

Terug bij af?

Remigratie van Bulgaarse vrouwen na uitbuiting in de
Nederlandse prostitutiesector



Loes Kersten

Begeleider: Dr. Richard Staring
Tweede lezer: Dr. Damián Zaitch
Januari 2009

Criminologie - Erasmus Universiteit Rotterdam

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
Hoofdstuk 1. Van Nederland naar Bulgarije; een zoektocht naar informatie	6
1.1 <i>Inleiding</i>	6
1.2 <i>Terminologie: ‘slachtoffer mensenhandel’ versus ‘vrijwillige prostitutie’</i>	7
1.3 <i>Methodologie</i>	9
1.3.1 Onderzoekslocaties	9
1.3.2 De dataverzameling: bronnen en meetinstrumenten	10
1.3.3 Betrouwbaarheid en validiteit	15
1.3.4 Ethische kwesties	19
Hoofdstuk 2. Wetgeving, beleid en realiteit	21
2.1 <i>Terugkeer en verblijf in Nederland: een momentopname van een veranderende werkelijkheid</i>	21
2.2 <i>Mogelijkheden voor verblijf in Nederland</i>	23
2.2.1 De B9-regeling	23
2.2.2 Voortgezet verblijf	27
2.2.3 Mogelijke scenario's na of zonder B9	29
2.2.4 De aanpak van illegaal verblijf en uitbuiting: twee vliegen in één klap?	31
2.3 <i>De Bulgaarse aanpak van mensenhandel</i>	33
2.4 <i>Conclusie</i>	35
Hoofdstuk 3. Macrostructurele factoren in Bulgarije in relatie tot mensenhandel	36
3.1 <i>Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel in de statistieken</i>	36
3.1.1 Aanmeldingen in Nederland	36
3.1.2 Registratie in Bulgarije	37
3.2 <i>Verklaringen voor het hoge aantal Bulgaarse slachtoffers</i>	37
3.2.1 Van communisme naar een vrije markt economie	38
3.2.2 Feminisering van de armoede en informele arbeid	39
3.2.3 De invloed van de transitie op migratie	40
3.2.4 De marginale positie van etnische minderheden	42
3.2.5 Prostitutie in Bulgarije in kaart gebracht	44
3.2.6 Corruptie en georganiseerde criminaliteit na de val van het communisme	48
3.3 <i>Conclusie</i>	49
Hoofdstuk 4. Kenmerken en achtergronden van de Bulgaarse slachtoffers	51
4.1 <i>Microniveau: persoonsgebonden kenmerken</i>	51
4.1.1 Geslacht en leeftijd	51
4.1.2 Relaties en kinderen	52
4.1.3 Opleiding en werkervaring	54
4.2 <i>Mesoniveau: omgeving en gezinsfactoren</i>	55
4.2.1 Plaats van herkomst	55
4.2.2 Etnische minderheden	57
4.2.3 Problemen binnen gezinssituaties	60
4.4 <i>Conclusie</i>	61

Hoofdstuk 5. Wegen naar prostitutie en uitbuiting	63
5.1 <i>Drie patronen beschreven</i>	63
5.1.1 Vertrouwen en afhankelijkheid	63
5.1.2 Van horeca werk naar prostitutie	66
5.1.3 'Kiezen' voor prostitutie en verliezen van controle	67
5.2 <i>Dwang en misleiding</i>	69
5.2.1 Ontvoerd of verkocht	69
5.2.2. Misleid	69
5.3 <i>Prostitutie in Nederland</i>	71
5.3.1 Sectoren van werk	71
5.3.2 Isolement, dwang, geweld en afhankelijkheid	72
5.4 <i>Conclusie</i>	73
Hoofdstuk 6. Het remigratieproces	75
6.1 <i>Beweegredenen achter remigratie</i>	75
6.2 <i>Hulpverlening in Nederland en Bulgarije bij vrijwillige remigratie</i>	76
6.2.1 De institutionele context	76
6.2.2 Knelpunten bij opvang en ondersteuning in de praktijk	78
6.3 <i>Veiligheid bij remigratie</i>	82
6.4 <i>Conclusie</i>	87
Hoofdstuk 7. Re-integratie in de Bulgaarse samenleving	89
7.1 <i>Gebrek aan informatie over de lange termijn na terugkeer</i>	89
7.1.1 Gebrek aan hulp op lange termijn en op het platteland	89
7.1.2 Vrouwen gaan hun eigen weg	90
7.1.3 Gebrek aan terugkoppeling	90
7.2 <i>De mogelijkheid tot re-integratie</i>	90
7.2.1 Microniveau: mentale en fysieke gezondheid en de ervaring in het buitenland	91
7.2.2 Mesoniveau: een stabiele en ondersteunende omgeving	92
7.2.3 Macroniveau: huisvesting, scholing en arbeid	94
7.2.4 Opnieuw prostitutie en 'promotie'	97
7.3 <i>Conclusie</i>	100
Hoofdstuk 8. Uit het oog, uit het...	102
8.1 <i>Het remigratieproces</i>	102
8.2 <i>Obstakels voor re-integratie in Bulgarije</i>	104
8.3 <i>Aanbevelingen</i>	106
8.3.1 Hulpverlening	106
8.3.2 Nederland, Bulgarije en de EU	107
Referenties	110
Gebruikte afkortingen	119

Voorwoord

Bij onderzoek naar slachtoffers van mensenhandel, ontcom je er niet aan een standpunt in te nemen in de verschillende manieren waarop het probleem wordt benaderd. Gaat het om slachtoffers van mensenhandel, of om sekswerkers die bewuste keuzes maken, en is die scheiding wel te maken? Vanaf het begin leek me die beoordeling niet aan mij. Want wat weet ik nou over deze vrouwen? En kan ik me wel iets voorstellen bij hun situatie? Bovendien wilde ik een zo objectief mogelijke beschrijving geven over terugkeer van deze vrouwen, zonder bevooroordeeld in het onderzoek te stappen.

Hoe meer gegevens ik verzamelde, des te ingewikkelder ik het onderwerp vond. Mijn bezoek aan Bulgarije en de gesprekken met vrouwen die als sekswerker werken, of hierin onder dwang hebben gewerkt, hebben bijgedragen aan een iets beter beeld van hun werkelijkheid. Het gevoel bekwam me, dat als ik daar was opgegroeid, onder dezelfde omstandigheden, ik in hun schoenen had kunnen staan. Vooral wanneer het een leeftijdsgenoot betrof. En naarmate het onderzoek vorderde, bleek steeds duidelijker dat de vrouwen allerm minst in één term zijn te vatten, mocht je dat al willen. De respondenten hebben ieder hun eigen verhaal, waarmee een beeld geschetst kan worden van de omstandigheden waar zij in Bulgarije mee te maken hebben, en de problemen die zij tegenkomen. Hoewel hun verhalen niet allemaal evenredig aan bod komen in deze scriptie, en de werkelijkheid veelzijdiger is dan ik in dit onderzoek heb kunnen laten zien, hebben ze een belangrijke bijdrage geleverd aan het geschetste beeld. Ik wil dan ook in de eerste plaats de vrouwen bedanken die bereid waren hun ervaringen met mij te delen.

Daarnaast wil ik Maria de Cock en Suzanne Hoff bedanken voor het ondersteunen en begeleiden van dit onderzoek vanuit Comensha en La Strada International. De medewerkers van Comensha en Animus wil ik danken voor hun openheid over hun ervaringen en manier van werken en in het bijzonder Nina voor haar betrokkenheid bij het onderzoek en het vertalen van Bulgaarse dossiers.

Door het gebrek aan doorzichtigheid bij dit onderwerp, was het erg moeilijk om aan de juiste informatie te komen. Vervolgens viel het niet mee om de informatie van verschillende bronnen terug te brengen naar één geheel. Mijn begeleider Richard Staring wil ik danken voor de bijsturing hierin en de kritische noten tijdens het schrijfproces. Tot slot dank ik Els, Hinke en Kees voor het meelesen. Familie en vrienden, bedankt voor jullie interesse en mental support tijdens dit soms moeizame proces.

Hoofdstuk 1. Van Nederland naar Bulgarije; een zoektocht naar informatie

1.1 Inleiding

Tijdens de aanloop naar de toetreding van Bulgarije tot de Europese Unie werd gevreesd dat Nederland te maken zou krijgen met een stroom aan goedkope arbeiders uit dit land vanaf het moment dat het lidmaatschap een feit zou zijn. Dit zou gepaard gaan met uitbuiting, net zoals men zag bij immigranten uit andere nieuwe lidstaten in Centraal en Oost-Europa (Europa NU, 2007; Weeda, 2008; "Aarzeling in de Kamer [...]", 2008). Bulgaarse vrouwen waren op dat moment al hoog vertegenwoordigd onder de slachtoffers mensenhandel die bij het Coördinatiecentrum Mensenhandel (Comensha) worden aangemeld. Of de toetreding tot de EU op 1 januari 2007 ook tot meer slachtoffers van mensenhandel uit Bulgarije heeft geleid, is tot dusverre onduidelijk. Wel blijkt uit cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek dat sinds de toetreding het aantal migranten uit Bulgarije fors is toegenomen (CBS, 2007). De instroom van goedkope Bulgaarse arbeidskrachten was echter niet de enige zorg die in de Nederlandse politiek werd uitgesproken met betrekking tot de toetreding tot de EU. Andere discussiepunten waren, en zijn nog steeds, de daar heersende corruptie, de georganiseerde misdaad en de rechten van Roma die er worden geschonden. Hoewel deze factoren in verband staan met mensenhandel in en vanuit Bulgarije, wordt dit niet altijd in samenhang gezien. De aanpak van mensenhandel in Nederland is vooral gericht op wat zich binnen onze landsgrenzen afspeelt en hoe we de daders het beste kunnen aanpakken. Hoewel een slachtoffer van mensenhandel in Nederland recht heeft op hulp en (tijdelijk) verblijf, is het voor hen moeilijk permanent verblijf in Nederland te realiseren. Eén van de opties die zij dan hebben is terugkeer naar het land van herkomst.

Er is weinig bekend over wat er gebeurt met slachtoffers van mensenhandel die, al dan niet vrijwillig, terugkeren en waar zij op langere termijn terecht komen (Kabinet, 2004). Van Eimeren (2004) beschrijft in 'Een weg terug', op basis van interviews met slachtoffers van mensenhandel, hoe deze vrouwen denken over terugkeer, welke problemen en gevaren hierbij een rol spelen en hoe dit botst met het Nederlandse beleid. Zo wordt in dit onderzoek gewezen op de problemen in het land van herkomst, zoals opgroeien zonder steun van familie, discriminatie van vrouwen en minderheden en het gebrek aan toekomstperspectief. Factoren die bij terugkeer vrijwel niet veranderd zijn. Daarbij kunnen nieuwe problemen opduiken bij terugkeer, zoals stigmatisering en het risico van represailles van handelaren of pooiers. Van Eimeren (2004) wijst er in haar aanbevelingen op dat meer onderzoek nodig is naar de praktijk van terugkeer, bijvoorbeeld om te zien hoe begeleiding bij terugkeer verbeterd kan worden. In datzelfde jaar verscheen ook een onderzoek van Kootstra en Commandeur (2004) over terugkeer en sociale acceptatie van vrouwelijke slachtoffers uit een aantal landen in Centraal- en Oost-Europa en Azië. Uit dit onderzoek komt een aantal factoren naar voren die een vrouw kwetsbaar kunnen maken om in een situatie van mensenhandel terecht te komen, zoals een gebrek aan opleiding en werkervaring, en ervaringen met geweld of misbruik in het verleden. De meeste slachtoffers hadden bij terugkeer naar het thuisland een gebrek aan perspectieven. Veel van de landen uit dit onderzoek bleken destijds geen specifiek beleid te hebben met betrekking tot terugkeer en sociale inclusie en aanwezige hulpverlening bleek meestal alleen beschikbaar voor korte termijn. In 2007 deed Surtees onderzoek naar identificatie, terugkeer en ondersteuning van slachtoffers van mensenhandel in Zuidoost Europa. Hiervoor werden 80 slachtoffers uit verschillende Zuidoost Europese landen geïnterviewd. Uit dit onderzoek blijkt dat terugkeer in de meeste gevallen re-integratie betekent in een omgeving die in het verleden al niet houdbaar en misschien zelfs ongezond was. Daarbij komt nog de stress en tegenslag die is ontstaan door de uitbuitende situatie. Wanneer de perspectieven na terugkeer inderdaad zo slecht zijn als deze onderzoeken doen geloven, is de kans groot dat veel vrouwen na terugkeer nog steeds in een kwetsbare positie verkeren waardoor ze opnieuw in de prostitutie terecht komen. Om iets te weten te komen over het terugkeerproces in de praktijk en hoe het op de korte en lange termijn verder gaat met een (ex)slachtoffer, is besloten om dit met betrekking tot slachtoffers uit één bepaald land te onderzoeken, namelijk Bulgarije.

De keuze voor Bulgarije heeft in de eerste plaats te maken met het hoge aantal slachtoffers met de Bulgaarse nationaliteit die bij Comensha zijn aangemeld de afgelopen jaren. In de tweede plaats is er in Nederland een goede samenwerking met Bulgaarse NGO's op het gebied van mensenhandelbestrijding. Deze NGO's konden mij assisteren bij veldwerk in Bulgarije.

De volgende probleemstelling staat in dit onderzoek centraal:

*Hoe verloopt het remigratieproces van Bulgaarse vrouwen die, na uitbuiting in de prostitutie, (on)vrijwillig zijn teruggekeerd van Nederland naar Bulgarije en welke factoren op micro-, meso- en macroniveau spelen hierbij een rol?*¹

Het doel van het onderzoek is het in kaart brengen van het remigratie- en re-integratieproces van deze vrouwen en welke problemen ze daarbij eventueel tegenkomen. Wat voor werk gaan ze bijvoorbeeld doen, eventueel gestimuleerd door scholing, of komen ze opnieuw (al dan niet gedwongen) in de prostitutie terecht? Ik veronderstel dat de factoren die een rol spelen bij slachtofferschap van mensenhandel, ook bij de keuze om wel of niet terug te keren en het daadwerkelijke remigratieproces een rol spelen. Deze factoren zijn in te delen op drie niveaus die sterk met elkaar zijn verweven. In de eerste plaats zijn er de politieke, sociale en economische factoren op macroniveau die te maken hebben met Bulgarije als samenleving en haar plaats in Europa. Daarnaast zijn er de factoren op het niveau van de familie en de bredere sociale omgeving, het mesoniveau. Op individueel, of microniveau, spelen zaken als relaties, kinderen en opleidingsniveau mogelijk een rol.

Om de probleemstelling te kunnen beantwoorden, zijn vijf onderzoeksvragen geformuleerd:

- *Welke ontwikkelingen op het gebied van wetgeving, beleid en praktijk spelen een rol voor de Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel bij verblijf in Nederland en terugkeer naar Bulgarije?*
- *Welke macrofactoren dragen bij aan het hoge aantal slachtoffers van mensenhandel uit Bulgarije dat in Nederland wordt aangemeld?*
- *Wat zijn de achtergronden van de onderzoeksgroep op micro- en mesoniveau?*
- *Hoe zijn de Bulgaarse slachtoffers in een situatie van mensenhandel terecht gekomen?*
- *Hoe verloopt de feitelijke terugkeer van de Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel?*
- *In hoeverre bestaat er de mogelijkheid tot re-integratie in de Bulgaarse samenleving?*

Aan iedere onderzoeksvraag is een hoofdstuk gewijd. Uiteindelijk zal aan de hand van het beantwoorden van deze vragen in het laatste hoofdstuk een antwoord worden geformuleerd op de probleemstelling.

1.2 Terminologie: 'slachtoffer mensenhandel' versus 'vrijwillige prostitutie'

In deze paragraaf staan termen als 'mensenhandel' en 'slachtoffers' ter discussie. Hoewel ze in deze scriptie worden gebruikt, zijn ze niet altijd even toepasbaar. De term 'mensenhandel' wordt door veel organisaties, op internationaal en nationaal niveau gehanteerd, maar hoeft niet aan te sluiten bij de situatie zoals een 'slachtoffer' deze zelf definieert.

Aan het begin van het nieuwe millennium is op internationaal niveau het VN protocol aangenomen dat toeziet op het voorkomen, onderdrukken en bestraffen van mensenhandel. Dit wordt ook wel het 'Palermo Protocol' genoemd, en vormt het eerste strafrechtelijke instrument op

¹ Het gaat in mijn onderzoek over vrouwen omdat er in de dossiers van Comensha maar één man voorkwam en er ook enkel vrouwen zijn geïnterviewd. Hoewel uitbuiting sinds 2005 volgens de wettelijke definitie in Nederland niet meer is beperkt tot seksuele uitbuiting, maar ook betrekking heeft op uitbuiting in andere sectoren en de verwijdering van organen, hebben de vrouwen uit de onderzoeksgroep bijna allemaal in prostitutiesectoren gewerkt (Minister van Justitie, 2004).

internationaal niveau in de strijd tegen mensenhandel.² Voor vervulling van de delictsomschrijving van artikel 3, sub a, van dit protocol, hoeft het slachtoffer niet daadwerkelijk te zijn uitgebuit of diens orgaan daadwerkelijk te zijn verwijderd.³ Het oogmerk van uitbuiting is al voldoende om van mensenhandel te kunnen spreken. De wettelijke definiëring van mensenhandel impliceert dat wanneer er één van de dwangmiddelen is gebruikt, het irrelevant is of er sprake is van instemming van het slachtoffer en of deze zich ook als uitgebuit beschouwt (Minister van Justitie, 2004; Nationale Rapporteur Mensenhandel, 2007). De kans bestaat dat een vrouw zichzelf niet benadeeld voelt en het idee heeft de controle in eigen handen te hebben, terwijl de politie wel ingrijpt. De wettelijke definitie levert dus een onderscheid op tussen 'slachtoffers' en 'daders', terwijl die zogenaamde 'slachtoffers' zelf mogelijk een andere betekenis geven aan hun situatie. Het 'antimensenhandel discours' gaat uit van de wettelijke definitie, bestempelt vrouwen als 'slachtoffers' en negeert de ideeën die vrouwen zelf hebben over hun leven en wat zich daarin afspeelt (Kapur, 2006). In dit discours wordt geen onderscheid gemaakt tussen migratie, sekswerk en mensenhandel. Dit wordt door Whitehead en Demirdirek (2004) ook wel *the discourse of victimisation* genoemd, waarin de meest heftige scenario's van misleiding, misbruik en ontvoering van jonge slachtoffers door criminele netwerken het symbool vormen. Deze ernstige scenario's komen voor, maar door hier de nadruk op te leggen wordt er voorbij gegaan aan onderliggende macrostructurele processen. Door factoren als armoede en ongelijkheid verplaatsen mensen zichzelf bewust naar het buitenland om te werken zodat ze bijvoorbeeld thuis een gezin kunnen onderhouden (Whitehead & Demirdirek, 2004; Keough, 2004). Omdat sommige internationale organisaties hun assistentie en preventieprogramma's baseren op de 'horrorscenario's', terwijl de werkelijkheid veelzijdiger is, kan de hulp voor sekswerkers tekortschieten.

Binnen het 'antimensenhandel discours' zijn verschillende standpunten mogelijk wat betreft 'vrijwillige' en 'onvrijwillige' prostitutie. O'Connor & Healy (2006) zijn van mening dat prostitutie per definitie geweld is tegen vrouwen en dat alle vrouwen in de seksindustrie seksueel worden uitgebuit en verkracht. Een overheid die prostitutie reguleert en legaliseert, promoot dit en beschermt de klanten in plaats van de slachtoffers, aldus de auteurs. Klanten maken immers geen onderscheid tussen gedwongen of vrijwillige prostitutie. Dit standpunt impliceert dat vrouwen geen seksuele autonomie hebben (Doezema, 2002).

Een ander uitgangspunt is dat er wel een onderscheid is tussen 'vrijwillige' en 'onvrijwillige' prostitutie. De rechten van prostituees kunnen in deze visie het beste kunnen worden beschermd door prostitutie als een legitiem en 'normaal' beroep te beschouwen (Doezema, 2002). Prostitutie is dan te onderscheiden van mensenhandel, doordat er in het laatste geval (in lijn met het Palermo Protocol) sprake is van (het oogmerk van) uitbuiting, dat gepaard gaat met toepassing van een dwangmiddel (NRM, 2007).⁴ Het centraal stellen van 'uitbuiting' en 'dwang', impliceert een bepaalde mate van onvrijwilligheid van het slachtoffer. Dit kan tot gevolg hebben dat vooral de vrouwen die het werk 'onvrijwillig' deden worden geholpen, en vrouwen die niet gedwongen zijn geen aanspraak kunnen maken op hulpverlening, terwijl zij even goed slachtoffer van uitbuiting kunnen zijn. Een vrouw die niet voldoet aan het beeld van het 'onschuldige' en 'passieve' slachtoffer, maar die zelf actieve keuzes heeft gemaakt en opnieuw doet om als prostituee te werken, ontvangt weinig sympathie.

De wettelijke bepaling laat aan de ene kant ruimte voor overheden om sekswerk als arbeid te zien. Binnen deze bepaling is tegelijkertijd ruimte voor een repressieve benadering, waarin in de naam van 'bestrijding van mensenhandel' sekswerkers geen gelijke rechtsbescherming wordt geboden, en worden vervolgd en gecriminaliseerd (Doezema, 2002). Van Hout en van der Laan (2008) merken terecht op dat 'slachtoffers' en 'vrijwillige prostituees' zich beiden aan een andere kant van dezelfde weegschaal bevinden. *"Een maatregel die het belang van de ene groep positief beïnvloedt, schaadt het belang van de andere groep"* (van Hout & van der Laan, 2008: 96). Maatregelen welke worden ingezet in de strijd tegen vrouwenhandel, gaan ten koste van de normalisering van de prostitutiebranche. Normalisering van de prostitutiebranche is juist belangrijk om de rechten van

² 'Protocol to prevent, suppress and punish trafficking in persons, especially women and children, supplementing the united nations convention against transnational organized crime'. United Nations 2000. In 2004 geratificeerd door Nederland.

³ Voor het gehele artikel zie bijlage 4.

⁴ Dwang is overigens geen conditie om te kunnen spreken van een situatie van uitbuiting, bijvoorbeeld bij minderjarigen (artikel 273a Sr).

prostituees het beste te kunnen beschermen. Strenge maatregelen kunnen prostituees van de vergunde naar de illegale sector doen verplaatsen. Maar wanneer prostituees zonder al te veel barrières aan het werk kunnen, kan mensenhandel juist worden gestimuleerd.

Sommige internationale organisaties pleiten voor het verbeteren van de status en werkomstandigheden van sekswerkers (Whitehead & Demirdirek, 2004). Zij wijzen het 'criminaliserende discours' die jonge vrouwen vaak stigmatiseert af en benadrukken dat vrouwen actief economische mogelijkheden benutten om hun leven te verbeteren.

Persoonlijk vind ik het onderscheid tussen 'onvrijwillige' en 'vrijwillige prostitutie' gecompliceerd. Het gaat namelijk om een subjectieve beleving en beoordeling van een situatie waarin een vrouw zich bevindt, die aan verandering onderhevig is. Zo kan een vrouw zelf kiezen voor werk in de prostitutiesector, maar in een later stadium worden gedwongen of uitgebuit en zichzelf daardoor als slachtoffer van andermans handelen beschouwen. Het omgekeerde is ook mogelijk: een vrouw wordt in de prostitutie gedwongen, maar heeft haar situatie 'geaccepteerd'. Zonder fysieke dwang, dreiging of manipulatie, kan er ook sprake zijn van een situatie waar men met redelijke alternatieven wellicht niet voor had gekozen. Bijvoorbeeld als iemand om te overleven, om een familie te onderhouden, zich genoodzaakt ziet geld te verdienen in de prostitutie. Het is naar mijn idee heel logisch dat mensen die in een dergelijke situatie verkeren, hun situatie beschouwen als iets waar ze zelf voor hebben gekozen. Al is het maar om in ieder geval zichzelf ervan te overtuigen dat men controle heeft over het eigen leven. Door een westerse bril lijkt dit misschien geen 'vrijwillige keuze', maar voor de persoon in kwestie kan dit een logische stap zijn. In die zin is het goed dat de instemming van de vrouw met de situatie en daarmee de subjectieve beleving in het wetsartikel over mensenhandel buiten beschouwing blijft. Dit kan tevens problematisch zijn, omdat daardoor niet altijd haar belang wordt gediend. Hoe moet zij bijvoorbeeld verder wanneer zij heeft meegewerkt aan het vervolgen van de daders en haar leven niet meer zeker is? Een puur strafrechtelijke 'antimensenhandel' benadering laat mogelijke negatieve gevolgen van medewerking aan opsporing en vervolging veelal buiten beschouwing. Soms wordt te gemakkelijk aangenomen dat een vrouw er niet voor zal kiezen opnieuw in een dergelijke situatie terecht te komen, en dat met terugkeer een punt achter haar zaak gezet kan worden. Maar het probleem houdt niet op bij onze landsgrenzen, en iemand kan keuzes maken die voor buitenstaanders wellicht niet goed te begrijpen zijn. Om beter inzicht te krijgen in mensenhandel en terugkeer is het daarom van belang over de Nederlandse grenzen heen te kijken en de beoordeling van vrijwillige of onvrijwillige prostitutie aan de vrouw zelf over te laten.

Hoewel ik in deze scriptie de termen 'slachtoffer' en 'mensenhandel' hanteer, ben ik mij er dus van bewust dat deze termen gebaseerd zijn op soms zeer eenzijdige uitgangspunten en niet zozeer op de leefwereld van de personen zelf. Mensen die het 'slachtoffer' worden van 'mensenhandel' zullen zich daarom niet altijd kunnen vinden in deze termen. Om 'mensenhandel' te kunnen begrijpen, en de 'slachtoffers' goed te kunnen assisteren dient men zich te verplaatsen in de leefwereld van de vrouwen zelf. In deze scriptie probeer ik daarom naast het presenteren van opvattingen uit het 'anti mensenhandeldiscours', zoveel mogelijk een beeld te schetsen vanuit het perspectief van de personen waar het om gaat. Dan wordt ook duidelijk op welke punten de verschillende discoursen botsen, waardoor niet altijd het belang van het slachtoffer wordt gediend bij terugkeer en re-integratie.

1.3 Methodologie

1.3.1 Onderzoekslocaties

Hoewel in Nederland veel informatie is verzameld, was het van belang om ook in Bulgarije veldwerk te verrichten. In mei en juni 2007 ben ik vijf weken in Bulgarije geweest om vanuit de hoofdstad Sofia informatie te verzamelen over het moment dat de fysieke terugkeer van een slachtoffer is gerealiseerd en alles wat daarna gebeurt. Hoewel de periode in Bulgarije relatief kort is in vergelijking met de onderzoeksperiode in Nederland, die in totaal zes maanden duurde, vormt het bezoek aan dit land een relevante bijdrage aan het onderzoek. Niet alleen vanwege de data die er zijn verzameld, maar ook het enkele feit dat kennis is gemaakt met het land, de cultuur en haar bewoners, wat geleid heeft tot een beter inzicht en inleving in het onderwerp.

Het La Strada Network

Voor dit onderzoek is in Nederland samengewerkt met Comensha en La Strada International. Comensha, voorheen de Stichting tegen Vrouwenhandel, is het Nederlandse aanmeld- en registratiepunt voor slachtoffers van mensenhandel (STV, 2007).⁵ Vooral politie meldt hier slachtoffers aan waarvan Comensha vervolgens een dossier bijhoudt. De informatie die Comensha zo verzamelt, is bedoeld om een beeld te krijgen van de omvang van de groep slachtoffers en te kunnen bemiddelen bij opvang en de begeleiding te coördineren. Comensha geeft informatie en advies aan slachtoffers en iedereen die met hen te maken heeft en organiseert bijeenkomsten om hun kennis te delen, ervaringen uit te wisselen en de samenwerking en deskundigheid te bevorderen. Ze houden actualiteiten en ontwikkelingen in wet- en regelgeving in de gaten en lobbyen voor een betere positie van de slachtoffers. Comensha heeft een gebrek aan informatie over de situatie waarin slachtoffers terechtkomen na terugkeer naar eigen land. Daarom is de organisatie sinds enkele jaren bezig om meer zicht te krijgen op veiligheid bij terugkeer en de mogelijkheid tot re-integratie en sociale inclusie in het land van herkomst (STV, 2006: 5). Met mijn onderzoek zouden de hiaten op dit gebied voor zover mogelijk ingevuld worden.

Comensha maakt deel uit van een Europees netwerk van non gouvernementele organisaties (NGO's), dat in Nederland wordt gecoördineerd door La Strada International. In het buitenland wordt Comensha dan ook wel 'La Strada Nederland' genoemd. Het La Strada netwerk is ontstaan tijdens een project van Comensha in 1994 en is sinds 2004 een aparte vereniging.⁶ Het netwerk bestaat uit negen verschillende NGO's, waarvan er dus één in Nederland is gevestigd en de overige acht in verschillende Centraal- en Oost-Europese landen. Het doel van La Strada is tweezijdig. Aan de ene kant wil La Strada het bewustzijn creëren dat mensenhandel een schending is van de mensenrechten, potentiële slachtoffers informeren over de risico's van mensenhandel en assistentie bieden aan vrouwen die het slachtoffer zijn geworden van mensenhandel (Wijers, 2005). Hiervoor werkt La Strada samen met verschillende non gouvernementele en gouvernementele organisaties. Aan de andere kant probeert La Strada onafhankelijke NGO's te ontwikkelen in Centraal- en Oost-Europa. Het probeert de capaciteit te vergroten door niet alleen te investeren in de La Strada organisaties, maar ook door andere NGO's op het gebied van mensenhandel te trainen en adviseren.

De La Strada partner in Bulgarije, Animus Association Foundation (AAF), bleek bereid om mijn dataverzameling in Bulgarije te begeleiden. Animus geeft psychotherapeutische hulp en sociale ondersteuning aan slachtoffers van huiselijk geweld, seksueel geweld en mensenhandel, is actief in lobby en preventie activiteiten en geeft trainingen aan andere organisaties (AAF, 2006). Ze hebben een *rehabilitation centre*, wat onder andere bestaat uit een *24-hour hotline* waar iedereen terecht kan voor telefonisch advies en informatie en een *Crisis Unit* waar psychologische noodhulp en onderdak voor korte termijn wordt verleend. Animus vormde vanwege de directe ervaring met het opvangen van (teruggekeerde) slachtoffers en contacten met allerlei andere organisaties, een uitgangspunt voor het veldwerk in Bulgarije.

1.3.2 De dataverzameling: bronnen en meetinstrumenten

Op basis van de aard van de probleemstelling en onderzoeksvragen, is gekozen voor een beschrijvende analyse over de praktijk van terugkeer en hoe vrouwen dit ervaren. Ik had vermoedens over welke verschillende concepten mogelijk een rol spelen, maar de probleemstelling is bewust breed gehouden, vanwege de weinige informatie die er over het onderwerp is. Om die reden heb ik mij ook niet beperkt tot één methode maar afgetast naar verschillende methodes om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van de onderzoeksgroep.

Analyse op basis van dossiers Comensha, Animus en IND

Het eerste uitgangspunt is de analyse die ik heb uitgevoerd op basis van de dossiers van slachtoffers die bij Comensha zijn aangemeld. Het voordeel van het genereren van informatie uit dossiers is dat er patronen ontdekt kunnen worden en er een grote populatie beschreven kan worden (Hagan, 2000:

⁵ Zie ook www.mensenhandel.nl

⁶ www.lastradainternational.org

364). Omdat Comensha sinds 1 januari 2003 alle gevallen van mensenhandel die bij hen worden aangemeld in het geautomatiseerde slachtofferregistratiesysteem 'Regas' registreert, vormde dit een interessante bron voor het dossieronderzoek. De registratie in dit systeem is gebaseerd op meldingen van politie, hulpverleners en andere betrokkenen die binnenkomen bij de helpdesk. Bij aanmelding van een slachtoffer bekijkt de betreffende helpdeskmedewerkster of de persoon al geregistreerd staat en welke hulpvraag er is. Op deze manier ontstaan er verschillende categorieën van meldingen. Er zijn slachtoffers voor wie Comensha opvang moet zoeken, slachtoffers voor wie advies of informatie wordt aangevraagd en meldingen van slachtoffers die enkel worden geregistreerd (NRM, 2005: 5).

Omdat het systeem Regas sinds 2003 in gebruik is en het onderzoek in januari 2007 van start ging, is besloten gebruik te maken van de dossiers van 2003 tot en met 2006. In totaal zijn er in deze vierjarige periode 196 slachtoffers mensenhandel met de Bulgaarse nationaliteit bij Comensha aangemeld. Omdat de meeste aanmeldingen uit 2003 nog niet in Regas zijn verwerkt, kwamen er in Regas 156 aanmeldingen voor, waarvan 151 dossiers geschikt bleken voor analyse.⁷

Er is een verschil in de vorm van de dossiers van 2003 tot en met 2005 en die van 2006.⁸ Het logboek is hetzelfde gebleven en bestaat uit notities van de helpdeskmedewerkers over alle contacten die hebben plaatsgevonden over of met de betreffende persoon. Het logboek geeft inzicht in de historie van een casus en het verloop van de procedures. Medewerkers kunnen dan snel zien welke acties er zijn ondernomen en welke problemen er spelen in een casus. De dossiers vanaf 2006 in Regas zijn vooral anders door de 'Checklist voortgezet verblijf bij mensenhandel' die in 2005 door Comensha en samenwerkingspartners is opgesteld. Met behulp van die checklist kan iedereen die met slachtoffers van mensenhandel werkt, informatie verzamelen die inzicht geeft in veiligheid bij terugkeer (STV, 2006). Het proces van dossiervorming waarin deze informatie wordt verzameld, wordt het 'veiligheidsdossier' genoemd. Deze informatie is daarom opgenomen in het Regas systeem.

Bij het samenstellen van mijn eigen checklist is eerst, naar het voorbeeld van Van de Bunt en Kleemans (2001), een aandachtspuntenlijst opgesteld, om de aspecten uit de dossiers die relevant zijn voor mijn onderzoek systematisch in kaart te brengen.⁹ De keuze voor de onderwerpen en indeling van deze lijst is gebaseerd op de onderzoeksvragen, het invulsysteem van Regas, de 'Checklist voortgezet verblijf bij mensenhandel', de vragenlijst die gebruikt werd in het onderzoek van Kootstra en Commandeur (2004), en de bevindingen uit het onderzoek van Van Eimeren (2004). De checklist bestaat uit vragen over hoe iemand in Nederland terecht kwam, wat zich in Nederland heeft afgespeeld en hoe het terugkeerproces verliep. De lijst is eerst enkele keren getest op een aantal dossiers uit de verschillende jaren, om er zeker van te zijn dat de vormverschillen die in 2006 in Regas zijn ingevoerd, geen invloed zouden hebben op de te verzamelen gegevens. Gaandeweg is een handleiding ontwikkeld voor het invullen van de checklist en zijn er vragen aangepast omdat ze soms voor meerdere interpretaties vatbaar bleken. Daarnaast bleek tijdens het analyseren meer dan eens in een later stadium een bepaald onderwerp relevant, dat niet was voorzien en dat met enige regelmaat voorkwam. Een nieuwe variabele moest dan worden gemaakt en de reeds geanalyseerde dossiers moesten alsnog gecontroleerd worden op deze variabele. Van de plaats van herkomst van de slachtoffers werd eerst bijvoorbeeld alleen geregistreerd of het een dorp of stad betrof, terwijl in een later stadium de geografische locatie van deze plaatsen interessant bleek. Deze en andere kwesties tijdens het analyseren zijn enerzijds het gevolg van meer inzicht in het belang van bepaalde onderwerpen naarmate het onderzoek vordert. Anderzijds is de inhoud van de logboeken uit de 151 dossiers niet volledig te voorspellen. Dit alles heeft het proces vertraagd.

Tijdens de analyse van de dossiers zijn de data direct ingevoerd in SPSS. Vooral het verwerken van de informatie uit de logboeken was zeer tijdrovend omdat lang niet alles uit de soms zeer lange teksten relevant is. Het analyseren van één dossier varieerde daardoor van tien minuten tot twee uur. Uiteindelijk hebben de verzamelde gegevens tot een dataset geleid waarmee beschrijvende

⁷ Er kwam één persoon met de Roemeense nationaliteit, één persoon die niet het slachtoffer was van mensenhandel en drie dubbeltellingen voor.

⁸ Voorheen was een dossier onderverdeeld in vier onderdelen, te weten: 'cliëntformulier', 'aanmeldingsformulier', 'B9-registratieformulier' en het 'logboek'. Sinds 2006 is hier een vijfde onderdeel bijgekomen, namelijk 'terugkeer'.

⁹ Voor de complete checklist die is gebruikt voor het dossieronderzoek, zie bijlage 5.

analyses zijn gedaan die globaal in kaart brengen wat de kenmerken zijn van deze Bulgaarse vrouwen die bij Comensha zijn aangemeld.

Voor aanvullende informatie over de vrouwen uit de dossiers van Comensha is de database van de IND geraadpleegd, waar ik 107 van de 151 vrouwen heb teruggevonden. In de eerste plaats waren niet over alle 151 personen voldoende persoonsgegevens beschikbaar, waardoor er 134 mensen overbleven die ik in de IND database kon nazoeken. Van deze 134 mensen kon ik er maar 107 terugvinden, waarschijnlijk doordat een aantal vrouwen nooit is geregistreerd bij de IND, bijvoorbeeld wanneer zij (vanaf het begin, of later) illegaal in Nederland verbleven. Daarnaast komt de spelling van namen en geboortedata niet altijd overeen, terwijl de zoekfuncties in de database wel afhankelijk zijn van deze spelling. Hierdoor werd, ook na creatief zoekwerk, niet iedereen teruggevonden. Er kwam informatie naar voren over wie er een aanvraag tot een B9-vergunning heeft gedaan, welke beslissingen in de B9 procedure zijn genomen, of een vrouw ooit is uitgezet of teruggekeerd en of het slachtoffer volgens de laatste gegevens van de IND in Nederland is of niet. Van alle slachtoffers is bovendien gekeken of er een procedure tot voortgezet verblijf heeft plaatsgevonden en wat de huidige verblijfstitel is.¹⁰

In Bulgarije kreeg het dossieronderzoek een vervolg. Bij Animus is bekeken wie van de 151 mensen in het verleden op de een of andere manier assistentie heeft ontvangen van deze organisatie. Animus bleek maar in negen gevallen betrokken bij terugkeer van Bulgaarse vrouwen uit Nederland in de periode 2002 t/m april 2007, waarvan vier uit mijn onderzoeksgroep van 151 personen. Van één van hen was de naam teruggevonden, maar geen verdere informatie, waardoor maar in drie gevallen sprake is van een vervolg of uitbreiding op het dossieronderzoek bij Comensha. Van de overige vijf zijn er vier niet met tussenkomst van Comensha teruggegaan, en één persoon is in 2007 teruggekeerd. Desondanks zijn de acht casussen allemaal relevant voor mijn onderzoek in het kader van terugkeer, en met behulp van vertalingen door een vrijwilligster van de *Crisis Unit*, was het mogelijk deze acht dossiers te bestuderen.

Interviews met deskundigen

Om meer inzicht te krijgen in de betekenis van terugkeer voor verschillende vrouwen is ook informatie verzameld door middel van interviews. De meeste informatie volgt uit interviews met de vrouwen zelf, het gaat immers om hun ervaringen en het perspectief van het slachtoffer zelf. Omdat het al snel moeilijk bleek om met slachtoffers in contact te komen die nog zouden terugkeren, of al waren teruggekeerd, ben ik eerst op zoek gegaan naar sleutelfiguren die op de één of andere manier betrokken zijn bij (de terugkeer van) slachtoffers en Bulgaarse prostituees.

In totaal heb ik 22 personen geïnterviewd die op professioneel gebied betrokken zijn bij (terugkeer van) slachtoffers van mensenhandel of bij (het welzijn van) Bulgaarse prostituees.¹¹ Deze personen hebben ieder een bepaalde expertise op dit gebied, waardoor men ook wel kan spreken van expertinterviews (Baarda e.a., 1997: 30). Om respondenten te vinden is gebruik gemaakt van de sneeuwbalmethode (Baarda, e.a., 1997). Via Comensha zijn contacten gelegd met mensen die mij weer in contact brachten met andere sleutelfiguren, ook in Bulgarije. Ik heb vooral geselecteerd op organisaties en personen die in direct contact staan met slachtoffers en/of een rol spelen bij terugkeer van deze personen.

Via Comensha kwam ik in contact met een medewerker van de Internationale Organisatie voor Migratie (IOM) die (onder andere) terugkeer van slachtoffers mensenhandel coördineerde en met een Nederlandse vreemdelingenadvocaat die onder andere slachtoffers bijstaat in hun procedures van voornamelijk het voortgezet verblijf. Met hem zijn tevens twee Bulgaarse zaken die in mijn dossiers voorkwamen uitgebreid besproken. Bij de keuze voor de respondenten was niet altijd sprake van een eigen selectie. Zo heb ik bijvoorbeeld gebruik gemaakt van het contact dat er bestond tussen mijn scriptiebegeleider en het Controleteam Prostitutie en Mensenhandel (CPM) in Rotterdam. De keuze om één van de medewerkers te interviewen had daarnaast te maken met de bevinding uit de dossieranalyse, dat een groot aandeel van de aangiftes van de Bulgaarse vrouwen in Rotterdam heeft plaatsgevonden.

¹⁰ Uitleg over de B9-regeling en voortgezet verblijf volgt in hoofdstuk 2.

¹¹ Voor een overzicht van de respondenten zie bijlage 1.

In Bulgarije hebben voornamelijk interviews plaatsgevonden met mensen die werkzaam zijn in de hulpverlening. Als partner van Comensha vormde Animus een belangrijke bron van informatie. Met zes psychologen/sociaal werkers is hier gesproken over de ervaringen met teruggekeerde slachtoffers van mensenhandel. Deze zes respondenten zijn geselecteerd vanwege hun betrokkenheid bij de acht vrouwen die bij Animus in de dossiers waren teruggevonden. Ik sprak met deze psychologen over de betreffende casussen aan de ene kant, en hun algemene ervaring en kennis op het gebied van terugkeer van slachtoffers van mensenhandel aan de andere kant. De gesprekken vonden plaats op het kantoor van Animus, soms met behulp van vertaling door een vrijwilligster van de organisatie. De acht vrouwen zelf konden niet geïnterviewd worden uit principiële overwegingen van Animus. Wanneer hulpverlening aan een vrouw ten einde komt nemen zij nog één keer contact op met de vrouw, maar daarna ligt het initiatief bij de vrouw zelf. De informatie die de psychologen hebben over de acht vrouwen, is daarmee beperkt tot het moment dat ze uit het zicht verdwenen. Bij de beschrijvingen van deze casussen en die van de geïnterviewde vrouwen, zijn fictieve namen gebruikt om de anonimiteit te bewaren.¹²

Via Animus is een andere, kleinere hulpverleningsinstantie bezocht, 'Pulse Foundation' in Pernik waar ik onder andere een interview van anderhalf uur had met het hoofd van de organisatie, een klinisch psychologe. Hoewel Pernik in de buurt van Sofia ligt, kent het haar eigen afzonderlijke problemen op het gebied van prostitutie en mensenhandel. De hulpverlening daar is vooral gericht op de mensen die zelf ook in Pernik wonen, en heeft daarom een andere inslag dan de organisaties die in de hoofdstad zijn gevestigd.

Via de Nederlandse medewerker van de IOM is contact opgenomen met haar collega in Sofia, waar het centrale kantoor van Bulgarije is gevestigd. De terugkeercoördinator daar bleek in direct contact te staan met (teruggekeerde) vrouwen en via hem kwam ik in contact met een coördinator van één van de opvanghuizen die de IOM verspreid over Bulgarije heeft opgezet.

Een aantal organisaties dat zich enkel op sekswerkers richt en hen (medische) hulp verleent, vormde een andere bron van informatie. Ik interviewde een medewerker van de 'Bulgarian Family Planning and sexual health care Association' (NFPA), een organisatie die zich inzet voor het medisch welzijn van sekswerkers. De medewerker, die ik in Rotterdam ontmoette via het CPM, was erg behulpzaam bij mijn veldwerk in Bulgarije. Hij nam de tijd voor het interview, dat bijna twee uur duurde, en zorgde ervoor dat ik kon spreken met een aantal slachtoffers van mensenhandel. Ook sprak ik een onderzoeker van het 'Center for the Study of Democracy' (CSD), met wie ik in Nederland kennis had gemaakt tijdens een lezing over Bulgaarse georganiseerde criminaliteit, die vervolgens in Bulgarije een gesprek organiseerde met medewerkers van 'Initiative for Health' (IFH). IFH gaat onder andere de straat op om zowel aan drugsgebruikers als sekswerkers medische diensten te verlenen en informatie te geven. Via IFH kwam ik in contact met de organisatie 'Health and Social Development Foundation' (Hesed), die vergelijkbaar werk verricht. Bij beide organisaties sprak ik de coördinator en (een) *outreach* werker(s) die in direct contact staan met sekswerkers. Zowel bij IFH als bij Hesed waren medewerkers bereid mij mee te nemen tijdens een avond *outreach* werk, waardoor ik ook zelf met sekswerkers op straat kon spreken.

De interviews met deskundigen hebben allemaal in de eerste helft van 2007 plaatsgevonden. Meestal in hun kantoor of een andere afgesloten ruimte, waar soms collega's aanwezig waren. Er is gekozen voor het halfgestructureerd open interview, omdat de ideeën, opvattingen, belevingen en ervaringen van mensen centraal staan en er nog maar weinig bekend is over het onderwerp (Baarda, de Goede & van der Meer-Middelburg, 1997). De topiclijsten die ik hiervoor gebruikte bevatten ongeveer tien kernonderwerpen die ik heb toegespitst op de betreffende respondent. Afhankelijk van het verloop van het interview en de respons van de geïnterviewde, week ik hier soms meer en soms minder vanaf. De medewerker van het NFPA sprak tijdens het interview bijvoorbeeld over de veranderingen sinds de transitie in Bulgarije en hoe dit van invloed is geweest op corruptie en de georganiseerde criminaliteit. Hoewel dit geen directe vraag van mij beantwoorde, leek dit mij belangrijke achtergrondinformatie.

¹² Voor een overzicht van de casusstudies over Bulgaarse vrouwen die in deze scriptie aan bod komen, en op welke informatie een casus is gebaseerd, zie bijlage 2.

Interviews met Bulgaarse slachtoffers mensenhandel en sekswerkers

In totaal heb ik in het voorjaar van 2007 vier Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel geïnterviewd en tien Bulgaarse vrouwen die als sekswerker op straat werken in Sofia. Het uitgangspunt was om een aantal vrouwen dat in de dossiers van Comensha voorkomt te interviewen, vooral vrouwen die zich momenteel in Bulgarije bevinden. Het werd vanaf het begin echter al duidelijk dat dit een lastige opgave zou worden. Anders dan bij het werven van experts, is de afhankelijkheid van zogenaamde 'poortwachters' bij het werven van Bulgaarse slachtoffers groot. Instanties als politie en hulpverlening staan in direct contact met de onderzoeksgroep, dus via hen kan contact met respondenten worden gelegd. De directe betrokkenheid van hulpverlenende organisaties bij (terugkeer van) slachtoffers van mensenhandel, zorgt er voor dat zij het belang en bescherming van deze cliënten hoog in het vaandel hebben staan. Persoonlijk vertrouwen en anonimiteit vormen de basis van hun werkzaamheden, die zij niet altijd op het spel willen zetten voor onderzoekers en journalisten, die bovendien de positie van de betreffende persoon in gevaar kunnen brengen.

Comensha heeft voor aanvang van dit onderzoek aangegeven, dat ik via hen geen slachtoffers kon benaderen voor interviews. Voornamelijk vanwege privacy van de vrouw en inachtneming van haar veiligheid. Animus gaf ook direct aan dat zij wilden meewerken aan het onderzoek, maar het ongepast vonden om hun (ex) cliënten te benaderen voor een interview. Zo was vanaf het begin al duidelijk dat als ik wenste Bulgaarse vrouwen te spreken, dit via andere wegen diende te gebeuren.

Via de regisseur handhaving van het CPM in Rotterdam kon ik spreken met een slachtoffer. De betreffende vrouw had na haar aangifte in 2005 nog steeds contact met het CPM. Met deze vrouw, die ook in de dossiers van Comensha voorkwam, heeft een interview plaatsgevonden waarbij bleek dat ze inderdaad naar Bulgarije ging, maar enkel voor een familiebezoek, wat haar verhaal echter niet minder interessant maakte.

Veel vrouwen uit mijn dossiers zijn via de IOM teruggekeerd en de terugkeercoördinator van de IOM in Sofia bleek een aantal van hen ook persoonlijk te kennen. De IOM heeft echter ook een zeer terughoudend beleid in het opnemen van contact met (ex-)slachtoffers. Ze vinden het niet gepast om vrouwen weer te laten praten over wat hen is overkomen nadat ze veel moeite hebben gedaan om uit de situatie te geraken en eruit te blijven. Indirect kon ik ook niet meer over de situatie van deze vrouwen op dit moment te weten komen.

Op één persoon na zijn er dus geen vrouwen uit de dossiers zelf geïnterviewd. Over een aantal is wel indirect meer boven water gekomen aan de hand van informatie van de advocaat en de psychologen van Animus, wat heeft geleid tot tien casusstudies. De zoektocht is toen gericht op andere vrouwen die een situatie van mensenhandel hebben meegemaakt. Ervaringen van vrouwen die via andere organisaties zijn teruggekeerd, uit andere landen, of binnen Bulgarije zelf, kunnen immers ook meer inzicht geven in het onderwerp terugkeer en re-integratie.

De respondent van NFPA had zelf al eens onderzoek gedaan naar mensenhandel en had daartoe op een *boarding school* interviews gehouden met minderjarige meisjes die het slachtoffer zijn geweest van mensenhandel. Zij komen in deze gesloten instelling terecht na het overtreden van de wet, waardoor de rechter besluit om ze te 'resocialiseren'. Veel van deze meiden zijn als sekswerkers tewerkgesteld en de gepleegde delicten hebben daar vaak mee te maken. De NFPA medewerker nam de moeite om op zijn vrije zondag met mij naar de school te rijden, welke gevestigd is in een dorpje in het Noorden van Bulgarije. Na een drie uur durende reis werden we vriendelijk ontvangen door de directeur die graag zijn medewerking verleende aan dit onderzoek. Van de 20 slachtoffers van mensenhandel die op de school aanwezig waren, was niet iedereen bereid te praten en had de directeur zes meiden geselecteerd die ik mocht spreken. Buiten werd ik aan ze voorgesteld en een paar waren zeer enthousiast om met mij te praten. Ze lieten ons binnen in hun woonunit, waar ik een korte rondleiding kreeg. In de woonkamer heb ik, samen met de NFPA medewerker die vertaalde, drie meiden gesproken, ieder ongeveer één tot anderhalf uur. Twee van hen waren erg spraakzaam, de ander was meer terughoudend, en vertelde alleen over zaken waar ik direct naar vroeg. Hoewel we nog niet alle zes meiden hadden gesproken, was na het derde gesprek de middag om en moesten we de school verlaten.

Tijdens de *outreach* avonden met Hesed en het IFH, hoopte ik beter inzicht te krijgen in de prostitutie van Bulgarije, omdat juist in deze sector mensenhandel veel voorkomt en ontstaat. Uit de dossieranalyse en de casusstudies is gebleken dat slachtoffers van mensenhandel soms al in Bulgarije in de prostitutie hebben gewerkt of hier opnieuw werkzaam worden nadat ze uit een situatie van mensenhandel komen (in een ander land, dan wel in Bulgarije zelf). Zowel met medewerkers van IFH als van Hesed ben ik een avond mee de straat op gegaan bij hun *outreach* werk. Terwijl zij bij de sekswerkers informeerden naar hun gezondheid en condooms uitdeelden, kreeg ik de kans om de vrouwen vragen te stellen over hun werk, hun motieven en ervaringen in binnen en buitenland. De eerste keer, met Hesed, waren de gesprekken van korte duur door de onwennigheid in deze sfeer maar ook doordat ik de Hesed medewerkers niet in hun taken wilde belemmeren. Daarnaast zorgde het feit dat het regende en dat er veel politie op straat was ervoor dat er niet veel dames aan het werk waren. De tweede keer, met IFH, had ik meer succes en kreeg ik de gelegenheid iets langer met de vrouwen te spreken, hoewel de setting het haast onmogelijk maakt om een uitgebreid interview te houden. Soms zijn er pooiers in de buurt waardoor de vrouw zich gehaast voelt en niet te lang praat. Deze pooiers kennen de *outreach* werkers meestal ook en zagen waarschijnlijk dat ik niet 'één van hen' was. Dit leek echter geen obstakel voor de vrouwen om met mij te praten, en in één geval was de pooier er zelfs bij en sprak heel open. Toch wilde ik zelf de vrouw ook niet teveel ophouden, ze waren immers aan het werk en het kwam dan ook regelmatig voor dat er een klant op haar stond te wachten en ze zelf ook verder wilde.

Ter voorbereiding op de interviews met slachtoffers mensenhandel en sekswerkers formuleerde ik een aantal beginvragen en onderwerpen die ik graag wilde bespreken. Ter plekke kreeg ik meestal pas een idee hoe open een vrouw was en welke vragen ik wel en niet kon stellen en hoe ik dit het beste kon brengen.

Over het algemeen heeft de afhankelijkheid van derden, de zogenaamde 'poortwachters' de toegang tot slachtoffers mensenhandel bemoeilijkt. Na enige tijd, toen mensen me een beetje leerden kennen, bleken ze soms toch bereid meer voor me te betekenen. In andere gevallen waren mensen direct erg enthousiast en bereid mij te helpen, zoals bij de *boarding school*. Dit heeft uiteindelijk geleid tot interviews met vrouwen die niet direct in verband staan met de dossierstudie bij Comensha, maar van wie de verhalen wel iets zeggen over de mogelijkheid tot terugkeer en re-integratie na prostitutie of mensenhandel in en vanuit Bulgarije. Daarmee geven ze een goede aanvulling op de dossieranalyse en de expertinterviews.

Het relatief korte tijdsbestek in Bulgarije eiste een efficiënte werkwijze. Hierdoor bleef er weinig tijd over om alle informatie direct te verwerken. Ik ging van het ene naar het andere interview en had ter plekke geen goed overzicht welke informatie er nog ontbrak. Om die reden was het goed na vijf intensieve weken terug te komen naar Nederland, afstand te nemen van de verzamelde data en alle informatie te verwerken. Aan de andere kant heeft het tijd nodig om mensen te overtuigen van het belang van respondenten voor het onderzoek en het winnen van vertrouwen van die respondenten. Ik heb overwogen later nog een keer terug te gaan naar Bulgarije. Vanwege de beperkte omvang van een scriptie, en de oneindigheid aan informatie die er verzameld kan worden, heb ik besloten uit te gaan van wat ik tot dan toe had verzameld.

Literatuur

Om empirisch materiaal in (theoretisch) perspectief te kunnen plaatsen, waar nodig aan te vullen en mijn gegevens met bestaande studies te vergelijken, heb ik literatuur bestudeerd. De bronnen die ik heb gebruikt zijn wetenschappelijke literatuur, jaarrapporten, kamerstukken, nota's, wetgeving, kranten, onderzoeksjournalistiek, documentaires en websites. Welke allemaal zijn terug te vinden in de referentielijst.

1.3.3 Betrouwbaarheid en validiteit

De betrouwbaarheid van de data zegt iets over de mate waarin waarnemingen hetzelfde resultaat opleveren wanneer ze onder dezelfde omstandigheden worden herhaald. Daarmee staat betrouwbaarheid gelijk aan de afwezigheid van toevalsfouten en dit is tevens één van de basisvoorwaarden om te kunnen spreken van validiteit van het onderzoek (Baarda e.a., 1997). Bij

validiteit gaat het om de vraag of je daadwerkelijk meet wat je wilt meten. Ofwel: zijn de verzamelde gegevens een juiste afspiegeling van de bestaande werkelijkheid met betrekking tot (terugkeer van) Bulgaarse vrouwen (Baarda et al., 1997: 33)? Bij interne validiteit speelt de vraag of de dataverzameling nauwkeurig en correct is, of dat de methode van onderzoek de gevonden resultaten heeft beïnvloed (Hagan, 2000: hoofdstuk 3). Externe validiteit gaat om de vraag of resultaten generaliseerbaar zijn naar een grotere populatie of enkel van toepassing zijn op de bestudeerde groep.

Een eerste kanttekening ten aanzien van alle data is dat de situatie inmiddels kan zijn veranderd. Mijn onderzoek is gebaseerd op dossiers tot en met 2006 en de interviews met deskundigen, Bulgaarse slachtoffers en sekswerkers vonden plaats in de eerste helft van 2007. Ontwikkelingen in wetgeving en beleid kunnen bijvoorbeeld de situatie van Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel ten aanzien van verblijf in Nederland en terugkeer naar Bulgarije hebben veranderd.

Kanttekeningen bij de dossieranalyse

Omdat ik de enige onderzoeker was, valt niet uit te sluiten dat bij herhaling van het dossieronderzoek andere resultaten naar voren zouden komen, waardoor de betrouwbaarheid kan zijn verminderd. Veel feitelijke gegevens, vooral persoonsgegevens, zijn maar voor één interpretatie vatbaar. In de dossiers staat echter ook informatie die voor meerdere interpretaties vatbaar is. Zo kan de reden dat iemand wil terugkeren of de reden dat iemand in Nederland wil blijven, minder eenduidig zijn op te maken uit een dossier. Er is geprobeerd om door middel van een invulhandleiding het beantwoorden van de verschillende vragen uit de checklist zo min mogelijk over te laten aan interpretatie.

Met betrekking tot externe validiteit is het grootste mankement in de dossieranalyse de selectiviteit van de data. Hierdoor zijn de bevindingen niet te generaliseren naar alle Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel in Nederland, of alle slachtoffers van mensenhandel in Nederland ongeacht hun nationaliteit (Hagan, 2000: 73). Het aantal slachtoffers van mensenhandel dat bij Comensha wordt aangemeld beslaat waarschijnlijk enkel het topje van de ijsberg. Bovendien dekken de 151 dossiers niet het volledige aantal aanmeldingen, maar slechts de groep die geschikt bleek voor analyse. Er treedt op diverse punten een selectieve werking op, waardoor er een *dark number* bestaat, een verschil tussen de criminaliteit die daadwerkelijk plaatsvindt en de criminaliteit die terecht komt in de cijfers van officiële instanties (Bruinsma, 1992). De zogenaamde filterwerking begint al bij de opsporingsprioriteiten van de politie. Vanwege de toegenomen aandacht voor mensenhandel in Nederland de afgelopen jaren is de opsporing van mensenhandel in prioriteit is gestegen. Ondanks dat blijft een bepaalde groep specifieke aandacht krijgen van de politie. Zo gaat er nog steeds meer aandacht uit naar de prostitutiesector dan andere sectoren waar mensenhandel mogelijk is. En er kan een verhoogde aandacht ontstaan voor bepaalde segmenten van de prostitutie, wanneer in die segmenten bepaalde nationaliteiten voorkomen die een grote kans lijken te hebben op slachtofferschap van mensenhandel (Tyldum & Brunovskis, 2005). Er zullen altijd (groepen) mensen zijn die buiten beschouwing van de politie blijven, en buiten beschouwing van onderzoek dat op hun gegevens is gebaseerd.

Daarnaast speelt de bereidheid, wil en de mogelijkheid van een slachtoffer om bij de politie of hulpverlening aan te kloppen een rol. Slachtoffers die geen aangifte willen, durven, of kunnen doen, bevinden zich misschien in nog ernstiger situaties of gaan zonder tussenkomst van een organisatie hun leven in Nederland anders inrichten of terug naar Bulgarije. Deze personen komen niet in de cijfers van Comensha terecht.

Een laatste filtermoment vindt plaats als de vrouw wel besluit om hulp te vragen en dit lukt of wanneer ze door ingrijpen door anderen bij politie of hulpverlening terechtkomt. Ze krijgt dan niet altijd het label van 'slachtoffer van mensenhandel'. Soms zal een slachtoffer zelf actief wijzen op wat haar is overkomen, maar dat wil niet zeggen dat ze zichzelf een 'slachtoffer mensenhandel' noemt of dat een ander dit zo ziet. En als dit wel zo is, dan nog kan het zo zijn dat hiervan geen melding wordt gemaakt bij Comensha.

De validiteit van de gegevens wordt ook beïnvloed doordat er gebruik is gemaakt van secundaire data. Het doel van de dataverzameling door Comensha, kan immers anders zijn dan waarvoor de onderzoeker de data wenst te gebruiken (Maxfield & Babbie, 2001). Het doel van

registratie van Comensha is het in kaart brengen van de aard en omvang van slachtoffers van mensenhandel, zodat zij zelf en anderen deze gegevens kunnen gebruiken voor onderzoek en de knelpunten over deze groep zichtbaar worden. Daarnaast dient de registratie om de dossiers te kunnen overdragen aan de netwerken wanneer iemand in de opvang wordt geplaatst. Deze doelstelling en de manier waarop Comensha de data heeft verzameld en welke concepten zij daarbij hanteren, beïnvloeden de dossiergegevens. Bepaalde aspecten die bijvoorbeeld relevant kunnen zijn voor het onderzoek, zoals afkomst uit een etnische minderheid van de slachtoffers, worden niet door Comensha geregistreerd.

Er bestaat veel verschil tussen dossiers in de hoeveelheid informatie die erin staat en de aard van deze gegevens. Dit beïnvloedt de validiteit. De volledigheid van een dossier is afhankelijk van wat een aanmelder weet of de aanmelder contact onderhoudt met het slachtoffer en in welke mate zij contact houden met elkaar. Daarnaast speelt een rol of deze aanmelders en andere instanties hun informatie met Comensha delen en ontwikkelingen blijven rapporteren (NRM, 2005). Bovendien kan de informatie in het logboek afhankelijk zijn van degene die de informatie invoert. De één rapporteert uitgebreider in het logboek dan de ander, wat men belangrijk acht voor het logboek is redelijk subjectief.

De NRM (2008) wijst erop dat de mensen die door Comensha zijn geregistreerd 'vermoedelijke' slachtoffers van mensenhandel zijn, die niet via formele toetsing aan bepaalde criteria als 'officiële' slachtoffers kunnen worden beschouwd. De slachtoffers worden op verschillende wijzen en door verschillende aanmelders bekend bij Comensha, die niet nagaat of wat hen gemeld wordt ook waar en volledig is. Hierdoor is het niet te garanderen dat alle informatie in de dossiers op volledige waarheid berust. Een vrouw kan, uit angst, schaamte of door psychische problemen, bepaalde zaken verdraaien, vergeten of verzwijgen en de aanmelder kan het anders interpreteren, waardoor de interne validiteit van de dossiers ook wordt beïnvloed.

Deskundigen: de persoon of de organisatie aan het woord?

Als het gaat om betrouwbaarheid, kan ook bij interviews niet worden uitgesloten dat er toevalligheden ontstaan, dus dat er resultaten naar voren komen die bij herhaalde meting anders zijn. Er kunnen door invloeden van buitenaf, antwoorden ontstaan die in een andere situatie misschien anders waren geweest. Door de interviews op te nemen met audioapparatuur kan er gecontroleerd worden op de kwaliteit van de interviews (Baarda e.a., 1997: 33). Dit heb ik niet bij alle interviews met deskundigen gedaan, omdat ik soms het idee had dat dit de sfeer negatief zou beïnvloeden. In die gevallen heb ik notities gemaakt die ik na het interview uitwerkte.

Deskundigen kunnen het idee hebben dat ze spreken uit naam van een organisatie die ze niet wensen te benadelen. Daardoor komen hun antwoorden misschien niet altijd overeen met hun eigen ideeën of met de realiteit, waardoor de validiteit van de gegevens in twijfel raakt (Baarda e.a., 1997: 33). Ze staan immers *face to face* met een onderzoeker en zijn daarmee niet anoniem, zoals bij een enquête. Een aantal respondenten dat voor NGO's werkt, was bijvoorbeeld kritisch ten aanzien van politie vanwege corruptie dat bescherming en assistentie aan slachtoffers en sekswerkers in de weg kan staan. Maar de coördinator van de IOM in Sofia schoot in de verdediging toen ik dit onderwerp aanhaalde. Hoewel hij mogelijk inderdaad positieve ervaringen heeft met (een bepaald segment van) de politie, kan zijn houding ook zijn beïnvloed door de samenwerking tussen de politie en zijn organisatie. Een ander voorbeeld is de directeur van de *boarding school* die erg optimistisch sprak over resocialisatie van de meisjes die de school verlaten, terwijl de gesprekken met de meisjes zelf, mij een ander beeld gaven. Onvermijdelijk gaat er dus een bepaalde subjectiviteit uit van deze interviews, welke ik zoveel mogelijk geprobeerd heb te verhelpen door ook van andere bronnen gebruik te maken.

Doordat de keuze voor respondenten vaak een pragmatische keuze was, omdat contacten werden gelegd via een andere persoon of organisatie, is er sprake van een selectieve groep respondenten die vooral werkzaam is in (een bepaalde tak van) de hulpverlening. Binnen de mogelijkheden van contacten via andere mensen, heb ik keuzes moeten maken in welke contacten ik zou benutten. Door in Bulgarije vooral te kiezen voor interviews met bepaalde hulpverleners, ontstaan data die vooral iets zeggen over hún manier van werken, ervaringen en de moeilijkheden die zij

tegenkomen. De interviews met mensen die werken op politieel, juridisch of (journalistiek) onderzoeksgebied, zorgen weliswaar voor een verbreding van het perspectief, maar de nadruk ligt vooral op hulpverlenende instanties.

Ten slotte was er een taalbarrière die de interne validiteit en de betrouwbaarheid kan hebben beïnvloedt. Ik ben de Bulgaarse taal niet machtig, waardoor de interviews in het Engels plaatsvonden. Niet iedere respondent sprak even goed Engels, waardoor een respondent zich soms minder goed wist uit te drukken of op sommige momenten minder goed te volgen was. Wanneer de Engelse taalvaardigheid zo beperkt was dat diegene zich geheel niet kon uitdrukken in deze taal, vertaalde een derde persoon, vaak degene die het interview had opgezet, of een collega van de respondent die wel Engels sprak. Het nadeel met het werken van een tolk is echter dat een respondent misschien minder open is door de aanwezigheid van een derde persoon omdat het gesprek minder persoonlijk is en dat bepaalde reacties van de respondent moeilijker zijn waar te nemen.

Bulgaarse slachtoffers en sekswerkers: taalbarrière, subtiliteit en selectiviteit

Bij de interviews met de Bulgaarse slachtoffers mensenhandel en sekswerkers spelen vergelijkbare problemen een rol als bij de andere interviews. Bij deze respondenten heb ik geen enkele keer opnameapparatuur gebruikt. Soms werd het afgeraden door degene die me aan de respondenten had geholpen, zoals bij de interviews met meisjes van de *boarding school*. Wederom vond ik het ook niet altijd gepast of noodzakelijk om opnameapparatuur te gebruiken zoals bij de sekswerkers op straat, waarbij soms pooiers op de uitkijk stonden en met wie de gesprekken ook relatief kort waren. Doordat ik uitging van aantekeningen die ik direct na de interviews uitwerkte kan de kwaliteit van het materiaal minder goed worden gecontroleerd.

Meer nog dan bij de interviews met deskundigen, vormde de taal een belangrijk obstakel waardoor ook de betrouwbaarheid en validiteit van de gegevens uit deze interviews kunnen zijn beïnvloed. Vrijwel geen van de Bulgaarse vrouwen sprak Engels waardoor altijd iemand als tolk optrad. Bepaalde reacties en emoties zijn minder goed waar te nemen en ik was afhankelijk van de waarneming van de vertaler en zijn of haar vertaling. Omdat de vertalers meestal de vrouwen al kenden denk ik dat hun aanwezigheid ook in mijn voordeel is geweest omdat er al een vertrouwensband bestond. Zoals bij de *outreach* werkers die een goede band schenen te hebben met de sekswerkers op straat en mij ook meer achtergrond informatie konden geven over dingen die de vrouw zelf niet vertelde. De medewerker van het NFPA, die de interviews met de meisjes in de *boarding school* vertaalde, kende de meisjes van zijn eerder onderzoek en zijn andere werkzaamheden. Het vertrouwen van de meisjes in hem kan daardoor groter zijn geweest waardoor er makkelijker werd meegewerkt aan het interview. Hij kon ook bijsturen in de vragen die ik stelde. Er was bijvoorbeeld een meisje dat voortdurend sprak over 'haar vriendin'. Wat de NFPA medewerker me wist te vertellen doordat hij haar verhaal kende, was dat zij het over zichzelf had en in de derde persoon sprak omdat het onderwerp te gevoelig lag. Hij wees me er dan ook op dat ik vragen over haar 'vriendin' moest stellen en niet direct over haar want dan zou ze alles ontkennen. Zijn functie en bekendheid onder de meiden had als nadeel dat hij hen tussendoor soms vragen stelde over andere zaken, zoals hun gezondheidssituatie. Omdat hij niet alles vertaalde kon ik niet overzien of hij bepaalde zaken achterwege liet die eventueel relevant waren voor mijn onderzoek. Bovendien nam hij vrij snel aan dat ik iets begreep en vatte hij veel samen waardoor veel, mogelijk belangrijke, informatie verloren ging.

Het bespreken van privé zaken, die respondenten in een persoonlijker één op één gesprek misschien makkelijker delen, kan door de aanwezigheid van een derde, de tolk, worden bemoeilijkt. Een mannelijke tolk kan een extra obstakel zijn, door mogelijke negatieve ervaringen met mannen. Dit kan het vertrouwen in de tolk beperken er ervoor zorgen dat ze persoonlijke details weglaat uit schaamte (Zimmerman & Watts, 2003). Dit kan bij het gesprek met de meisjes uit de *boarding school* ondanks de bekendheid met de NFPA medewerker een rol hebben gespeeld. Bij het interview dat in Nederland plaatshad, was de man die voor mij vertaalde een onbekende van de vrouw. Dit kan een nadeel zijn, maar ook een voordeel omdat ze weet dat ze hem toch nooit meer zal zien. Naar mijn idee was het laatste het geval, ze sprak open over haar ervaringen.

Bij het interview in Nederland was vooral de plaats waar het interview plaatsvond minder geschikt. De vrouw wilde het liefst naar een koffiezaakje en omdat wij onbekend waren in de stad waar we waren, koos zij een klein druk zaakje uit waar andere mensen dichtbij ons zaten. Dit stond een rustig en persoonlijk gesprek in de weg. Ze bleek er ook mensen te kennen en bovendien verwachtte ze dat binnen een uur een paar vrienden met de trein zouden arriveren en dan moest ze weg. Ik voelde me daardoor erg opgejaagd. De vertaler wilde heel snel vragen stellen en praatte soms verder met haar terwijl ik notities maakte van wat ze zojuist had geantwoord. Verschillende factoren leiden er dus toe dat een interviewer zich flexibel op moet stellen en zich ter plaatse aanpast aan de situatie. In dit geval vond ik het lastig om desondanks de controle in eigen handen te houden.

De interne validiteit kan ook zijn beperkt doordat de gesproken vrouwen hun antwoorden aanpasten en het verhaal mooier maakten dan dat het is, bijvoorbeeld uit angst voor handelaren/pooiers of uit schaamte. De gesprekken met de sekswerkers op straat waren bovendien relatief kort, waardoor er niet diep kon worden ingegaan op de onderwerpen en bepaalde zaken onderbelicht bleven. Er was tevens weinig tijd om vertrouwen op te bouwen, waardoor een respondent bepaalde aspecten mogelijk achterwege liet.

Vanwege de beschreven obstakels bij het vinden van respondenten voor het onderzoek is er sprake van een kleine en selectieve steekproef die moeilijk is te generaliseren. De informatie die afkomstig is van sekswerkers op straat in Sofia die hulp aannemen van *outreach* werkers, is mogelijk heel anders dan van vrouwen die in een andere stad of prostitutiesector werken en ook van vrouwen die géén hulp aannemen van *outreach* werkers. Toch leveren de gesprekken een belangrijke bijdrage aan het kunnen beschrijven van de ervaringen en ideeën van deze vrouwen, en hoe die een rol spelen bij terugkeer en re-integratie.

1.3.4 Ethische kwesties

Door de aard van het onderzoek kreeg ik te maken met de discrepantie tussen wetenschappelijke belangen en de praktijk van hulpverlening. Vaak kon ik slachtoffers niet spreken en door de vertrouwelijke aard van gegevens moesten er vaak formele procedures aan vooraf gaan om toegang te krijgen tot gegevens. Hoewel dit methodologisch gezien lastig was, ben ik over het algemeen een voorstander van de voorzichtige manier waarop met andermans gegevens en het benaderen van slachtoffers wordt omgegaan. Door bij hulpverlening aan te kloppen geeft een vrouw geen vrijbrief om mee te werken aan onderzoek. Bovendien kan men zich afvragen of een vrouw er baat bij heeft, en of het psychologisch gezien verantwoord is voor de vrouw om haar verhaal opnieuw te moeten oprakelen. Ik ging ik er dus veelal vanuit dat de mensen die met deze vrouwen en meisjes werken het beste konden beoordelen of en met wie ik kon spreken.

Aan de andere kant kan men zich afvragen hoe betrouwbaar onderzoek is dat gaat over de situatie en ervaringen van een groep vrouwen, zonder deze vrouwen zelf te vragen naar *hun* verhaal. Zolang deze vrouwen de keuze wordt gegeven wel of niet hieraan mee te werken en er zorgvuldig wordt omgegaan met hun informatie, lijkt mij het interviewen van vrouwen zelf erg zinvol. Bij aanvang van een interview leg ik uit wie ik ben, wat ik doe, dat medewerking vrijwillig moet zijn, de anonimiteit wordt gewaarborgd en dat de respondent geen antwoord hoeft te geven wanneer hij of zij dat niet wil. Ze kunnen dan alsnog aangeven hier niet aan mee te willen werken. De meisjes in de *boarding school* en de vrouw die ik in Nederland sprak, waren voorbereid op mijn komst. Bij de vrouwen die als sekswerker werken, bekroop me echter het gevoel binnen te dringen in hun 'wereld'. Ze kennen de *outreach* werkers, maar werden wellicht overvallen door de vraag of ze op datzelfde moment een aantal vragen van mij wilden beantwoorden, hoewel de vrijblijvendheid werd benadrukt. Daardoor was ik eerst wat terughoudend, ook omdat ik hen niet in de problemen wilde brengen. Maar ik merkte dat de meeste vrouwen hun verhaal graag vertellen. Wanneer een onderwerp gevoelig lag of om andere redenen lastig was, was dat meestal goed te merken aan de respondent, die dat zelf soms aangaf. Een kwestie waar ik wel een beetje mee in mijn maag zat, en zit, is wat hun medewerking direct voor de respondenten zelf kan opleveren. Ik onderken het belang van onderzoek, daar het kan bijdragen aan bepaalde inzichten die ook voor hulpverleners in de praktijk van belang kunnen zijn en uiteindelijk de vrouwen zelf ten goede kunnen komen. Desondanks voelde ik me soms een buitenstaander die weinig direct kan veranderen aan hun situatie.

Bij het verwerken van alle verzamelde data, is het van groot belang zorg te dragen voor de vertrouwelijkheid van de gegevens. Zimmerman en Watts (2003) wijzen er op dat bij het publiceren van informatie uit interviews met slachtoffers van mensenhandel, persoonlijke details zo veranderd dienen te worden dat de respondent niet geïdentificeerd kan worden. De herkenbaarheid van casussen kan zoveel mogelijk worden beperkt door casusmateriaal vooral als toelichting te gebruiken op een algemener verhaal en door niet-relevante details te abstraheren (van de Bunt & Kleemans, 2001: 272). Door 'de macht van de grote aantallen', is informatie uit een groot aantal gegevens minder gemakkelijk te herleiden naar specifieke personen. Door het grote aantal dossiers over Bulgaarse vrouwen ontstaat een schets over hun situaties, waardoor de informatie niet meer te herleiden is naar specifieke personen. Bij mijn interviews gaat het juist om meer specifieke en uitgebreide verhalen en heb ik extra aandacht besteed aan het anonimiseren van de gegevens.

Hoofdstuk 2. Wetgeving, beleid en realiteit

Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel hebben in Nederland en Bulgarije te maken met verschillende ontwikkelingen in wetgeving en beleid op het gebied van mensenhandel, prostitutie en vreemdelingen. Naast een beschrijving van relevante wetgeving en beleid, wordt uiteengezet hoe dit leidt tot verschillende mogelijkheden voor de Bulgaarse vrouwen na hun slachtofferschap, zoals verblijf in Nederland of terugkeer naar Bulgarije. Daarnaast wordt beschreven welke scenario's de Bulgaarse vrouwen uit dit onderzoek daadwerkelijk hebben doorlopen.

Veel wetgeving en beleid op het gebied van mensenhandel is gericht op het opsporen van de daders. In lijn met de ideeën van Christie (1977) heeft een belangrijke partij in het conflict, het slachtoffer, niet de controle over de manier waarop het conflict wordt behandeld. Christie betoogt dat de *professionals* (zoals advocaten) zichzelf een monopoliepositie toekennen in het afhandelen van conflicten, en het slachtoffer weinig rechten heeft om in het eigen conflict te participeren. De oplossing ligt volgens hem in een sociaal systeem waarin de gemeenschap conflicten beslecht en kijkt hoe de schade voor het slachtoffer het beste hersteld kan worden, liefst door de dader zelf. Iets dat critici als idealistisch afdoen (Lanier & Henry, 2004). Hoewel het door hem voorgestelde herstelrecht mij ook ietwat idealistisch lijkt in het geval van mensenhandel, biedt zijn gedachtegoed over de positie van het slachtoffer in haar eigen conflict houvast bij het begrijpen van de hedendaagse benadering van mensenhandel. Bij mensenhandel is het slachtoffer nog vaak een buitenstaander die enkel een verklaring aflegt, en zijn het de *professionals* van politie en justitie die het conflict zichzelf toe-eigenen. Dit is niet altijd in het voordeel van het slachtoffer, hoewel hierin een positieve ontwikkeling van wetgeving en beleid merkbaar is.

Voordat de belangrijkste ontwikkelingen in wetgeving en beleid worden beschreven, en hun uitwerking in de praktijk, wordt eerst een overzicht gegeven van het aantal vrouwen dat in Nederland is gebleven en hoeveel er zijn teruggekeerd naar Bulgarije. Hieruit blijkt dat terugkeer allerminst een vaststaand gegeven is.

2.1 Terugkeer en verblijf in Nederland: een momentopname van een veranderende werkelijkheid

Aleksandra is een Bulgaarse vrouw van 26 die ik in Nederland interviewde (casus 101). Hoewel ze het zelf niet heeft genoemd, blijkt uit de gegevens van de IND dat ze in 2003 in Nederland is geweest en in 2004 is uitgezet naar Bulgarije. Blijkbaar is ze toen opnieuw naar Nederland gekomen. Het verhaal dat ze vertelt over haar werk in de prostitutie, speelt zich af in 2005, toen ze een tijdelijke vergunning kreeg op basis van de B9 welke in 2006 leidde tot een vergunning tot voortgezet verblijf. Onduidelijk is of ze tijdens haar eerdere verblijf in Nederland ook al werkzaam was in de prostitutie. Van permanente terugkeer naar Bulgarije wil ze niets weten, ze zegt "Wat moet ik daar? Wat heb ik daar?" Ze geeft aan dat ze in Nederland haar leven wil opbouwen en ze is dan ook erg blij met het voortgezet verblijf dat haar voor vijf jaar is verleend. Aleksandra heeft goed contact met haar familie en komt regelmatig in Bulgarije om hen te bezoeken, maar ook voor medische controles vanwege haar ziekte. Ze is een voorbeeld van een 'pendelaar' die op en neer reist tussen Nederland en Bulgarije

Per dossier van Comensha is bekeken of de vrouw in Nederland is, of is teruggekeerd of uitgezet naar Bulgarije. Bij het sluiten van het dossier door Comensha, was ongeveer de helft van de onderzoeksgroep (52%, N=65) in Bulgarije en de andere helft in Nederland (48%, N=61).¹³ Van de 61 mensen die zich in Nederland bevinden, zijn er 15 in het verleden teruggekeerd of uitgezet en 1 zou er nog worden uitgezet. Er zijn dus 15 Bulgaarse vrouwen die in het verleden terugkeerden naar Bulgarije, maar opnieuw naar Nederland zijn gekomen. Van de 65 mensen die zich in Bulgarije bevinden is er, afgaande op de registraties van Comensha, 1 is voor de tweede keer teruggekeerd en 1 persoon is één keer uitgezet maar ook een keer teruggekeerd van Nederland naar Bulgarije. Dus ook die twee personen zijn meerdere malen in Nederland geweest. Ook onder de personen die met

¹³ Dit zijn valide percentages: deze percentages geven aan hoe hoog het aandeel is van het totaal van 151, zonder de dossiers mee te tellen waarin de informatie (in dit geval over het land van verblijf) onbekend is. Zie tabel 1 in bijlage 3

onbekende bestemming zijn vertrokken, en van wie het verblijf dus onbekend is, bevindt zich één persoon die in het verleden was uitgezet en die weer terug naar Nederland is gekomen. Op basis van deze gegevens zijn er dus 18 mensen na terugkeer of uitzetting opnieuw naar Nederland gekomen.

Een indeling op basis van het gegeven of een vrouw in (het verleden) ooit is teruggekeerd of uitgezet, levert de volgende tabel op:

Tabel 2.1: Aantal Bulgaarse slachtoffers mensenhandel dat volgens de Comensha dossiers vrijwillig is teruggekeerd en/of uitgezet

	Frequentie	Percentage %	Valide percentage %
Vrijwillig teruggekeerd	68	45	54
Uitgezet	12	8	10
Vrijwillig teruggekeerd en uitgezet	1	1	1
Wordt uitgezet	1	1	1
In Nederland gebleven	45	30	35
Onbekend	24	16	-
Totaal	151	100	100

Bron: dossiers van Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel die in de periode van 2003 t/m 2006 zijn aangemeld bij Comensha

In totaal is van 81 van de 151 personen bekend dat ze ooit zijn teruggekeerd of uitgezet. Dat is 54% van het totaal, waarvan de meeste ooit vrijwillig terugkeerden (N=69) en een minderheid (N=13) ooit is uitgezet. Het kan natuurlijk zijn dat de 45 mensen die in Nederland zijn gebleven ook ooit zijn teruggekeerd of uitgezet zonder dat dit bekend is in het dossier. Van de 81 mensen over wie met zekerheid gezegd kan worden dat ze naar Bulgarije zijn teruggegaan, is van 22% (N=18) bekend dat ze opnieuw naar Nederland is gekomen.

Uit bestudering van de gegevens van de IND is gebleken dat er na verloop van tijd 13 mensen in september 2007 weer in Nederland zijn, van wie Comensha alleen nog de informatie had dat ze waren teruggekeerd. Twee daarvan zijn niet voor de tweede, maar voor de derde keer terug naar Nederland gekomen. Als we deze informatie meenemen, dan zijn er onder de 81 vrouwen die ooit vrijwillig zijn teruggekeerd of uitgezet, 29 (36%), in plaats van 18 (22%) die opnieuw naar Nederland zijn gekomen.¹⁴

Wat deze gegevens op zijn minst duidelijk weergeven is hoe veranderlijk en instabiel het concept 'terugkeer' is en hoezeer de gepresenteerde cijfers een momentopname zijn. De ontwikkeling van snelle manieren van transport heeft ervoor gezorgd dat tijd onafhankelijk is geworden van afstand. Dit levert volgens Bauman (2000) een belangrijke bijdrage aan de 'liquide' moderne wereld waarin we leven, waarin iedereen de vrijheid heeft eigen keuzes te maken binnen de vele mogelijkheden die er zijn. In deze wereld bestaat veel onzekerheid, bijvoorbeeld door het besef dat werkeloosheid structureel is en iedereen vervangbaar is. Men moet daarom kansen grijpen en zich mobiel opstellen omdat niet de lange termijn, maar het hier en nu telt. En dat is wat de Bulgaarse vrouwen ook doen. De opheffing van het visumvereiste in 2001, heeft de toegang van de Bulgaren tot de EU makkelijker gemaakt. De technische ontwikkelingen hebben er samen met de Europese eenwording voor gezorgd dat reizen relatief makkelijker is geworden dan in het verleden, en afstanden relatief kleiner, waardoor de mobiliteit is verhoogd.

Verwacht wordt dat immigranten uit de (nieuwe) EU-landen, zoals Bulgarije, door de afgenomen obstakels voor reizen, werken en vestigen in andere EU-landen, een grotere migratiedynamiek gaan vertonen dan arbeidsmigranten in het verleden (Van Gaalen, Ooijevaar & Bijwaard, 2008). Hoewel heen en weer migreren voor hen dus laagdrempelig is, blijkt uit onderzoek

¹⁴ De informatie van de IND is echter niet heel eenduidig. Of iemand opnieuw in Nederland is, is afgeleid uit het feit dat iemand volgens de registratie van de IND een procedure gestart is op een datum later dan de datum van terugkeer die bij Comensha bekend is. Dit zou eventueel ook kunnen komen door administratieve vertraging, dus dat iemand naar Bulgarije is vertrokken, maar dat de IND hier nog niet van op de hoogte is, waardoor zij toch nog een aanvraag tot vergunning in behandeling hebben genomen.

dat 80% van de immigranten in Nederland die remigreren, nooit meer terugkomen naar Nederland (Bijwaard, 2005). Vrouwelijke arbeidsmigranten komen na vertrek uit Nederland wel sneller terug naar Nederland dan mannen, en geremigreerde arbeidsmigranten keren ook sneller terug naar Nederland naarmate ze ouder zijn.

Terugkeer is dus een momentopname in deze vloeibare wereld en dit plaatst vraagtekens bij de permanentheid van terugkeer en van verblijf in Nederland van Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel. Mensen blijven hun kansen opzoeken en 'permanente' terugkeer is geen vanzelfsprekendheid. Tegelijkertijd hoeft het verblijf in Nederland ook niet permanent te zijn. Omdat de term 'remigratie' impliceert dat een persoon zich opnieuw vestigt in het land van herkomst, is deze term niet helemaal juist. Remigratie blijkt vaak niet het eindstation te zijn van een migratieproces.

De kans die Bulgaarse vrouwen hebben om in Nederland te kunnen blijven, of terug te moeten keren, heeft te maken met wetgeving- en beleidsontwikkelingen in Nederland. Dit leidt tot verschillende mogelijkheden die zij in Nederland hebben na een situatie van mensenhandel, die nu beschreven worden.

2.2 Mogelijkheden voor verblijf in Nederland

Het eerste scenario voor slachtoffers mensenhandel is in Nederland blijven. Over de redenen om in Nederland te willen blijven is op basis van mijn gegevens niet veel bekend. Van de 61 vrouwen die zich ten tijde van sluiten van het dossier door Comensha in Nederland bevonden, is van 37 vrouwen bekend hoe lang zij zich ten tijde van het onderzoek in Nederland bevonden. Meestal zijn deze vrouwen langer dan drie jaar hier (68%, N=25). Van de 61 mensen die in Nederland zijn bij het afsluiten van het dossier door Comensha, zijn er maar enkelen van wie duidelijk is dat ze terug willen naar Bulgarije. 25 mensen willen niet terug en van 33 mensen is dit onbekend. Van acht van deze 25 vrouwen is bekend waarom ze niet terugwillen, meestal gaat het om angst voor represailles van handelaren ten opzichte van de vrouw en haar familie. De slachtoffers die zich in Nederland bevinden, verblijven meestal in de opvang en een aantal vrouwen woont samen met een man, zelfstandig, of bij vrienden.

Uit het onderzoek van Van Eimeren (2004) komt naar voren dat de bereidheid om terug te keren volgens hulpverleners niet groot is onder slachtoffers van mensenhandel. Dit kan te maken hebben met veel verschillende factoren, bijvoorbeeld factoren die hen in de eerste plaats in de handen van mensenhandelaren dreven, zoals racisme, de achtergestelde positie van vrouwen, armoede, en een gebrek aan toekomstperspectief in het land van herkomst (Van Eimeren, 2004; Surtees, 2007). Daarnaast spelen de gevolgen van het slachtofferschap van mensenhandel een rol, zoals angst voor represailles door handelaren en voor stigmatisering door de eigen omgeving vanwege het prostitutiewerk. In Nederland heeft een slachtoffer vaak betere toegang tot hulp voor (psychische) gezondheidsproblemen en voelt zich vaak beter beschermd door de overheid.

De vrouwen die in Nederland wensen te blijven kunnen aanspraak maken op de B9-regeling, en voortgezet verblijf. Deze vormen van verblijf worden hieronder toegelicht, waarbij aan bod komt in hoeverre de regeling voor de onderzoeksgroep van toepassing is.

2.2.1 De B9-regeling

Zowel het strafrecht als het vreemdelingenrecht raakt slachtoffers van mensenhandel in Nederland. Dit is duidelijk terug te zien in de B9-regeling, waarin deze combinatie voor soms tegenstrijdige belangen zorgt (Kabinet, 2004; Rijken & van Dijk, 2007).¹⁵ Slachtoffers mensenhandel die aangifte doen en mensen die getuigen in mensenhandelzaken kunnen aanspraak maken op deze regeling. De B9 ziet erop toe dat slachtoffers en getuigen langere tijd ter beschikking van politie en justitie kunnen blijven. Slachtoffers krijgen daarbij 'bedenktijd' aangeboden, waarin verwijdering wordt opgeschort voor een maximale periode van drie maanden. In deze periode kan de vrouw nadenken over het wel of niet doen van aangifte. In de bedenktijd kunnen slachtoffers zorg en opvang krijgen en hebben ze

¹⁵ B9 verwijst naar hoofdstuk B9 van de Vreemdelingen-circulaire 2000.

recht op een uitkering en een ziektekostenverzekering (college van procureurs-generaal, 2006; STV, 2003).

De procedure in de B9-regeling was als volgt: wanneer iemand daadwerkelijk aangifte doet als slachtoffer, dan kan hij of zij een aanvraag indienen bij de Vreemdelingendienst voor een vergunning tot verblijf onder beperking (STV, 2003).¹⁶ De IND besluit daarbij of iemand in aanmerking komt voor deze vergunning, waarbij het criterium is dat de persoon in kwestie aangifte heeft gedaan en er sprake is van een strafrechtelijke procedure. Bij toekenning van deze verblijfsvergunning hebben mensen recht op sociale en collectieve voorzieningen, zoals medische zorg, een uitkering, opvang, arbeid en scholing. Sinds april 2005 is het in Nederland voor slachtoffers van mensenhandel ook mogelijk geworden om te werken vanaf het moment dat ze een verblijfsvergunning hebben ontvangen (STV, 2006; NRM, 2007). Werken is dus niet toegestaan in de bedenktijd of wanneer de B9 status nog niet is toegekend (NRM, 2007). Met een B9 vergunning is geen werkvergunning nodig, maar wel dient het slachtoffer een pasje te hebben of een sticker in het paspoort waarop staat: 'arbeid vrij toegestaan' (BLinN, 2006).

Voor getuigen-aangevers, die aangifte doen of een verklaring afleggen als getuige, geldt dat wanneer de officier van justitie bepaalt dat de betreffende persoon van belang is in de strafrechtelijke procedure, dezelfde procedure van toepassing is als bij slachtoffer-aangevers. Hun verblijf in Nederland is daarmee ook sterk afhankelijk van het belang voor de strafrechtelijke procedure. De verblijfsgrond kan vervallen wanneer de officier van justitie bepaalt dat de getuige niet meer van belang is voor deze procedure. In dat geval moet diegene terugkeren naar het land van herkomst, tenzij hij of zij andere gronden voor verblijf heeft.

De B9 regeling vormt een belangrijk instrument om slachtoffers, weliswaar tijdelijk, een verblijfsvergunning te verlenen. Er bestond ook veel kritiek op het feit dat verblijf afhankelijk was gemaakt van het wel of niet doen van aangifte en daarmee het opsporingsbelang prevaleerde boven het belang van het slachtoffer (IOM, 2005a; Rijken & van Dijk, 2007). Vrouwen die geen aangifte durfden of wilden doen hadden hierdoor geen recht op opvang en hulpverlening en dienden Nederland direct te verlaten. Er bestond wel een mogelijkheid voor slachtoffers tot het doen van een asielaanvraag, op basis van asiel is het ook mogelijk opvang en hulpverlening voor slachtoffers te financieren (Kabinet, 2004). Voor het slagen van een dergelijke aanvraag moet aannemelijk worden gemaakt dat de veiligheid van het slachtoffer bij terugkeer ernstig in het geding komt (Kabinet, 2004). Naast deze mogelijkheid, kon de minister ten gunste van de vreemdeling afwijken van de aangifte-eis wanneer er sprake was van klemmende humanitaire redenen.¹⁷ In november 2007 is de aangifte-eis losgelaten. Hierdoor kunnen ook slachtoffers die geen aangifte doen, maar die op een andere wijze meewerken aan opsporing en vervolging, aanspraak maken op verblijfsrecht op grond van de B9-regeling (NRM, 2008).¹⁸ Het kan gaan om het afleggen van een verklaring of het verschijnen als getuige (NRM, 2007). Politie en justitie kunnen ook op basis van een verklaring tot opsporing en vervolging overgaan. Hiermee is toegang tot hulp en bescherming onder de B9 echter nog steeds gekoppeld aan de bereidheid mee te werken aan opsporing en vervolging.

Behalve de aangifte eis die nu is verdwenen, brengt de regeling nog een aantal andere onzekerheden met zich mee die voor mijn onderzoeksgroep gelden. De vergunning wordt telkens met een jaar verlengd zolang het proces tegen de handelaar loopt en kan op elk moment worden ingetrokken (van Eimeren, 2004). Het staat van tevoren dus nooit vast hoe lang een vrouw precies in Nederland mag blijven en slachtoffers hebben weinig invloed op hun situatie. Slachtoffers worden niet altijd goed ingelicht over de mogelijkheid van de reflectieperiode van drie maanden en wat de B9 precies inhoudt (Van Eimeren, 2004; IOM, 2005a). Niet zelden heeft een slachtoffer achteraf spijt van het doen van aangifte, wanneer voor haar de gevolgen duidelijk worden en ze niet wordt geholpen zoals ze had verwacht (Van Eimeren, 2004). Het idee dat handelaren toeslaan wanneer de procedure eindigt, zorgt bij slachtoffers voor een onveilig gevoel. Veel vrouwen hebben daarnaast het gevoel niet

¹⁶ Hoewel deze regeling is veranderd, wat verderop aan bod komt, is deze vroegere regeling van belang omdat ten tijde van dit onderzoek de 'oude' regeling nog gold en de vrouwen uit dit onderzoek hiermee te maken hadden.

¹⁷ Artikel 3.4, lid 3 Vreemdelingenbesluit 2000.

¹⁸ Het artikel dat is gewijzigd betreft 3.48 lid 1, sub b, Vreemdelingenbesluit.

altijd serieus genomen te worden (van Eimeren, 2004). De verdenking dat sommige slachtoffers misbruik maken of profiteren van deze regeling, komt in mijn onderzoek niet naar voren. Wel geeft een onderzoeker van het CSD uit Sofia aan dat er vrouwen zijn die zich als slachtoffer melden omdat ze zo gemakkelijk geld kunnen ontvangen, maar dit is volgens hem in opdracht van de pooier. De pooier is degene die vrouwen erop uit stuurt om de status van slachtoffer mensenhandel te verwerven. Uit het onderzoek van Surtees (2007) blijkt bovendien dat er slachtoffers zijn die zich niet eens bewust zijn van het recht om (tijdelijk) in het land van bestemming te verblijven vanwege hun mensenhandelervaring.

Ingrijpen door politie, aangiftes en de B9 bij Bulgaarse slachtoffers

De situatie van mensenhandel eindigt voor de vrouwen uit de dossiers van wie dit bekend is (N=54), meestal door interventie van de politie (56%, N=30).¹⁹ Daarnaast komt het regelmatig voor dat een vrouw zelf ontsnapt of opstapt, al dan niet met behulp van een ander persoon, zoals een klant of haar partner (30%, N=16). Van 104 vrouwen is bekend wie de vrouw in contact bracht met de hulpverlening, wat ook meestal de politie is (66%, N=69).²⁰ Uit de jaarverslagen van Comensha en de NRM blijkt ook de grote rol van de politie als aanmelder van slachtoffers mensenhandel (NRM, 2008; STV 2006). Daarnaast spelen ook de opvangvoorzieningen een steeds grotere rol hierin. Weliswaar blijkt uit maar één dossier dat NGO's ingrepen, maar in 2003 waren zij verantwoordelijk voor 8% van alle aanmeldingen en in 2006 voor 18% van de aanmeldingen bij Comensha.

Van 26 vrouwen die ooit vrijwillig zijn teruggekeerd is bekend wie er ingreep in de mensenhandelsituatie, waarvan bij 46% (N=12) politie had ingegrepen.²¹ Onder de vrouwen die nooit vrijwillig zijn teruggekeerd en dit gegeven bekend was (N=25), was dit percentage hoger (64%, N=16). Mogelijk is de wil om terug te keren kleiner wanneer de politie ingrijpt, omdat het dan minder veilig is voor een vrouw om terug te keren naar Bulgarije. Daarnaast kan het verschil te maken hebben met het niet 'gered' *willen* worden, zoals gesignaleerd door Surtees (2007). Hoewel sommige respondenten in dat onderzoek blij en opgelucht waren toen politie of anderen ingrepen, werd dit niet altijd gewaardeerd. Omdat dit bijvoorbeeld geen oplossing vormt voor de problemen die ze voorafgaand aan de mensenhandelsituatie hadden. Zelfs als een persoon zich ervan bewust is dat ze uitgebuit wordt, dan nog komt het voor dat hij of zij deze situatie verkiest boven de situatie vóór mensenhandel, vanwege de financiële voordelen dat het oplevert. Er zijn ook slachtoffers die zichzelf niet als slachtoffer zien, en/of een band hebben gekregen met hun pooier, waardoor ze niet staan te wachten op ingrijpen van buitenstaanders. In een later stadium kunnen de slachtoffers uit deze voorbeelden alsnog dankbaar zijn dat er is ingegrepen. Maar op het moment zelf zal deze groep minder snel aangifte doen en misschien terugkeren naar de 'uitbuitende' situatie.

Vergeleken met alle slachtoffers mensenhandel die bij Comensha worden aangemeld, is door de Bulgaarse slachtoffers relatief vaak aangifte gedaan in de periode van 2003 t/m 2006. Het aandeel slachtoffers dat aangifte heeft gedaan onder het totale aantal slachtoffers dat bij Comensha werd aangemeld, varieerde die jaren tussen de 33 en 46% (STV, 2007). Van 118 Bulgaarse slachtoffers van wie bekend is of ze wel of geen aangifte deden, deed driekwart aangifte (75%, N=89). De aangiftes betroffen meestal (96%, N=64) een aangifte als slachtoffer, en soms (5%, N=3) als getuige.

Onder degenen die nooit vrijwillig zijn teruggekeerd is van 50 vrouwen bekend of ze aangifte deden, waarvan 90% (N=45) aangifte heeft gedaan. Van de vrouwen die wel ooit vrijwillig zijn teruggekeerd en dit bekend is (N=57), deed 65% (N=37) aangifte. Tevens bevinden zich onder degenen die in Nederland bleven of zijn uitgezet, minder mensen (2%, N=1) die in de bedenktijd hebben gezeten en geen aangifte hebben gedaan dan onder de vrijwillige teruggekeerden (26%, N=15). Onder de vrijwillig teruggekeerden zijn er dus minder die aangifte doen dan onder de 'blijvers', ook na bedenktijd. De bedenktijd dient standaard aangeboden te worden, ook al weten vrouwen al vrijwel zeker dat ze terug naar het land van herkomst willen. Het kan ook zo zijn dat als iemand terug

¹⁹ Zie tabel 2, bijlage 3

²⁰ Zie tabel 3, bijlage 3.

²¹ Degenen die ooit vrijwillig zijn teruggekeerd (N=69), worden vergeleken met de mensen die ofwel ooit zijn uitgezet of nooit zijn uitgezet of teruggekeerd, in totaal 58 mensen (van 24 is dit onbekend, zie tabel 2.1). Er wordt namelijk gekeken of bepaalde factoren een rol spelen bij 'vrijwillige' terugkeer.

wil keren, dit veiliger acht wanneer ze geen aangifte doet. Aan de andere kant kan het voor een slachtoffer die aangifte heeft gedaan, een zodanig gevaar opleveren dat ze besluit om hier te blijven en hier meer moeite voor doet. Daarnaast kunnen er vrouwen zijn die aangifte doen omdat ze weten dat ze niet terug willen keren en de kans hier te mogen blijven groter achten door in de B9 regeling terecht te komen.

De plaats van aangifte was van 61 van de 151 slachtoffers bekend en daarvan vond de aangifte in meer dan eenderde van de gevallen plaats in Rotterdam-Rijnmond (36%, N=22). Maar ook in de Haaglanden (15%, N=9), Groningen (10%, N=6) en Friesland (8%, N=5) vonden relatief veel aangiftes plaats. Andersom komt een aanzienlijk aandeel van de slachtoffers mensenhandel dat in 2005 en 2006 aangifte deed in Rotterdam, uit Bulgarije (respondent 3). De aangemelde Bulgaarse slachtoffers hebben volgens de onderzoeker van het CPM ook vaak in andere regio's gewerkt. Dit wijst erop dat het hoge aantal Bulgaarse aangiftes in Rotterdam het gevolg kan zijn van de werkwijze en prioriteitstelling van het CPM of louter de aanwezigheid van dit speciale politieteam in deze regio.

De slachtoffers van mensenhandel die in 2005 en 2006 een B9 vergunning hebben aangevraagd en gekregen, hebben in veel gevallen de Bulgaarse nationaliteit (NRM, 2007: 73; NRM, 2008: 15). Van de 89 vrouwen uit de dossiers die aangifte hebben gedaan, is van de meerderheid bekend dat ze na de aangifte ook in de B9 hebben gezeten of nog steeds zitten (79%, N=70). Van deze mensen zit in ieder geval 59% (N=41) ten tijde van het onderzoek niet meer in de B9, van 34% (N=24) is dit niet bekend, en de overige 7% (N=5) zit dan nog steeds in de B9.²² Onder degenen die in Nederland zijn gebleven of uitgezet, is er vaker sprake (geweest) van de B9 (62%, N=36), dan bij degenen die ooit vrijwillig zijn teruggekeerd (44%, N=30).

Problemen bij het doen van aangifte

In de verzamelde gegevens komen een aantal factoren naar voren, die het doen van aangifte door de Bulgaarse slachtoffers bemoeilijken. De eerste is wantrouwen in de Nederlandse politie onder Bulgaarse slachtoffers vanwege negatieve ervaringen met en verhalen over politie in Bulgarije. Soms zijn politiemensen in Bulgarije zelf betrokken bij prostitutie als klant of als pooier of grijpen ze niet in wanneer een vrouw hier om vraagt. Mensenrechtenrapporten oordelen bovendien niet mild over handelen door politie in Bulgarije, waardoor het wantrouwen van Bulgaarse slachtoffers niet uit de lucht komt vallen. Deze rapporten melden verschillende incidenten van slechte behandeling door politie, voornamelijk ten aanzien van Roma (Amnesty International, 2007; U.S. Department of State, 2007). Sommige autoriteiten negeren mensenhandel na het aannemen van steekpenningen. Er zijn overigens slachtoffers die (na verloop van tijd) merken dat de Nederlandse politie wel te vertrouwen is (van Eimeren, 2004).

Een tweede factor die vrouwen ervan belet aangifte te doen, is dat ze hier geen belang in zien. Lidiya werkte sinds haar veertiende een jaar lang als sekswerker in Bulgarije, totdat er een inval werd gedaan door de politie (casus 102). Toen de politie haar vroeg hoe ze daar terecht was gekomen, loog ze hierover. Ze was immers in het begin wel gedwongen, maar ze had er zelf voor gekozen om daar te blijven. Omdat ze naar eigen zeggen gemakkelijk had kunnen ontsnappen, heeft ze nooit aangifte gedaan. Bovendien zegt ze dat de baas bij de politie ook de baas is in 'the office' waar ze werkte en dus een belangrijke rol speelt in de prostitutie in de stad waar ze werkte.

Een derde factor die het doen van aangifte kan bemoeilijken, is dat een vrouw soms een onsamenhangend of verwarrend verhaal vertelt. Ivanka, die op haar 21^e via Animus terugkeerde, weet bijvoorbeeld niet goed na te vertellen wat haar is overkomen in Nederland (casus 107). Dit heeft onder andere te maken met het feit dat ze gedrogeerd is geweest gedurende de periode van misbruik. Haar herinneringen zijn erg verward. Ze weet bijvoorbeeld niet meer hoe ze is ontsnapt, alleen dat iemand de politie belde. Ze probeerde aangifte te doen, maar er was te weinig bewijs en ze werd in een opvanghuis geplaatst. Hoewel bij Ivanka drogering een rol speelde, kunnen ook psychologische factoren ten grondslag liggen aan een verwarde verklaring. In een onderzoek naar de gevolgen voor de (psychische en lichamelijke) gezondheid van vrouwen die het slachtoffer zijn geworden van mensenhandel in de prostitutie, had tweederde van de 207 geïnterviewde slachtoffers, geheugen

²² 'Ten tijde van het onderzoek' is vastgesteld op 6 maart 2007

problemen (Zimmerman, Hossain, Yun, Roche, Morison & Watts, 2006). Dit kan te maken hebben met het blokkeren van traumatische gebeurtenissen, wat sterk gerelateerd is aan de post-traumatische stressstoornis. Dit kan ertoe leiden dat de politie het verhaal niet geloofwaardig vindt of er geen bewijs gevonden kan worden voor datgene wat er is gebeurd.

Het niet doen van aangifte of er achteraf spijt van krijgen, kan tot slot te maken hebben met loyaliteit ten aanzien van de dader. Boyana werd ervan overtuigd om aangifte te doen, na een inval van de politie in de bar waar zij op haar 15^e werkte in Bulgarije (casus 104). De politie zei dat ze al genoeg bewijs had om haar pooiers op te pakken en haar getuigenis niet de doorslaggevende factor zou zijn. Naar aanleiding van haar verhaald werd de pooier gearresteerd en veroordeeld. Ze herinnert zich hoe de pooiers naar haar keken in de rechtzaal en ze spijt kreeg van haar getuigenis. Ze heeft het gevoel dat ze hen heeft verraden, terwijl ze goed voor haar waren, haar niet dwongen tot het sekswerk en geen geweld gebruikten. Er was voor haar destijds gewoon geen alternatief. Ze had haar getuigenis in willen trekken, maar dit was niet mogelijk.

Spijt van een aangifte en deze intrekken en terugkeren naar de pooier, kan te maken hebben met de wens van een vrouw om het prostitutiewerk weer op te pakken (Staring, 2007). Er kan ook sprake zijn van emotionele afhankelijkheid ten opzichte van de pooier en het vertrouwen dat alles zal veranderen als ze terugkeert naar hem (IOM, 2005c).

2.2.2 Voortgezet verblijf

De B9 regeling zorgt voor een verblijfsvergunning die van tijdelijke aard is. Als een slachtoffer van mensenhandel ook na het eindigen van deze tijdelijke vergunning niet kan of wil terugkeren naar het land van herkomst, kan voortgezet verblijf worden aangevraagd op grond van klemmende redenen van humanitaire aard (werkgroep voortgezet verblijf, 2005).²³ Voortgezet verblijf volgt op een B9 procedure en een advocaat kan hiertoe een aanvraag indienen bij de IND. Wanneer een slachtoffer niet onder de wijzigingen van Verdonk uit 2006 valt, die hierna aan bod komen, dan ligt de bewijslast grotendeels bij het slachtoffer. De advocaat of rechtshulpverlener van het slachtoffer moet aantonen dat er een reëel gevaar is voor represailles bij terugkeer en dat hij of zij geen kans heeft op een menswaardig bestaan bij terugkeer. De IND is aan de andere kant verantwoordelijk voor het beoordelen van een aanvraag en toetst de terugkeerrisico's (Ministerie van Justitie, 2006). De IND let bij de beoordeling onder meer op het risico van represailles en het risico van vervolging. Maar ook op de mogelijkheid van sociale en maatschappelijke re-integratie in het land van herkomst (hoofdstuk B16 Vreemdelingencirculaire, 2000; NRM, 2007: 89).

Volgens het Nationaal Actieplan was het voor een zorgvuldige beslissing over voortgezet verblijf en een betere bewijslastverdeling tussen het slachtoffer en de overheid, noodzakelijk om de dossieropbouw rondom informatie van de veiligheid van het slachtoffer te verbeteren (Kabinet, 2004). De strafrechtelijke en vreemdelingrechtelijke gegevens zouden meer in combinatie moeten worden gebruikt om dit te realiseren. Met de 'Checklist voortgezet verblijf' die Comensha in 2005 met verschillende samenwerkingspartners heeft ontwikkeld, werd geprobeerd om de informatie rondom het 'veiligheidsdossier' te optimaliseren. In dit dossier dienen feiten en omstandigheden besloten te liggen die de onaanvaardbare gevolgen voor terugkeer aannemelijk maken en daarmee relevant kunnen zijn voor de onderbouwing en beoordeling van een verzoek tot voortgezet verblijf (STV, 2006). Verschillende partijen, zoals hulporganisaties, gemeentelijke instanties en artsen, kunnen bijdragen aan de informatievoorziening voor het dossier (Werkgroep voortgezet verblijf, 2005).

²³ Voortgezet verblijf staat beschreven in hoofdstuk B16 van de Vreemdelingen-circulaire.

Sinds eind 2006 is het, door de Verdonk regeling, voor twee groepen slachtoffers makkelijker geworden om voor voortgezet verblijf in aanmerking te komen. Namelijk:

- 1) *“Voor slachtoffers die aangifte hebben gedaan ten behoeve van een strafzaak die uiteindelijk heeft geleid tot een veroordeling;*
- 2) *Voor slachtoffers die aangifte hebben gedaan ten behoeve van een strafzaak die uiteindelijk niet heeft geleid tot een veroordeling, die op het moment van de uitspraak reeds gedurende drie jaar of langer op basis van een verblijfsvergunning B9 in Nederland verblijven.” (Ministerie van Justitie, 2006: 2).*

De (toenmalige) minister Verdonk van Vreemdelingenzaken heeft geredeneerd dat wanneer er een veroordeling volgt, het duidelijk genoeg is dat het slachtoffer gevaar loopt bij terugkeer. Opsporing en vervolging leiden echter niet altijd tot een veroordeling. Om voortgezet verblijf daarom niet afhankelijk te maken van het verloop van de strafzaak, komt een slachtoffer ook in aanmerking voor voortgezet verblijf wanneer er drie jaar zijn verstreken tussen de verlening van de B9 vergunning en de uitspraak. De doorslaggevende factor is hierbij dat het slachtoffer drie jaar heeft meegewerkt aan opsporing en veroordeling van een verdachte van mensenhandel. De duur van de zaak en de hulp van het slachtoffer wordt als ‘humanitaire factor’ meegewogen (Ecpat, 2006; Ministerie van Justitie, 2006). Als er sprake is van één van de genoemde situaties, kan voortgezet verblijf om die reden worden ingewilligd. Het slachtoffer moet zelf de aanvraag doen, en de minister behoudt met de formuleringen ruimte voor afwegingen. In alle andere gevallen dan de twee bovengenoemde blijft veiligheid bij terugkeer de doorslaggevende factor bij een aanvraag tot voortgezet verblijf.

Naar aanleiding van de vijfde rapportage van de NRM is het beleid ten aanzien van voortgezet verblijf nog een keer aangepast (NRM, 2008). Wanneer een slachtoffer aangifte heeft gedaan die heeft geleid tot een veroordeling, moest deze veroordeling voorheen voor ‘mensenhandel’ zijn. Nu is het zo, dat wanneer mensenhandel in de tenlastelegging is opgenomen, maar de verdachte is veroordeeld voor een ander delict dat in verband staat met mensenhandel, er ook een grond is voor voortgezet verblijf. Er wordt dus van uitgegaan dat daardoor ook in rechte is vast komen te staan dat terugkeer voor het slachtoffer risico’s met zich meebrengt.

Aanvragen en toekenningen van voortgezet verblijf

De informatie waar ik bij de IND inzage toe had, geeft helaas geen inzicht in de aard van het voortgezet verblijf.²⁴ Het is daardoor in veel gevallen onduidelijk of deze vergunning te maken heeft met de B9, of dat iemand op geheel andere gronden voortgezet verblijf heeft aangevraagd.

Van de 151 vrouwen zijn er elf toewijzingen (7%) van voortgezet verblijf gevonden die waarschijnlijk wel gebaseerd zijn op de tijdelijke B9 vergunning, dus op basis van het slachtofferschap van mensenhandel. Van de 151 vrouwen is van ongeveer eenderde bij de IND bekend dat er geen aanvraag is gedaan tot voortgezet verblijf (31%, N=47). Van bijna de helft is dit ofwel onbekend of op basis van de B9 onmogelijk, omdat deze mensen geen aangifte hebben gedaan, niet in de B9 hebben gezeten of naar Bulgarije zijn vertrokken (46%, N=70). Van de resterende 23% (N=34) is duidelijk geworden dat ze wel voortgezet verblijf hebben aangevraagd en 31 hiervan hebben ook in de B9 gezeten. Van de 34 aanvragen zijn er 12 (35%) toegewezen. De overige aanvragen zijn afgewezen, ingetrokken, of hier is (nog) niet over bekend welke beslissing er is genomen. Bij één van de twaalf personen kan dit voortgezet verblijf niet op basis van de B9 zijn, omdat het soort vergunning daar niet bij aansluit. Van de overige elf is van bijna iedereen bekend dat ze in de B9 hebben gezeten, en/of dat na een aanvraag voortgezet verblijf een daarbij passende vergunning is verleend (op basis van artikel 8a Vreemdelingenwet). Deze elf vrouwen hebben daarom waarschijnlijk op basis van de B9 voortgezet verblijf toegewezen gekregen. Logischerwijs volgt uit de dossiergegevens van Comensha, dat het voortgezet verblijf vaker wordt aangevraagd door mensen die nooit vrijwillig zijn teruggekeerd (38%, N=22), dan door degenen die dat wel ooit hebben gedaan (13%, N=9).

²⁴ De data van de IND zijn in september 2007 geraadpleegd.

De geïnterviewde vreemdelingenadvocaat geeft aan dat het in de praktijk erg moeilijk is om op basis van de B9 regeling voortgezet verblijf te realiseren.²⁵ Het moeilijkst is om te bewijzen dat de overheid bij terugkeer geen bescherming biedt in het land van oorsprong. Het ambtsbericht over Bulgarije stelt dat bij terugkeer naar Bulgarije bepaalde factoren de veiligheid in het geding brengen, een constatering die van nut kan zijn bij een aanvraag tot voortgezet verblijf.²⁶ Maar het bericht meldt ook dat de overheid *"in principe wel bereid is deze slachtoffers bescherming te bieden"* (Ministerie van buitenlandse zaken, 2006: 11). Dit impliceert dat de vrouw eerst moet gaan proberen om die bescherming te krijgen in Bulgarije, waarbij ze dus wel een risico moet nemen.

Met de vreemdelingenadvocaat zijn twee zaken besproken die hij heeft behandeld. Beide vrouwen wensen in Nederland te verblijven. Eén van hen lukte het niet om voortgezet verblijf te realiseren en zij verdween uit het zicht, wat volgens de advocaat meestal het gevolg is van een afwijzing. Bij Maria lukte het wel om voortgezet verblijf aan te vragen en dit was uiteindelijk ook succesvol, maar hier ging een lange weg aan vooraf (casus 114). Ze ging zelf weg uit de prostitutie en deed aangifte als slachtoffer. Haar getuigenis zorgde ervoor dat vijf of zes criminelen de gevangenis gingen. Ze wilde nooit terug naar Bulgarije, ze wilde nog liever dood, aldus de advocaat. Terugkeer was voor haar te gevaarlijk vanwege de dreigementen en het geweld van haar handelaren, aan haar en aan haar familie gericht. Ze zat vanaf haar aangifte vijf jaar lang in de B9, wat veel onzekerheid met zich meebracht. Ze belde regelmatig naar haar advocaat om te vragen of ze in Nederland mocht blijven of niet. Haar advocaat had geprobeerd hard te maken dat ze op basis van de vreemdelingenwet en het daaruit afgeleide vrouwenhandelbeleid, recht had op een verblijfsvergunning tot voortgezet verblijf. Hij kon bewijzen dat ze bij terugkeer in eigen land gevaar zou lopen, maar hij kon niet bewijzen dat ze geen bescherming zou krijgen van de Bulgaarse overheid. Dit geeft zij immers niet zwart op wit. Omdat de minister (op grond van 4.84 AWB) verplicht was een belangenafweging te maken had de aanvraag toch nog een kans. Het feit dat de moeder en zus van Maria naar het buitenland moesten vluchten vanwege dreigende represailles van de handelaren, droeg er aan bij dat de belangenafweging positief uitpakte voor Maria. Ze kreeg een vergunning tot voortgezet verblijf op basis van bijzondere (humanitaire) omstandigheden. Ze woont inmiddels meer dan tien jaar in Nederland. Haar verhaal toont aan hoe moeilijk het is, of in ieder geval was, om voortgezet verblijf te realiseren voor slachtoffers van mensenhandel. Vandaag de dag zou Maria vanwege de veranderde wetgeving, gemakkelijker een verblijfsvergunning hebben gekregen omdat haar aangifte heeft geleid tot veroordeling van de daders.

2.2.3 Mogelijke scenario's na of zonder B9

De vraag is hoe het de slachtoffers vergaat na afwijzing of niet-verlenging van de B9 of voortgezet verblijf, of wat er met degenen gebeurt die zelfs nooit in de B9 hebben gezeten. De eerste groep bestaat uit slachtoffers die een afwijzende beslissing krijgen op een aanvraag tot (verlenging van) B9, of voortgezet verblijf. De tweede groep bestaat uit slachtoffers die geen B9 aanvragen omdat ze geen aangifte doen, en daarmee bewust of onbewust geen gebruik maken van deze regeling. En vrouwen die wel aangifte doen maar daarna niet in de B9 terecht komen omdat ze verdwijnen of direct vertrekken naar het land van herkomst na hun aangifte. Omdat deze vrouwen niet in de B9 zitten, kunnen ze ook geen voortgezet verblijf aanvragen.

Al deze slachtoffers hebben, na of zonder de B9, vier mogelijkheden. Een eerste mogelijkheid is terugkeren naar Bulgarije op eigen initiatief of onder begeleiding van de IOM of een andere organisatie. Hoewel het 'terugkeerscenario' centraal staat in dit onderzoek, komen hier kort de andere scenario's aan bod. Een tweede mogelijkheid is een verblijfsvergunning aanvragen op eventuele andere gronden dan B9, zoals een huwelijk met een Nederlander of op medische gronden. Soms kan er een studentervisum worden aangevraagd en in een enkel geval kan er op basis van een

²⁵ Om een idee te geven over aantallen toegewezen voortgezet verblijf vergunningen: in 2006 werden bij de IND in totaal 34 aanvragen tot voortgezet verblijf aangevraagd waarvan de helft werd afgewezen en de andere helft toegewezen (NRM, 2008: 18).

²⁶ Thematische ambtsberichten worden door het ministerie van Buitenlandse Zaken (MBZ) opgesteld over de aanpak van prostitutie, mensenhandel, de positie van slachtoffers en mogelijkheden van slachtofferopvang in een aantal belangrijke landen van herkomst (Ministerie van Justitie, 2005).

vluchtelingenverleden asiel kan worden aangevraagd (Van Eimeren, 2004). In de derde plaats kan een slachtoffer naar een ander land gaan, waar ze ofwel illegaal verblijft of een vergunning aanvraagt. Een laatste optie is in Nederland blijven en verdwijnen in de illegaliteit, met het risico op uitzetting.

Illegaal verblijf heeft te maken met het feit dat Bulgaren vooralsnog geen vrije toegang hebben tot de Nederlandse arbeidsmarkt (Kas, 2009). Ze mogen vrij reizen en zelfstandig werken, maar voor werk in loondienst hebben ze nog steeds een vergunning nodig, waarschijnlijk nog tot 2012. Deze vergunning krijgen ze alleen als er binnen de EU geen personeel voor dat werk te vinden is, en zodra het werk van de arbeidsmigrant in Nederland ophoudt wil de Nederlandse overheid de vergunning laten eindigen (Europa NU, 2008c). Voor prostitutiewerk wordt geen tewerkstellingsvergunning afgegeven, en zelfstandig ondernemerschap in de prostitutie is aan regels gebonden (Ministerie van Justitie, 2008; NRM, 2007). Als een Bulgaar niet volgens deze regels in Nederland aan het werk gaat, is daarmee het verblijf illegaal. Deze gang van zaken maakt (onder andere) Bulgaarse werknemers mogelijk kwetsbaar voor dwang en uitbuiting. Want als ze toch in loondienst willen werken, zijn ze aangewezen op werkgevers die het niet zo nauw nemen met de regels (Netwerk VN Vrouwenverdrag, 2008). Bulgaren kunnen wel een aanvraag doen tot 'toetsing aan EU Gemeenschapsrecht' bij de IND, maar dit is niet verplicht (IND, 2009). De verblijfstitels van de Bulgaarse vrouwen uit de dossiers, zoals ze bij de IND geregistreerd staan, worden nu weergegeven.

Verblijfstitels volgens de IND

Van 72 vrouwen uit de dossiers werd bij de IND teruggevonden welke verblijfstitels en procedures van toepassing zijn (geweest). De titel die het laatst is toegekend, is per persoon meegenomen in dit onderzoek.²⁷ Op deze manier wordt zichtbaar hoeveel Bulgaarse slachtoffers in september 2007 een verblijfsvergunning hebben gekregen of in een procedure zitten in Nederland en op basis van welk artikel uit de Vreemdelingenwet.²⁸

Ongeveer eenderde van de 72 vrouwen (31%, N=22) heeft een vergunning regulier voor bepaalde tijd waarbij de vergunninghouder niet beperkt is in het uitoefenen van arbeid in Nederland. Deze vergunning voor bepaalde tijd kan voortgezet verblijf inhouden. Tien van de slachtoffers (14%) zitten in de procedure van voortgezet verblijf. Artikel 8 sub 'g' en 'h' van de Vreemdelingenwet bepaalt dat een vreemdeling in afwachting van een beslissing op een aanvraag tot een vergunning of op een beslissing op een bezwaar of beroep, Nederland niet mag worden uitgezet.

Bij een groot deel van de slachtoffers (32%, N=23) is er sprake van 'toetsing aan het gemeenschapsrecht'. Er zijn maar drie personen die op basis van het gemeenschapsrecht ook een vergunning hebben. Deze vergunningen en procedures zijn gebaseerd op artikel 8, sub e Vreemdelingenwet. Dit artikel geeft aan dat een vreemdeling in Nederland rechtmatig verblijf heeft: *"als gemeenschapsonderdaan zolang deze onderdaan verblijf houdt op grond van een regeling krachtens het 'Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap' dan wel de 'Overeenkomst betreffende de Europese Economische ruimte'."* Bij de Bulgaarse vrouwen die in een procedure zitten (N=23) of een vergunning hebben op basis van het gemeenschapsrecht (N=3), gaat het bijna altijd om een arbeidsspecifieke vergunning. Dat wil zeggen dat de vergunninghouder één bepaald beroep kan uitoefenen. Slechts één van hen heeft een verblijfsvergunning die 'arbeid vrij' is, waardoor ze niet beperkt is in het uitoefenen van arbeid in Nederland.

Opvallend is, dat van de 26 personen die aanspraak maken op het gemeenschapsrecht, 20 ooit zijn teruggekeerd of uitgezet. Van deze 20 personen zijn er tien die op een datum ná terugkeer deze vergunning hebben of in deze procedure zitten in Nederland. Bij vijf personen was dit juist vóór terugkeer, en van vijf personen is dit onbekend. Tegelijkertijd zijn van de 22 personen die een vergunning regulier voor bepaalde tijd hebben, de meeste nooit teruggekeerd of uitgezet naar Bulgarije (N=14). Waar deze informatie waarschijnlijk op wijst, is dat mensen die ooit zijn teruggekeerd of uitgezet, opnieuw naar Nederland komen en proberen een verblijfsvergunning te krijgen op grond van het EU lidmaatschap. Degenen die na het slachtofferschap altijd in Nederland zijn gebleven, op

²⁷ Sinds de raadpleging van de IND gegevens (in september 2007), kan er alweer een en ander zijn veranderd. Deze cijfers geven een indicatie van de aard van procedures en vergunningen van de Bulgaarse slachtoffers uit de Comensha dossiers.

²⁸ Voor een overzicht zie tabel 4, bijlage 3

basis van een vergunning regulier (bepaalde tijd), hebben nooit aanspraak hoeven maken op een andere vorm van verblijf, bijvoorbeeld op basis van het gemeenschapsrecht.

Verder blijkt uit de IND gegevens dat 14 van de 72 personen geen verblijfsvergunning (meer) hebben. De meeste van hen zijn rond de datum dat hun verblijfstitel is opgeheven, ook teruggekeerd naar Bulgarije. Toch zijn er volgens de Comensha dossiers zes van deze personen ten tijde van het sluiten van het dossier in Nederland, terwijl hun verblijfstitel bij de IND is opgeheven. Mogelijk zijn zij na het afsluiten van het dossier bij Comensha nog teruggekeerd naar Bulgarije, zijn ze naar een ander land vertrokken of verblijven ze illegaal in Nederland. Illegaal verblijf brengt het risico van deportatie met zich mee. Hoe het beleid ten aanzien van illegaal verblijf in Nederland soms leidt tot detentie en deportatie, ook van slachtoffers van mensenhandel, wordt nu beschreven.

2.2.4 De aanpak van illegaal verblijf en uitbuiting: twee vliegen in één klap?

In 2003 presenteerde de Tweede Kamer het 'Terugkeerbeleid', waarin maatregelen werden voorgesteld om het daadwerkelijke vertrek van aanwezige en toekomstige uitgeprocedeerde en andere illegaal verblijvende personen te bevorderen (Tweede Kamer der Staten Generaal, 2003). Vreemdelingen zouden vaak niet of onvoldoende aan hun eigen vertrek meewerken. Omdat de zwakke sociaal economische en maatschappelijk kwetsbare positie van deze mensen kan leiden tot uitbuiting of deelname aan criminele activiteiten, waren maatregelen tot een efficiënter terugkeerbeleid wenselijk, aldus het rapport. In de 'Illegalennota' uit 2004 werden aanvullende maatregelen gepresenteerd om in de eerste plaats illegaal verblijf van vreemdelingen in Nederland krachtiger te bestrijden. En in de tweede plaats om misbruik die uitbuiters maken van de kwetsbare positie waarin deze illegalen zich kunnen bevinden, aan te pakken (NRM, 2007; Tweede Kamer der Staten Generaal, 2004). Eén van de voorgestelde maatregelen van de illegalennota was dat teruggekeerde personen beperkt moeten worden in wedertoegang tot het Schengengebied, de Europese landen waar vrij verkeer van personen geldt op basis van het Verdrag van Schengen. Ter verantwoording van de voorgestelde maatregelen wordt gesteld dat illegaal verblijf een negatieve invloed heeft op de maatschappij, omdat er *"ongecontroleerd en ongeregistreerd beslag wordt gelegd op de leefruimte en op economische mogelijkheden van anderen"* (Tweede Kamer der Staten Generaal, 2004: 2). En omdat illegaal verblijf gepaard gaat met criminaliteit en overlast. Mensenhandel wordt daarbij een vorm van migratiecriminaliteit genoemd die deel uitmaakt van de aanpak van illegale immigratie. In een aantal landen hebben antimensenhandel maatregelen in het kader van een vergelijkbare redenering in dit 'veiligheidsdenken' geleid tot het beteugelen van migratie, het strikter controleren van sekswerkers en het uitzetten van migranten sekswerkers (Doezema, 2002; Berman, 2006).

In de terugkeernota werd gewezen op het belang van een geharmoniseerd Europees asiel en terugkeerbeleid. In juni 2008 is er door het Europees Parlement een 'terugkeerrichtlijn' aangenomen, die een stap zet in de richting van deze gewenste harmonisering (Europees Parlement, 2008). Deze richtlijn is van toepassing nadat nationale autoriteiten hebben besloten tot het uitzetten van een illegale immigrant. Het bepaalt een maximumperiode van bewaring van anderhalf jaar, een verbod op terugkeer in de EU (voor maximaal vijf jaar), en bepaalt de normen ter waarborging van de levensomstandigheden, zoals het recht op medische hulp en onderwijs voor kinderen.

In het onderzoek van Van Eimeren (2004: 67) gaven veel slachtoffers aan niet mee te zullen werken wanneer zij Nederland zouden moeten verlaten. Hun mogelijkheden zijn dan echter beperkt: ze zouden naar een ander land kunnen vertrekken, of in de illegaliteit kunnen verdwijnen, maar bij verblijf in Nederland lopen deze vrouwen het risico Nederland te worden uitgezet. In het onderzoek van Surtees (2007) kwam naar voren dat er bij uitzettingen minder voorbereidingen worden getroffen en de toegang tot hulpverlening beperkter is dan wanneer een slachtoffer vrijwillig terugkeert, waardoor haar kwetsbaarheid hoger kan zijn.

Het uitzetten van slachtoffers van mensenhandel, zonder dat zij als zodanig waren erkend, kwam vooral in het begin van het nieuwe millennium nog vaak voor (Ülger, 2002). Sinds het afschaffen van de visumplicht tussen Bulgarije en de Schengenlanden in 2001 zouden duizenden Bulgaren, waaronder prostituees, zijn uitgezet (de Waard & Westerink, 2005). Dit gebeurde tijdens grootschalige 'veegacties', onder het mom van de bestrijding van uitbuiting (Exit: over de grens [...], 2006). Terwijl de 'overlastgevende' Bulgaren werden uitgezet, zouden de Nederlandse autoriteiten

weinig doen tegen de criminele organisaties, malafide uitzendbureaus en huisjesmelkers die dankbaar gebruik maakten van de aanwezigheid van de goedkope Bulgaarse arbeidskrachten (Ülger, 2002). Destijds maakte Nederland afspraken met de Bulgaarse overheid om het paspoort in te nemen van de uitgezette Bulgaren, of er een stempel in te zetten. Deze administratieve maatregelen werden Bulgaren opgelegd bij schending van wetgeving in het buitenland, zoals het verrichten van illegale arbeid, waardoor ze voor één of twee jaar het land niet konden verlaten (IOM, 2003). Omdat de vraag naar goedkope arbeid in Nederland bleef bestaan en de systemen van uitzendbureaus en huisjesmelkers niet werden aangepakt, kwamen veel van de uitgezette werknemers binnen de kortste keren weer terug. De kans meer geld te verdienen in Nederland woog voor de werknemers zwaarder dan het risico van uitzetting. Bovendien werden paspoorten niet altijd even strikt ingenomen en kon de grenspolitie worden omgekocht (de Waard & Westerink, 2005). Omdat men tijdens de 'schoonveegacties' vooral gericht was op het illegaal verblijf en er weinig aandacht was voor de situatie van de Bulgaren, zijn er destijds waarschijnlijk ook slachtoffers van mensenhandel uitgezet, die daardoor mogelijk opnieuw in de problemen zijn geraakt. Hieruit blijkt dat het beleid ten aanzien van het bestrijden van illegaliteit kan botsen met het beschermen van slachtoffers van mensenhandel in plaats van dat het beide problemen bestrijdt.

Detentie en deportatie van de Bulgaarse slachtoffers

De Bulgaarse slachtoffers uit de dossiers van Comensha, zijn allemaal gedefinieerd als zijnde slachtoffer mensenhandel. Toch is er over acht van hen bekend dat ze in vreemdelingenbewaring hebben gezeten, waarbij het op basis van het dossier niet altijd erg duidelijk is wat de reden hiervoor was. Iva werd in Nederland door de politie achter de ramen aangetroffen met een vals Bulgaars paspoort, waardoor ze in vreemdelingenbewaring terecht kwam (casus 112). Vanwege haar valse paspoort en omdat ze minderjarig was, had de politie het vermoeden dat ze slachtoffer mensenhandel was. Ze ontkende echter alles en deed geen aangifte. De mogelijkheden van de B9 werden met haar besproken, maar hier wilde ze niet op in gaan. Vanwege haar minderjarigheid en het risico van herhaald slachtofferschap, wilde men haar laten terugkeren naar Bulgarije, wat ook haar eigen wens was. Omdat echter werd vermoed dat haar eigen moeder een rol had gespeeld bij de situatie waarin Iva terecht was gekomen, wilde de politie eerst de veiligheidsrisico's bij terugkeer nagaan. Men kon haar daarom niet direct laten terugkeren, en er werd besloten haar nog een paar dagen in vreemdelingenbewaring te houden. Toen ze een *laisser passer* (een tijdelijk reisdocument) had, kon ze worden overgebracht naar een opvanginstelling, waar ze de laatste dagen voor terugkeer verbleef.

In Nederland komt het tijdelijk verblijf in bewaring voor om de situatie te kunnen onderzoeken zoals bij Iva, of de politie een mogelijk slachtoffer wil kunnen verhoren of om de tijd tot er geschikte opvang is te kunnen overbruggen (Claassen, 2005). Deze bewaring vindt meestal plaats in een politiecel en duurt dan een aantal dagen. Deze vorm van bewaring, ook wel 'sociale bewaring' genoemd, is misschien niet ideaal, maar kan een vrouw ook beschermen tegen mogelijk gevaar (respondent 3). Het nadeel is echter, dat verblijf in een cel de mogelijke opgelopen traumatische ervaring(en) kan verergeren (Surtees, 2007). Inbewaringstelling is ook mogelijk wanneer iemand is uitgeprocedeerd maar uiteindelijk niet zelf vertrekt en daarom in bewaring wordt gesteld en uitgezet. In één dossier bestond er een vermoeden dat de vrouw een *madam* was, waardoor ze ook vast kan hebben gezeten als verdachte.

Uit onderzoek blijkt dat er nog veel knelpunten zitten in het herkennen van slachtoffers mensenhandel in vreemdelingendetentie (Claassen, 2005; IOM, 2005a).²⁹ Dit kan leiden tot uitzetting of terugkeer van slachtoffers van mensenhandel zonder enkele vorm van begeleiding, waardoor zij in gevaar kunnen worden gebracht. Bewaring wordt ook soms opgeheven zonder dat terugkeer of uitzetting plaatsvindt, maar waarbij een vreemdeling tevens geen nieuwe procedure kan starten (Claassen, 2005). Iemand wordt dan in feite op straat gezet en dient Nederland binnen 24 uur te verlaten. Ook dit kan een slachtoffer in gevaar brengen. Dat vrouwen niet altijd worden erkend als slachtoffer, waardoor zij in detentie terecht komen en/of worden uitgezet, hoeft niet alleen of altijd het

²⁹ In januari 2009 is opnieuw een rapport uitgebracht door BlinN, 'Uitgebuit en in de bak', waaruit blijkt dat er nog steeds slachtoffers in vreemdelingendetentie worden aangetroffen en de bescherming onder de B9 in de praktijk nog steeds niet optimaal werkt (bron: Nova, 10 januari 2009).

gevolg te zijn van het niet herkennen van signalen door betrokkenen. Wat ook kan meespelen is dat de vrouw zichzelf niet als slachtoffer ziet, of slachtofferschap niet meldt uit angst of schaamte.

Hoewel de meeste Bulgaarse slachtoffers uit de Comensha dossiers vrijwillig terugkeerden, zijn er 13 uitgezet, één persoon tot twee keer toe. De meeste van hen zijn in het verleden uitgezet, vóórdat ze bij Comensha waren aangemeld. Het kan zo zijn dat zij pas de tweede keer dat ze naar Nederland kwamen het slachtoffer werden van mensenhandel. Of ze waren de eerste keer dat ze naar Nederland kwamen al slachtoffer, maar niet als zodanig erkend en daardoor uitgezet. Het is ook mogelijk dat zij de eerste keer wel als slachtoffer zijn erkend, maar dat ze na het aflopen van de B9-vergunning niet uit eigen beweging vertrokken en daarom werden uitgezet. Dit kan ook het geval zijn bij drie slachtoffers die ná aanmelding bij Comensha het land zijn uitgezet, of er is bij hen een fout gemaakt.

Nadere bestudering van de dossiers van de vrouwen die zijn gedeporteerd, ook bij de IND, leert dat tien van de 13 (77%) vrouwen opnieuw naar Nederland zijn gekomen na uitzetting. Terwijl onder de 69 slachtoffers die 'vrijwillig' zijn teruggekeerd, van 29% (N=20) bekend is dat ze opnieuw naar Nederland zijn gekomen. Het lijkt er dus op dat mensen die worden uitgezet vaker opnieuw naar Nederland komen dan slachtoffers die vrijwillig terugkeren. Er is voorzichtigheid geboden bij deze uitspraak, omdat de IND informatie heeft over vrouwen die zijn uitgezet in het verleden, terwijl vrijwillige terugkeer in het verleden misschien minder goed is te achterhalen. Bijvoorbeeld wanneer dit op eigen houtje gebeurde, zonder de hulp van de IOM. Toch kan er in ieder geval gesteld worden dat vrouwen die worden uitgezet vaak weer terugkomen naar Nederland. Het kan zijn dat zij zichzelf als arbeidsmigrant zien, en het opnieuw in de prostitutie gaan proberen in Nederland. Tevens kan het zo zijn dat degenen die worden uitgezet, blootgesteld zijn aan het risico van herhaald slachtofferschap, en op die manier opnieuw in Nederland terecht komen. De uitzetting van de vrouwen uit de dossiers die opnieuw naar Nederland kwamen, heeft in ieder geval niet het gewenste effect gehad en heeft de vrouwen mogelijk in een gevaarlijke situatie gebracht.

Of iemand vrijwillig terugkeert of wordt gedeporteerd, eenmaal terug op Bulgaarse bodem speelt de Bulgaarse wetgeving op het gebied van mensenhandel een rol, die nu aan bod komt.

2.3 De Bulgaarse aanpak van mensenhandel

Sinds 1999 richt de aanpak van mensenhandel door de Bulgaarse overheid zich op initiatieven op het gebied van wettelijke hervormingen en politie en justitie (Unicef, UNOHCHR, OSCE & ODIHR, 2002: 54). In 2001 riep de toenmalige premier mensenhandel uit tot één van de prioriteiten van de regering. Op initiatief van NGO's en andere spelers, is er in Bulgarije in 2001 een Nationaal Actieplan tegen Mensenhandel ontwikkeld, om de inspanningen van verschillende instellingen samen te brengen en te coördineren (Unicef et al., 2002: 55). In 2001 kwam er in Bulgarije een nieuw wetsartikel op basis van het Palermo Protocol tot stand met betrekking tot mensenhandel, namelijk artikel 159a-c van het Bulgaarse Wetboek van Strafrecht.³⁰ Dit artikel valt onder deel IX, 'Mensenhandel', van hoofdstuk 2 van het wetboek: 'Misdrijven tegen de persoon' (USAID, 2004). Bescherming van slachtoffers is al eerder, namelijk in 1997, vastgelegd in het Bulgaarse wetboek van strafrecht (Tampep, 2007: 20). Artikel 97A werd dat jaar aangenomen waarin de bescherming van de identiteit van getuigen wordt gegarandeerd wanneer hun leven, gezondheid en eigendom in gevaar is (Tampep, 2007: 20). Sinds 2004 is een verdrag van kracht, de 'Wet ter bestrijding van Mensenhandel', waarin de preventie en aanpak van mensenhandel is beschreven. Maar ook de verantwoordelijkheid die verschillende partijen zoals de overheid, NGO's en opvanghuizen, hierbij hebben, en de bescherming en ondersteuning van slachtoffers is wettelijk vastgelegd in dit verdrag.³¹ Momenteel wordt er in Bulgarije door verschillende

³⁰ Bulgarije ondertekende het Palermo Protocol in december 2000 en ratificeerde het in december 2001 (Tampep, 2007: 20).

³¹ Voor een bondig overzicht van de meest relevante artikelen uit deze wet, zie 'Thematisch Ambstbericht Mensenhandel: Bulgarije' uit 2006: p 3-5, van het MBZ.

NGO's, politie en andere betrokkenen gewerkt aan de ontwikkeling van een *National Referral Mechanism*.³²

Artikel 30 uit de Wet ter bestrijding van Mensenhandel bepaalt dat slachtoffers die een speciale beschermingsstatus hebben vanwege medewerking aan de opsporing van daders, deze status vroegtijdig kunnen verliezen in de volgende gevallen:

- 1) *Het slachtoffer heeft het contact met de dader(s) tegen wie het onderzoek loopt (waarvoor het slachtoffer zijn of haar medewerking heeft toegezegd) hervat,*
- 2) *De vervolgende autoriteit ontdekt dat de verklaring van het slachtoffer niet op waarheid berust,*
- 3) *Er is een gevaar voor de openbare orde en de nationale veiligheid.*³³

Men wil een slachtoffer dus wel beschermen, maar er zijn bepaalde voorwaarden aan verbonden. Het komt voor dat een slachtoffer een complexe relatie heeft met zijn of haar pooier dan wel handelaar. Dit zorgt regelmatig voor situaties die voor politie en andere buitenstaanders maar lastig te begrijpen zijn. Behalve dat slachtoffers geen aangifte doen tegen de pooier of handelaar, uit angst voor de gevolgen, kan dit ook te maken hebben met een relatie tussen de vrouw en de pooier. Wanneer een vrouw opnieuw contact opneemt met de dader, kan dit de opsporing belemmeren. Maar wanneer de bescherming daardoor wordt opgeheven, is de kans op herhaald slachtofferschap misschien groter. De derde voorwaarde werpt de vraag op wanneer er sprake is van 'gevaar voor de openbare orde en nationale veiligheid' en wanneer dit dient te prevaleren boven het welzijn en de veiligheid van het slachtoffer. In een rapport van de IOM wordt de status van speciale bescherming een effectief mechanisme genoemd, dat onderzoek kan bewerkstelligen in mensenhandel zaken en de opsporing van daders kan bevorderen (IOM, 2005b: 10). Maar ondanks de bescherming neemt een slachtoffer wel een risico wanneer hij of zij medewerking verleent aan opsporing. Bovendien kan iemand die geen medewerking verleent aan politie en justitie, ook bescherming nodig hebben. Voor deze mensen bestaat enkel bescherming en ondersteuning voor de duur van maximaal 40 dagen.³⁴

Sinds 2005 is in een overeenkomst met internationale normen, de '*Law on protection of persons threatened in connection with criminal proceedings*' van kracht (IOM, 2005b: 10). Deze wet voorziet in speciale bescherming door de Bulgaarse overheid aan mensen die bedreigd worden in verband met strafzaken en die niet beschermd kunnen worden met middelen waarin het Bulgaarse Wetboek van Strafvordering voorziet (IOM, 2005b: 34). De beschermde persoon dient bewijs, verklaringen of informatie te hebben die van essentieel belang zijn voor het strafproces van plegers van ernstige en georganiseerde criminaliteit. Mogelijke beschermingsmaatregelen zijn een persoonlijke lijfwacht, eigendomsbewaking, tijdelijk verblijf in een veilige locatie, verandering van woon of werklocatie, verandering van onderwijsfaciliteiten, en plaatsing in een andere faciliteit voor gedetineerden. Wanneer deze maatregelen niet voldoen, is in extreme gevallen identiteitsverandering een optie (IOM, 2005b: 10).

Hoewel bescherming van slachtoffers mensenhandel dus wettelijk op verschillende manieren is ondervangen zijn de voorwaarden streng en blijkt uit het ambtsbericht over Bulgarije dat daadwerkelijke bescherming van slachtoffers mensenhandel in de praktijk te wensen overlaat bij terugkeer naar Bulgarije (MBZ, 2006).

³² Het *National Referral Mechanism* is een samenwerkingsverband waarin overheidsactoren hun verplichting vervullen om de rechten van slachtoffers mensenhandel te beschermen en promoten. Hun inspanningen worden daarbij gecoördineerd in samenwerking met andere partners (OSCE & ODIHR, 2004).

³³ Bron: USAID, 2004: 91.

³⁴ Artikel 9 lid 2 en 3 Bulgaarse Wet ter bestrijding van mensenhandel (USAID, 2004)

2.4 Conclusie

In een wereld waarin grenzen vervagen is 'terugkeer' van slachtoffers van mensenhandel naar het land van herkomst en het 'verblijf' in Nederland allerm minst een statisch gegeven. Terugkeer naar Bulgarije of verblijf in Nederland door de vrouwen uit de dossiers is een momentopname van een werkelijkheid die continu verandert. Sommige vrouwen zijn meerdere malen tussen Nederland en Bulgarije op en neer gereisd, gestimuleerd door de toegenomen vrijheid van reizen in de Europese Unie. Toch was hun verblijf destijds niet zonder meer legaal, en dit is het in sommige gevallen nog steeds niet. Dat teruggekeerde slachtoffers soms toch opnieuw naar Nederland komen trekt het beoogde effect van beleid ten aanzien van terugkeer en verblijf in Nederland in twijfel.

Met het Nederlandse Terugkeerbeleid uit 2003 werd een zo effectief mogelijk beleid nagestreefd om vreemdelingen te laten terugkeren. Vanwege de raakvlakken van mensenhandel met illegaliteit, werden bepaalde maatregelen geschikt geacht voor bestrijding van beide verschijnselen. Toch kwam in de praktijk van enkele jaren geleden, van het uitzetten van illegalen, de bescherming van slachtoffers van mensenhandel in het geding. Hoewel de vrouwen in mijn onderzoeksgroep veelal vrijwillig terugkeerden, zijn er ook een aantal uitgezet, en ook detentie kwam onder hen soms voor.

De meeste vrouwen uit de dossiers zijn door ingrijpen van politie ontkomen aan de uitbuitende situatie. Meestal deden ze ook aangifte, opvallend vaak in de regio Rotterdam. Onder degenen die vrijwillig terugkeerden was minder vaak ingegrepen door politie en deden er minder aangifte dan onder degenen die in Nederland bleven of zijn uitgezet. Het doen van aangifte blijkt te worden belemmerd door wantrouwen in de politie, psychische problemen, loyaliteit ten aanzien van de dader en niet het belang hiervan inzien. De Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel die aangifte hebben gedaan, komen meestal in de B9 terecht. Sommige Bulgaarse slachtoffers zijn er in geslaagd of zijn er mee bezig, om te bewijzen dat terugkeer onveilig zou zijn en de Bulgaarse autoriteiten hen niet zouden beschermen, waardoor ze recht hebben op voortgezet verblijf. Enkelingen hebben op basis van het gemeenschapsrecht een verblijfsvergunning, en velen hebben een aanvraag ingediend tot 'toetsing aan het gemeenschapsrecht', vooral slachtoffers die in de tussentijd zijn teruggeweest in Bulgarije. Vele anderen zijn er niet in geslaagd een vergunning voor verblijf in Nederland te realiseren. Mogelijk zijn er onder hen een aantal illegaal in Nederland, met het risico op uitzetting. Anderen hebben misschien hun geluk in een ander land gezocht. Van een groot aantal slachtoffers is bekend dat ze vrijwillig zijn teruggekeerd naar Bulgarije. Sommigen zullen niet eens geprobeerd hebben om in Nederland een vergunning te verwerven, anderen waren min om meer gedwongen ons land te verlaten.

In zowel Nederland als Bulgarije is de aanpak van mensenhandel vooral gericht op het opsporen en vervolgen van de daders. Ondanks de positieve ontwikkelingen in Nederlands beleid en wetgeving, is de bereidheid van het slachtoffer om mee te werken aan opsporing en vervolging nog steeds een vereiste om aanspraak te kunnen maken op de B9. Bescherming van slachtoffers door de Bulgaarse overheid bij terugkeer kan niet worden gegarandeerd. Evenmin als een verbetering van de situatie waar het slachtoffer vandaan komt en misschien juist aan wilde ontsnappen. Het slachtoffer staat als het ware aan de zijlijn van het conflict dat ze heeft met de dader, haar handelaar (Christie, 1977). Politie en justitie bepalen de koers en die is in dit geval niet altijd in het belang van het slachtoffer, hoewel steeds meer wordt geprobeerd hierin te voorzien. Bij deze dadergerichte benadering wordt gemakkelijk voorbijgegaan aan de factoren die ervoor hebben gezorgd dat slachtoffers in een kwetsbare positie zijn geraakt, en die daar opnieuw voor kunnen zorgen als ze bij terugkeer niet zijn veranderd. Over deze factoren op macro-, meso- en microniveau gaan de volgende twee hoofdstukken.

Hoofdstuk 3. Macrostructurele factoren in Bulgarije in relatie tot mensenhandel

Het opvallend hoge aantal Bulgaarse slachtoffers in de statistieken van Comensha in de periode 2003 tot en met 2006, staat in verband met verschillende ontwikkelingen in de recente geschiedenis van Bulgarije. De economische gevolgen van de transitie hebben een groot effect gehad en zijn nog steeds van invloed op de ontwikkeling van corruptie, georganiseerde criminaliteit, deelname van burgers aan de informele economie, migratietrends in Bulgarije, en voor de positie van minderheden. Ook de prostitutiesector in Bulgarije is nauw verwant aan mensenhandel. Deze factoren op macroniveau zijn met elkaar verweven en vormen samen een aannemelijke verklaring voor het hoge aantal Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel in Nederland.

Aan de hand van bestaande statistieken in de periode van 2003 t/m 2006 schets ik nu allereerst de stand van zaken met betrekking tot mensenhandel en terugkeer van Bulgaarse slachtoffers.

3.1 Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel in de statistieken

De cijfers die voorhanden zijn over het aantal slachtoffers van mensenhandel in Nederland en het aantal Bulgaren daaronder, geven een indicatie van de positie van de Bulgaren in het geheel van mensenhandel en slachtofferschap in Nederland. Dit kan iets zeggen over de specifieke situatie van Bulgaarse vrouwen, die zich misschien onderscheidt van slachtoffers met andere nationaliteiten.

3.1.1 Aanmeldingen in Nederland

Tabel 3.1: aantal aanmeldingen Comensha per jaar en het aandeel Bulgaren

Jaar	Aantal aanmeldingen	Aantal Bulgaren	Percentage Bulgaren %
2003	257	47	18%
2004	405	55	14%
2005	424	52	12%
2006	579	42	7%
Totaal	1667	196	12%

Bron: jaarverslagen STV (nu Comensha) van 2003 t/m 2006

Uit tabel 3.1 blijkt dat in de jaren 2003 t/m 2006 een aanzienlijk deel van de slachtoffers die bij Comensha zijn geregistreerd, de Bulgaarse nationaliteit heeft. In de jaren 2001 t/m 2005 stond Bulgarije op de eerste plaats van landen waar de meeste buitenlandse slachtoffers vandaan komen (NRM, 2007: 68). In 2001 t/m 2003 werden er zelfs meer vrouwen met de Bulgaarse dan met de Nederlandse nationaliteit aangemeld. In de jaren erna is Nederland de eerste plaats gaan innemen als land van herkomst van de meeste geregistreerde slachtoffers. In 2006 kwam Bulgarije op de derde plaats, namelijk na Nigeria waar met 91 personen ineens een veel groter aantal slachtoffers vandaan kwam. Over het algemeen is het aandeel Bulgaren binnen het totale aantal slachtoffers afgenomen, maar het absolute aantal Bulgaren is niet substantieel afgenomen en schommelt rond de 50 personen. Dat het aandeel van de Bulgaren in het totaal aantal slachtoffers is afgenomen kan komen door een toename in het totaal aantal aanmeldingen, bijvoorbeeld doordat mensenhandel meer prioriteit heeft bij de politie. Omdat het aantal aanmeldingen van slachtoffers met de Nigeriaanse nationaliteit in relatief korte tijd enorm is toegenomen, kan het ook zo zijn dat de criminele 'markt' van mensenhandel is uitgebreid, en er andere landen van herkomst, zoals Nigeria, bij zijn gekomen.

Bulgaarse slachtoffers zijn ook het beste vertegenwoordigd onder de slachtoffers die terugkeren, volgens de cijfers van Comensha. Het aantal Bulgaren dat volgens hun registratie de afgelopen jaren is teruggekeerd betrof in 2004, 2005 en 2006 respectievelijk 18, 17 en 15 personen onder een totaal van 44, 69 en 54 slachtoffers die terugkeerden in die jaren (STV, 2007). Aangezien Bulgaren in de aanmeldingen een hoge positie innemen, is het niet verwonderlijk dat zij ook een hogere positie innemen onder degenen die terugkeren. Toch lijkt er een verschil te zijn tussen nationaliteiten in het wel of niet terugkeren. In 2006 was Nigeria na Nederland immers het

belangrijkste land van herkomst, maar in dat jaar keerden er amper Nigerianen terug naar het land van herkomst vergeleken met slachtoffers uit andere landen. Van Eimeren (2004) schrijft in haar onderzoek over terugkeer van slachtoffers mensenhandel, dat het erop lijkt dat vrouwen uit Centraal- en Oost-Europa eerder aan terugkeer denken dan vrouwen uit Afrikaanse landen.

3.1.2 Registratie in Bulgarije

In de periode 2002 t/m 2007 zijn negen mensen die terugkeerden vanuit Nederland door Animus geassisteerd in de *Crisis Unit*. Dit is relatief weinig gezien de hoge aantallen Bulgaarse aanmeldingen in Nederland in die periode. Van het totale aantal Bulgaarse aanmeldingen bij Comensha van 2003 tot en met 2006, is immers meer dan de helft ooit teruggekeerd of uitgezet.³⁵

Uit cijfers van de IOM in Sofia over vrouwen geassisteerd bij terugkeer naar Bulgarije, blijkt dat er uit Nederland de afgelopen jaren meer vrouwen zijn teruggekeerd naar de IOM dan naar Animus.

Tabel 3.2: Top 5 van landen waar Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel vandaan komen en door IOM Bulgarije zijn geassisteerd

	2003	2004	2005	2006
1	Macedonië (13)	Italië (11)	Nederland (9)	Nederland (17)
2	Polen (11)	Duitsland (8)	Oostenrijk (9)	Griekenland (14)
3	Frankrijk (9)	Frankrijk (7)	Italië (7)	Spanje (7)
4	België (6)	Oost-Albanië (6)	Frankrijk (4)	België (5)
5	Italië (5)	Polen (5)	Polen/Kosovo (4)	Italië (5)
Totaal teruggekeerde slachtoffers	86	83	70	82

Bron: statistieken IOM Sofia

Nederland kwam pas in 2005 in de top 5 terecht. In 2003 en in 2004 keerden er twee personen vanuit Nederland terug en in een paar jaar tijd is dit aantal toegenomen tot 17 (respondent 12). Omdat het aantal Bulgaarse aanmeldingen in Nederland in dezelfde periode ongeveer gelijk is gebleven, lijkt het er op dat er in de loop der jaren meer Bulgaarse slachtoffers terugkeren vanuit Nederland. Of in ieder geval dat terugkeer via de IOM is toegenomen vanuit Nederland naar Bulgarije. Men kan de landen uit tabel 3.2 dan ook niet zonder meer beschouwen als populaire landen van bestemming voor Bulgaarse handelaren en migranten. Het zegt wel iets over de populariteit van terugkeer met de IOM in deze landen.³⁶

Het aantal geregistreerde slachtoffers in Nederland met de Bulgaarse nationaliteit en het aantal dat vanuit Nederland is teruggekeerd neemt relatief gezien een belangrijke plek in. Zowel in de Nederlandse als in de Bulgaarse statistieken.

3.2 Verklaringen voor het hoge aantal Bulgaarse slachtoffers

Ondanks het feit dat Bulgarije dus niet meer op nummer één staat als land waar, buiten Nederland, de meeste slachtoffers vandaan komen, is het feit dát Bulgaren de afgelopen jaren een hoge positie innamen onder de geregistreerde slachtoffers in Nederland een interessant gegeven. Een eenduidige verklaring hiervoor is niet te geven maar heeft vooral te maken met de situatie in Bulgarije. Nederland is niet het enige land waar Bulgaarse vrouwen het slachtoffer worden van mensenhandel. In de

³⁵ Zie tabel 2.1 op pagina 21

³⁶ Uit een IOM rapport uit 2003 blijkt overigens dat in dat jaar het aantal Bulgaarse vrouwen die in het buitenland het slachtoffer van mensenhandel werden, was afgenomen. In 2003 stond Bulgarije zélf op nummer één van landen van 'bestemming', met een aantal van 20 personen die bij de IOM in Sofia terecht kwamen (IOM Sofia Operations, 2003).

afgelopen jaren kwamen Bulgaarse slachtoffers vooral in Griekenland, Turkije, Tsjechië, Polen, Macedonië, Kosovo en landen in West-Europa terecht (IOM, 2003; US department of state, 2007).

De manier waarop de val van het communisme in Bulgarije in verband staat met mensenhandel, kan in het licht van de 'strain' en anomie (normloosheid) theorieën inzichtelijk worden gemaakt. Deze theorieën kunnen criminaliteit verklaren in veranderende samenlevingen waarbij de macrostructurele organisatie van de samenleving in verband wordt gebracht met de keuzes van individuen (Lanier & Henry, 2004; 234). Hoewel de theorie verschillende versies kent, gaat het altijd uit van de menselijke eigenschap om bepaalde doelen te willen bereiken die wordt gevormd door sociale structuren en de culturele context. Hoewel Durkheim (in Lanier & Henry, 2004: 237) ervan uitgaat dat deze menselijke eigenschap is aangeboren, wordt in deze scriptie het idee van Merton (in Lanier & Henry, 2004: 239) gehanteerd, die deze eigenschap beschouwt als het gevolg van culturele invloeden. Gedrag dat afwijkt van de norm, wordt gezien als een normale reactie op abnormale omstandigheden. Eén van de kritiepunten op Merton's idee van *strain*, is dat het uitgaat van universele materialistische doelstellingen, die iedereen zou nastreven (Lanier & Henry, 2004). Datgene wat mensen willen bereiken, zal in realiteit meer variëren dan de theorie veronderstelt. Toch biedt de theorie inzicht in de manier waarop de veranderde sociale structuren in Bulgarije en de toenemende westerse invloeden na de val van de muur sociale druk hebben veroorzaakt onder Bulgaren om bepaalde doelen te bereiken. Hierdoor kan mensenhandel zowel aan de daderkant als de slachtofferkant deels verklaard worden. Door de verslechterde economische situatie, heeft niet iedereen dezelfde kansen en mogelijkheden om deze culturele doelen te bereiken. Hierdoor kan er een conflict ontstaan tussen aspiraties en de beperkte mogelijkheden en kansen om deze waar te maken (Lanier & Henry, 2004: 238; Passas, 2000). Dit kan leiden tot relatieve deprivatie en een situatie van anomie die voor frustratie en spanning (*strain*) kan zorgen bij burgers. Zij worden daardoor bewogen tot het zoeken van alternatieve, soms afwijkende en sociaal minder geaccepteerde manieren om die doelen toch te bereiken. Bijvoorbeeld door middel van migratie, arbeid in de informele sector (in het buitenland), waaronder prostitutie, waarbij het risico op uitbuiting groter is dan in de formele sector. Bij daders, zoals handelaren en pooiers, kan *strain* en anomie een aanleiding zijn geweest voor illegale praktijken. Hierna zal blijken hoe verschillende ontwikkelingen in Bulgarije deze situatie van anomie en *strain* creëerden.

Omdat Bulgarije een casusstudie vormt voor dit onderzoek, worden de specifieke ontwikkelingen in dit land beschreven die in combinatie het hoge aantal slachtoffers uit dit land kunnen verklaren. Dat wil niet zeggen dat veel van de verklaringen op macroniveau die aan bod komen, niet gelden voor andere ex-communistische landen, zoals Roemenië. Voor een goede vergelijking met andere ex-communistische landen reikt dit onderzoek niet ver genoeg.

3.2.1 Van communisme naar een vrije markt economie

Na 45 jaar van communistische heerschappij trad, een dag na de val van de muur in Berlijn in 1989, de toenmalige premier van Bulgarije, Todor Zhivkov, af (Crampton, 2005). Dit betekende het einde van het communistische regime in het Balkan land, maar de overgang van een totalitaire staat naar democratie zou nog een lange weg te gaan hebben. In verhoogd tempo werd geprobeerd een markteconomie van de grond te krijgen. Daartoe werd geprivatiseerd en werden westerse bedrijven aangemoedigd tot investeringen (Van Dijk et al., 2001). De hervormingen leidden tot een hoge inflatie, en omdat loonstijgingen beperkt bleven, daalde de levensstandaard voor een groot deel van de bevolking. De privatisering van het land verliep niet naar wens en de concurrentie met West-Europese producenten was te groot (Crampton, 2005). De daling van de Bulgaarse munteenheid was één van de symptomen van het falen van de economische reconstructie. De buitenlandse schulden bleken bovendien veel hoger dan door de voormalige premier Zhivkov altijd was gesuggereerd. De economische problemen waren secundair aan de politieke reconstructie en de worsteling tussen verschillende partijen (Crampton, 2005). De mechanismen van de totalitaire staat dienden niet alleen ontmanteld te worden, tevens moesten die van de democratie nog worden opgebouwd. In 1996 bevond Bulgarije zich, onder regie van de socialisten, in een gevaarlijke toestand: de economie lag in duigen, de armoede in het land nam toe en de bevolking verloor het vertrouwen in de regering, mede

door de aanwezige corruptie. Het gemiddelde loon was gedaald tot het niveau van 1919 (Kooijman, 2006).

Een werkelijke transitie werd dan ook eigenlijk pas vanaf 1997 in gang gezet, nadat de socialistische regering was gedwongen af te treden (Crampton, 2005; Kooijman, 2006). De rechtsliberale regering Kostov die aan de macht kwam, zocht meer toenadering tot het Westen en sloeg een weg in naar Europese integratie. Eisen die Brussel stelde, zoals hervorming van het rechtssysteem en uitbanning van corruptie, lieten lang op zich wachten, en zijn nog steeds een heikel punt. De regering Kostov werd beschuldigd van corruptie en de armen voelden zich voor de gek gehouden (Kooijman, 2006). De privatisering had ertoe geleid dat velen hun banen verloren en zorg en onderwijs kosten ineens geld. In 2001 kwam de voormalige koning Simeon aan de macht, die rond 2003 had bereikt dat de werkloosheid was afgenomen, de inflatie was gedaald en het BBP was toegenomen (Crampton, 2005). Volgens de EU had het land de status van een functionerende markteconomie bereikt en de ontwikkelingen zorgden in 2002 voor een toezegging tot EU-onderhandelingen die tot toetreding zouden leiden in 2007. Toetreding tot de NAVO verliep gemakkelijker dan tot de EU, in 2004 werd Bulgarije lid van de NAVO. Ondanks deze verworvenheden heerste er een gevoel van nationale depressie onder de bevolking. Alleen een kleine minderheid was zeer welvarend, en er heerste nog steeds veel werkloosheid, vooral onder hoogopgeleide jongeren, wat leidde tot veel emigratie (Crampton, 2005). Door een gebrek aan bedrijfsinvesteringen ging het economisch slecht, net als in vele andere ex-communistische landen (Toporowski, 2005). Tevens bleef de corruptie in Bulgarije hoogtij vieren, welke zich in Bulgarije kenmerkt door criminele groeperingen die zijn verweven met corrupte elementen in de bedrijfswereld en administratie (Crampton, 2005).

Sinds januari 2007 is Bulgarije lid van de EU. De georganiseerde criminaliteit en corruptie zijn nog steeds serieuze problemen (Dorosiev & Ganev, 2007). De betrokkenheid van de burgers bij de politiek en het vertrouwen in democratische instituties is door de beschreven ontwikkelingen niet groot (Dorosiev & Ganev, 2007). De transitieperiode wordt door veel Bulgaren beschouwd als een tijd waarin de Communisten hun politieke macht hebben omgezet in economische macht. In de publieke opinie was er sprake van criminele privatisering waar een kleine groep mensen van heeft geprofiteerd, terwijl de burgers er alleen maar op achteruit gingen (Dorosiev & Ganev, 2007: 197). Op welke manieren de ontwikkelingen sinds de transitie een rol kunnen spelen bij mensenhandel, wordt nu toegelicht.

3.2.2 Feminisering van de armoede en informele arbeid

De herstructurering van de economie tijdens de transitie, heeft in veel ex-communistische landen een grotere impact gehad op vrouwen dan op mannen. Hierdoor is niet alleen de ongelijkheid tussen arm en rijk, maar ook tussen man en vrouw toegenomen (Duke & Grime, 1997; Whitehead & Demirdirek, 2004). Er wordt ook wel gesproken van 'feminisering van de armoede', omdat vooral vrouwen en families met jonge kinderen, degenen die afhankelijk waren van de overheidssector, werden benadeeld door de transitie (Van Dijk et al, 2001: 391). Sociale voorzieningen, zoals onderwijs, kinderopvang en medische diensten waren immers niet meer gratis, maar inkomensafhankelijk (Duke & Grime, 1997; Van Dijk et al., 2001). Na de val van het communisme werden familiestructuren bovendien patriarchaal van aard, waardoor de positie van de vrouw meer ondergeschikt raakte (Vocks & Nijboer, 2000; Van Dijk et al, 2001). Omdat er tevens een tekort was aan werk, leidde dit ertoe dat vrouwen een groter risico liepen hun baan te verliezen en meer moeilijkheden hadden om een baan te vinden dan mannen, zelfs met een goede opleiding (van Dijk et al., 2001). In 2005 was het inkomen van Bulgaarse vrouwen nog 28% lager dan voor mannen, en vrouwen hebben nog steeds te maken met discriminatie op de arbeidsmarkt, terwijl ze volgens de wet dezelfde rechten hebben als mannen (United States Department of State, 2007). Toch was de werkloosheid onder vrouwen tussen 2003 en 2005 lager dan onder mannen (Partners Bulgaria Foundation, Vitosha Research & Animus Association, 2007). Zij zochten actiever naar werk dan mannen en namen liever laaggeschoolde en laag betaalde baantjes dan dat ze werkeloos bleven.

In de literatuur wordt in de ongelijke positie van vrouwen die sinds de transitie werd versterkt, vaak een belangrijke verklarende factor gezien voor het hoge aantal slachtoffers van mensenhandel

uit Centraal- en Oost-Europese landen. Omdat de toegang tot de formele arbeidsmarkt structureel werd beperkt voor vrouwen, en de bijdragen van sociale zekerheid afnamen, zijn zij werk gaan zoeken in de informele arbeidsector, zoals huishoudelijk werk of seksuele dienstverlening (Van Dijk et al., 2001; Dimova en Radeva, 2005; Keough, 2004). Deelname aan de informele of ondergrondse economie is daarmee een *'coping strategie'*, een manier om de armoede het hoofd te bieden (Snel & Staring, 2001). Het nadeel van het werk in deze minder beschermde informele en soms gecriminaliseerde arbeidssectoren is echter dat de kans op uitbuiting groter is dan op de reguliere arbeidsmarkt. Desondanks nemen veel vrouwen dit voor lief, en hier hebben ze verschillende motieven voor.

In een onderzoek van Dimova en Radeva (2005) werd Bulgaarse vrouwen die werkzaam zijn in de informele economie in Bulgarije, gevraagd naar hun redenen hiervoor. Hieruit blijkt dat de economische gevolgen van de transitie inderdaad een belangrijke rol spelen voor vrouwen om informeel werk te gaan doen.³⁷ Ook de vrouwen die wel inkomen hebben uit formele werkzaamheden zoeken werk in deze sectoren, omdat het inkomen uit formele werkzaamheden niet voldoende is om een redelijke levenskwaliteit te kunnen garanderen (Dimova en Radeva, 2005). Het economische motief wordt versterkt door de aanwezigheid van kinderen, voor wie men een hogere levensstandaard wil realiseren (Dimova & Radeva, 2005: 21). Vrouwen die in een dorp of kleine stad wonen, zijn voornamelijk werkzaam in de informele sector om een basisinkomen te verwerven en hun families te onderhouden. In grotere steden dient het informele werk, naast het verbeteren van materieel welzijn, vaker om behoeftes te bevredigen op sociaal en cultureel gebied. Vrouwen met een laag opleidingsniveau zijn minder competitief op zowel de formele als de informele arbeidsmarkt en hebben meestal minder of geen keuze in het soort werk dat ze gaan doen (Dimova & Radeva, 2005: 21).

Naast economische motieven, die de grootste rol spelen, is informeel bijverdienen een culturele norm of traditie voor de Bulgaarse vrouwen (Dimova & Radeva, 2005: 23). Daarnaast kan flexibiliteit in het gebruik van tijd en het kunnen verenigen van werk en familielevens een reden zijn om informeel (bij) te verdienen. Ook het wantrouwen in de staat speelt een rol, waardoor een vrouw liever directe voordelen heeft door belasting te ontduiken, dan dat ze vertrouwt op onzekere beloftes voor de toekomst zoals sociale zekerheid en een pensioen. Met informeel werk wil een vrouw soms ook tegen de gevestigde orde aan schoppen, van wie ze toch al niet veel steun verwacht (Dimova & Radeva, 2005: 25). Velen zijn zelfs van mening dat de staat meeprofiteert van deze schaduw economie omdat het werkloosheid vermindert, de overheid sociale uitgaven bespaart, en het vanwege corruptie de regering alleen maar wat opbrengt. Deze 'formele informaliteit' wordt dan ook algemeen beschouwd als een noodzakelijk kwaad (Dimova & Radeva, 2005: 25).

Jonge vrouwen met een laag opleidingsniveau die van kleine stadjes en dorpen naar de grote stad verhuizen op zoek naar werk, lopen het grootste risico op schending van hun rechten op de informele arbeidsmarkt (Dimova & Radeva, 2005: 35). Deze jonge generatie die opgroeit onder hoge werkloosheid en lage sociale zekerheid, wenst een hogere levensstandaard, vaak gevoed door wat de media hen voorspiegelt. Zij zijn bereid alle mogelijkheden tot werk te accepteren, waarbij ze minder kritisch zijn over bijvoorbeeld zware arbeidsomstandigheden, het wel of niet krijgen van een regulier contract, sociale zekerheid, pensioenen en gezondheidszorg (Dimova & Radeva, 2005). Dit maakt deze groep extra kwetsbaar voor mensenhandel.

3.2.3 De invloed van de transitie op migratie

Naast deelname aan de informele of ondergrondse economie, kan migratie een strategie zijn om extra financiële middelen te verwerven (Snel & Staring, 2001). Na de val van het communisme zochten meer mensen uit ex-communistische landen hun kansen op in het buitenland en nam de arbeidsmigratie toe. Vanaf 1989 tot een paar jaar geleden zijn ongeveer 900.000 Bulgaren geëmigreerd, wat 10% is van de populatie uit 1988 (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007: 16). De meeste van deze migranten kwamen andere landen binnen met een toeristenvisum, gingen hier

³⁷ 'Informele economie' wordt in het onderzoek van Dimova en Radeva (2005: 10) gedefinieerd als *"activities that are not prohibited by law and are not deemed criminal under the law, but deviate from the law or simply do not come within the purview of a statute, including operations to conceal such activities. This includes both income generating and non-income generating activities (i.e. subsistence farming)."*

illegaal werken en bleven vervolgens langer dan de toegestane drie maanden (Kooijman, 2006). De enorme migratiestroom sinds 1989 is het resultaat van een aantal factoren, dat in verband staat met de genoemde ontwikkelingen na de val van het communisme. In de eerste plaats werd niet voldaan aan de verwachtingen van Bulgaren dat de veranderingen in hun land zouden zorgen voor bestraffing van degenen die verantwoordelijk waren voor de politieke repressie en de economische crisis (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007). Daarnaast was er sprake van sociale differentiatie van grote delen van de bevolking en een ongelijke ontwikkeling van de verschillende regio's. De economische hervormingen die, vergeleken met de EU, tot een lage levensstandaard had geleid, speelde ook een rol. Tot slot zorgden de regulerende regimes en vertraagde hervormingen in het rechtsapparaat, tot een afname van het vertrouwen in sociale rechtvaardigheid. Deze ontwikkelingen in Bulgarije hebben op macro niveau geleid tot ontevredenheid onder Bulgaarse burgers waardoor de migratie werd gestimuleerd. Dit kan aan de ene kant worden gezien in het licht van de 'neoklassieke economische macro theorie', welke migratie relateert aan internationale loonsverschillen (Massey, Arango, Hugo, Kouaouci, Pellegrino & Taylor, 1993). Aan de andere kant speelt op macro niveau de 'duale arbeidsmarkt theorie' een rol, die de vraag naar arbeid in andere (West-Europese) landen centraal stelt als oorzaak voor internationale migratie. Deze arbeidsmarkt wordt steeds meer uitgebreid op wereldniveau, en in landen waar het kapitalisme wordt ingevoerd komt vaak een emigratiegolf op gang. In die zin kan de val van het communisme in Bulgarije in 1989 worden gezien als een *trigger* die een migratiegolf op gang bracht, waarbij de hogere lonen in andere landen, plus de vraag naar goedkope arbeid in die landen, een rol speelden. De toegenomen mobiliteit werd versterkt doordat vooruitlopend op het Unielidmaatschap, Bulgaarse burgers vanaf 2001 zonder visa de Schengenlanden konden bezoeken.

De economische ontwikkelingen werken door op micro en mesoniveau. Men kan op basis van een kosten-batenanalyse een rationele keuze maken om te migreren (Massey et al., 1993). '*The new economics of migration theory*' geeft aan dat die keuzes niet op individueel niveau worden gemaakt, maar dat men het inkomen van een huishouden wil maximaliseren. Migratie moet iets opleveren voor het hele huishouden met minimale risico's. Uit een onderzoek van de IOM (2003) blijkt dat op nationaal niveau de hoge werkloosheid en de lage levensstandaard de voornaamste redenen zijn van Bulgaren, ook hoogopgeleiden, om te migreren. De bereidheid om in het buitenland functies te bekleden die minder vaardigheden vereisen dan die men bezit, is daarbij groot. De Bulgaarse arbeidsmigranten migreren meestal tijdelijk en keren terug bij het aflopen van hun arbeidscontracten. De toegenomen Westerse invloeden tijdens de transitie, zorgen tegelijkertijd voor een verandering van de aspiraties van de Bulgaren. Er ontstonden nieuwe (consumptieve) behoeften die men in eigen land moeilijk kon realiseren, waardoor de motivatie voor arbeidsmigratie werd versterkt (Snel & Staring, 2001). Vanwege de 'feminisering van de armoede' spelen de economische motieven voor migratie een grotere rol bij vrouwen dan bij mannen, en kan er tevens worden gesproken van een 'feminisering van migratie' (Smit, 2001).

Niet-economische motieven voor migratie die veel voorkomen onder Bulgaren, zijn familieleden die in het buitenland wonen, het opzoeken van avontuur, verandering en nieuwsgierigheid (IOM, 2003). Problemen met familie vormden volgens het onderzoek van Vocks en Nijboer (2000) vaak een extra stimulatie om naar een ander land te gaan. Tevens komen politieke redenen onder Bulgaarse migranten nog relatief veel voor, hoewel dit vóór 1989 nog de belangrijkste reden vormde om te migreren (IOM, 2003). Arbeidsmigratie kan voor sommige vrouwen ook meer persoonlijke autonomie, onafhankelijkheid, controle over het eigen verdiende geld en meer ruimtelijke mobiliteit buiten de huiselijke sfeer betekenen (Pessar, 1999). Voor vrouwen die bijvoorbeeld onder streng ouderlijk toezicht staan, of van wie de partner het reilen en zeilen in het gezin bepaalt in de toegenomen patriarchale verhoudingen sinds de transitie, kan arbeidsmigratie dus leiden tot meer emancipatie.

Slachtoffers van mensenhandel zijn vaak afkomstig uit regio's waar de werkloosheid hoog is en er een gebrek is aan vooruitzichten, wat voornamelijk invloed heeft op de jongere generatie. Op deze manier heeft mensenhandel raakvlakken met migratiemotieven. De toename van de migratie heeft mede gezorgd voor een toename van de prostitutiemigratie, waarvan de vrouwenhandel als uitwas gezien kan worden (van Dijk et al., 2001). Doezema (in Keough, 2004) beschouwt verhandelde

vrouwen dan ook in de eerste plaats als migranten, die economisch, sociaal en politieke mogelijkheden zoeken in een ander land. Door restrictieve wetgeving en beleid, en de (daardoor) beperkte mogelijkheden in deze landen, zijn deze migranten aangewezen op de informele arbeidsmarkt, in Bulgarije maar ook in het buitenland. Welke landen populair zijn, verandert met de tijd. In 2000 werden Bulgaarse vrouwen vooral naar Griekenland verhandeld, maar na 2000 kwamen juist veel vrouwen in West-Europa terecht, vooral in Frankrijk en België, en rond 2003 kwamen Spanje en Nederland ook veel voor (IOM, 2003: 44). Er is daarmee overlap tussen populaire landen van bestemming voor (seizoen-) migratie en voor mensenhandel.

Hoewel Bulgaren over het algemeen het liefst tijdelijk migreren, variëren emigratiewensen per etniciteit van de Bulgaarse bevolking. Etnische Bulgaren migreren het liefst voor korte termijn, terwijl permanente emigratie vooral populair is onder Turkse Bulgaren en Roma arbeidsmigratie prefereren (IOM, 2003). Waar deze mensen heen gaan is geografisch bepaald en afhankelijk van de bestaande informele migratienetwerken. De belangrijkste bemiddeling bij migratie naar het buitenland wordt vervuld door familie en andere informele contacten, hoewel de media ook een belangrijke rol spelen (IOM, 2003).

De Turkse Bulgaren hebben in Nederland het voordeel dat ze gebruik kunnen maken van bestaande Turkse en islamitische netwerken (de Waard & Westerink, 2005). In den Haag zijn veel Bulgaren moslim en Turkssprekend. Van alle onregelmatige Bulgaarse immigranten in Nederland, is 80% Turks-Bulgaars, voornamelijk uit het zuidoosten van Bulgarije, terwijl 10% in Nederland van Roma afkomst zou zijn en 10% etnisch Bulgaars is.³⁸ Bulgaren die geen Turkse achtergrond hebben, zijn meer kwetsbaar voor uitbuiting omdat zij geen bestaande netwerken hebben om op terug te vallen. In sommige gevallen vertrekt uit Bulgaarse dorpen wel eenderde of de helft van de populatie die een werkleeftijd heeft, tijdelijk of voor langere tijd naar het buitenland om te werken (IOM, 2003). In Nederland werden ze door private arbeidsbureaus aangenomen die gerund werden door Turken en Koerden die weer contacten onderhielden met Nederlandse werkgevers die seizoensarbeiders konden gebruiken. Het werk betrof vooral agrarisch werk in de kassen en Den Haag was (en is nog steeds) de thuishaven voor de Bulgaarse permanente en seizoensmigranten, vanwege het aanwezige Turkse netwerk (Weeda, 2008).

In de aanloop naar de toetreding van Bulgarije tot de EU werd gevreesd dat het lidmaatschap tot een immigratiestroom van Bulgaren zou leiden en in 2007 werd in Nederland inderdaad een toename gemeten van het aantal Bulgaarse immigranten (CBS, 2007). Omdat er nog steeds problemen zijn rondom huisvesting en malafide uitzendbureaus, vooral in de grote steden, mogen zij de komende drie jaar echter nog niet zomaar in Nederland werken ("Aarzelings in de Kamer [...]", 2008; Europa NU, 2008b).

Op basis van de gegevens uit de Comensha dossiers van Bulgaarse slachtoffers, is ook naar mogelijke migratietrends gekeken. De datum dat een vrouw (de eerste keer) naar Nederland kwam is van 91 van de 151 personen bekend.³⁹ Onder de vrouwen die in de jaren 2003 tot en met 2006 zijn aangemeld bij Comensha, kwamen de meeste tussen 2003 en 2005 naar Nederland. Wat opvalt in deze cijfers, is dat degenen die nooit vrijwillig zijn teruggekeerd in de meerderheid waren tot 2003. Vanaf 2003 zijn er juist meer Bulgaarse slachtoffers naar Nederland gemigreerd die wel ooit vrijwillig zijn teruggekeerd. Dit wijst mogelijk op een verschuiving van permanente naar tijdelijke migratie en kan worden gerelateerd aan de verbeterde economische situatie in Bulgarije en de geschetste ontwikkeling van toegenomen mobiliteit. Tot slot zou het te maken kunnen hebben met een toegenomen bekendheid met of toegang tot de mogelijkheid om via de IOM terug te keren.

3.2.4 De marginale positie van etnische minderheden

Aleksandra, geïnterviewd in Nederland, is van Roma afkomst (casus 101). Ze is om economische motieven gemigreerd naar Nederland, maar ze werd in de prostitutie uitgebuit. Op dit moment wordt ze ondersteund door een Nederlandse familie, waarover ze zegt: *"het is heel belangrijk goed met mensen om te gaan, dan zijn ze ook goed voor jou"*. In Bulgarije gaat dit echter niet op, ze noemt de discriminatie van Roma en de corruptie in haar land. Het leven in Nederland is op verschillende

³⁸ Ter vergelijking: het percentage Turks-Bulgaren in Bulgarije is 9,4% en Roma 4,7% (Tampep, 2007).

³⁹ Zie tabel 5, bijlage 3

gebieden beter en ze wil dan ook graag hier blijven. In haar verhaal komt naar voren hoe de beschreven ontwikkelingen na de transitie met elkaar verweven zijn.

De situatie van minderheden onder de Bulgaarse bevolking verdient aparte aandacht, omdat zij relatief hoog zijn vertegenwoordigd onder Bulgaarse slachtoffers mensenhandel. Binnen de Bulgaarse populatie nemen Roma (4,7%) en Turkse Bulgaren (9,4%) een marginale positie in (Tampep, 2007). Omdat Roma onder het communisme in sectoren werkten die bij de overgang naar de markteconomie het eerste gesaneerd werden, verloren zij de meeste banen (Kooijman, 2006). Omdat tegelijkertijd het sociale vangnet wegviel, hebben vooral Roma sinds de val van het communisme te kampen met armoede, sociale marginalisatie, een gebrek aan institutionele ondersteuningsstructuren en discriminatie (Kelly, Amirkhanian, Kabakchieva, Csepe, Seal, Antonova, Mihaylov & Gyukist, 2004; Vocks & Nijboer, 2000). Volgens de Wereldbank zou 80% van de Roma in Bulgarije in 2005 onder de armoedegrens leven, en dit zou volgens een andere bron wel vijf keer zoveel zijn dan onder de meerderheid van de Bulgaarse populatie (Europa NU, 2007; Tampep, 2007). De werkloosheid onder Roma is 70 tot 90%, afhankelijk van de regio, en is hoger onder vrouwen dan onder mannen (Tampep, 2007; Kelly e.a., 2004). Roma die wel werken, hebben vaak kortstondige en onstabiele baantjes die niet gewild zijn onder de Bulgaarse meerderheid, vooral in de dienstverlening (Kelly e.a., 2004; Tampep, 2007). Dit heeft onder andere te maken met het opleidingsniveau, want de val van het socialistisch systeem heeft ervoor gezorgd dat Roma ineens minder goede toegang hadden tot onderwijs (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007). Enkel 10% van de Bulgaarse Roma heeft de basisschool afgerond, vergeleken met 72% onder de meerderheid van de Bulgaarse populatie, en 80% van de Roma is analfabeet. Discriminatie weerspiegelt zich in stigmatisering, negatieve houdingen, etnisch gerelateerd geweld en beperkte toegang tot onderwijs en gezondheidszorg (Kelly e.a., 2004). Sommige Roma zijn betrokken in illegale activiteiten om in hun basisbehoeften te kunnen voorzien. De Roma gemeenschap heeft bijvoorbeeld haar eigen netwerken voor illegale migratie, voornamelijk naar West-Europa, en in veel gevallen zijn ze ook verbonden aan mensenhandelnetwerken (Tampep, 2007: 10). In bepaalde Roma gemeenschappen worden jonge meisjes geworven voor prostitutie en daarna verkocht. Dit is binnen sommige groeperingen zelfs een permanente bron van inkomsten geworden (Tampep, 2007; Partners Bulgaria Foundation et al., 2007).

Onder Roma heersen patriarchale normen die de vrouw ondergeschikt maken aan de man. Zo geldt de norm dat vrouwen verantwoordelijk zijn voor het voorzien van de familie van kleding en voedsel (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007). Soms zijn de normen paradoxaal. Van de man wordt verwacht dat hij seksueel ervaren is en hij geniet seksuele vrijheid, terwijl een vrouw maagd moet blijven tot het huwelijk en daarna monogaam moet blijven (Tampep, 2007; Kelly e.a., 2004). Vrouwen die geen maagd zijn voor het huwelijk, worden hier zelf voor verantwoordelijk gesteld en lopen het risico uitgesloten te worden van de gemeenschap. Deze stigmatisering kan ervoor zorgen dat jonge vrouwen wegllopen van huis en daardoor in gevaarlijke situaties terechtkomen (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007). Wanneer Roma vrouwen in een situatie van mensenhandel terechtkomen, wordt de schuld ook bij henzelf gelegd. Uitsluiting van de gemeenschap verhoogd in die gevallen het risico om opnieuw in de handen van handelaren terecht te komen. Kinderprostitutie komt vooral onder Roma meisjes vaak voor, zij groeien hier soms mee op en komen veelal in de laagste prostitutiesectoren terecht (Tampep, 2007; U.S. Department of State, 2007). Met hun inkomen moeten ze vaak de gehele familie financieel ondersteunen (Tampep, 2007). Huiselijk geweld onder Roma is ook een specifiek probleem vanwege de geïsoleerde manier waarop zij vaak leven, gescheiden van de rest van de Bulgaarse samenleving (Immigration and Refugee Board of Canada, 2006b). Het is een veelvoorkomend en in zekere mate getolereerd verschijnsel binnen Roma relaties. Weinig Roma vrouwen zoeken volgens Animus dan ook hulp buiten hun gemeenschap.

Inmiddels heeft Bulgarije antidiscriminatie wetgeving ingesteld en tijdens het toetredingsproces tot de EU is de situatie van Roma een belangrijk discussiepunt geweest (Europa NU, 2007). In rapporten over de mensenrechtensituatie van Bulgarije wordt de afgelopen jaren nog altijd gehamerd op dit probleem (Amnesty International, 2005, 2006, 2007). Voor de periode 2005 tot 2015 is Bulgarije benoemd tot gastheer van het 'decennium van het integreren van Roma'. In deze tienjarige periode wordt er in heel Oost-Europa extra aandacht besteed aan de positie van deze

minderheid. Bulgarije wil in deze periode de omstandigheden voor Roma verbeteren op het gebied van onderwijs, werk, gezondheid en huisvesting (Immigration and Refugee Board of Canada, 2006a).

De doorvoering van verbeteringen in de omstandigheden van Roma in Bulgarije is echter een traag proces, en voorlopig zijn incidenten met betrekking tot discriminatie van Roma nog steeds aan de orde. Ze komen moeilijker in aanmerking voor sociale uitkeringen en toegang tot gezondheidszorg is beperkt (U.S. Department of State, 2007). De regering kan Roma straffeloos dakloos maken, omdat zij vaak niet in staat zijn hun huisvesting legaal te registreren en daardoor kwetsbaar zijn voor uithuisplaatsing (Immigration and Refugee Board of Canada, 2006a). Roma raken dan ook vaak dakloos door toedoen van de regering, zonder dat hen alternatieve huisvesting wordt aangeboden of op andere wijze voor compensatie wordt gezorgd. Een verandering in de situatie van Roma, moet van binnenuit teweeg worden gebracht, maar de meerderheid van de Bulgaarse bevolking is erg negatief over Roma, die onverantwoordelijk en lui zouden zijn en het beste gescheiden van de rest van de bevolking kunnen leven. De racistische uitspraken van de rechtsextremistische partij 'Ataka' stimuleren dit denkbeeld.

Sommige onderzoekers zijn sceptisch over de negatieve beeldvorming van mensenrechtenrapporten, die baat hebben bij een zo negatief mogelijke beeld van de situatie van Roma, voor het aantrekken van fondsen (Kooijman, 2006). Mensenrechtenorganisaties hebben het probleem onder de aandacht gebracht, maar er is sinds de transitie weinig veranderd, ondanks allerlei dure projecten. Er moet volgens deze sceptici vanuit Bulgaren en Roma zélf meer respect voor elkaar komen. De kern van het probleem is volgens hen niet zozeer de discriminatie van of de criminaliteit onder Roma, maar de onkunde van Roma om zich aan te passen aan de moderne tijd, waarin werk en onderwijs essentieel zijn om verder te komen (Kooijman, 2006).

De positie van de Roma is niet alleen een verantwoordelijkheid van Bulgarije, maar ook van de EU, het gaat immers om de rechten van EU burgers. Door het EU lidmaatschap blijft het probleem bovendien niet op één plaats, de Roma proberen ook in andere Europese landen een toekomst op te bouwen (Wiersma & Dijksterhuis, 2008). Migratie is een gangbare manier onder Roma om een inkomen te verwerven. Vanwege de slechte sociaaleconomische omstandigheden onder veel Roma, zijn zij in disproportioneel hoge aantallen vertegenwoordigd in de georganiseerde prostitutie (U.S. Department of State, 2007). De kwetsbare positie van de vrouw, gecombineerd met de financiële beperkingen, een laag opleidingsniveau en discriminatie, maken dat vrouwen en meisjes met een Roma achtergrond, extra kwetsbaar zijn voor mensenhandel.

In hoofdstuk 4 komt de relatie van etniciteit en slachtofferschap van mensenhandel op mesoniveau uitgebreid aan bod. Eerst beschrijf ik de Bulgaarse prostitutiesector, waardoor de kwetsbaarheid voor mensenhandel van (vooral) vrouwen in deze sector aan het licht komt, en de verdeling van de etnische minderheden over verschillende subsectoren in de prostitutie.

3.2.5 Prostitutie in Bulgarije in kaart gebracht

Prostitutie kan net als migratie en informele arbeid, gezien worden als een alternatieve, zij het minder sociaal geaccepteerde, weg om de situatie van 'strain' en 'anomie' het hoofd te bieden. In (migratie)prostitutie wordt mogelijk een legitiem middel gezien om de toegenomen aspiraties te bereiken. In een onderzoek van Vocks en Nijboer (2000) kwam naar voren dat de motieven van slachtoffers van mensenhandel om in te gaan op een aanbod van ronselaars, veelal economisch van aard is, ook als bekend is dat het om prostitutiewerk gaat (van Dijk et al., 2001). De mogelijkheid om veel geld te verdienen in een relatief kort tijdsbestek, vormt een belangrijk motief voor mensen om hun lot in de handen van anderen te leggen (Vocks & Nijboer, 2000). Daarbij speelt een geïdealiseerd beeld van 'het rijke westen' een rol.

Tijdens het communisme was er officieel geen prostitutie in Bulgarije, maar in het verborgene kwam het wel voor (Vocks en Nijboer, 2000). Na de transitie ontstonden nieuwe vormen van seksueel entertainment zoals escorts, seksclubs en straatprostitutie (Vocks en Nijboer, 2000). De (zichtbare) prostitutiesector is in Bulgarije dus nog vrij jong, maar een min of meer 'normaal' fenomeen geworden in het openbare leven. Desondanks kan werk in de prostitutie het risico om slachtoffer van mensenhandel te worden verhogen (Surtees, 2007; United States Department of State, 2007).

Prostitutie is in Bulgarije niet strafbaar, maar pooierschap wel (ministerie van Buitenlandse Zaken, 2006). Ten tijde van het onderzoek was er in Bulgarije discussie gaande over legalisering van prostitutie met het oog op het reguleren van deze markt. De meningen hierover zijn zeer verdeeld. Zo merkte de programmacoördinator van Hesed op dat zolang Bulgarije geen goed werkend sociaal systeem heeft, legalisering van prostitutie niet wenselijk is. Alleen de bovenste laag in de prostitutie zal hier volgens haar voordeel van ondervinden. Wanneer straatprostituees licenties moeten gaan betalen, maar dit niet willen of niet kunnen, zal deze deelsector juist meer ondergronds gaan (respondent 8). Uit een gesprek met politici uit Bulgarije bij Comensha bleek dat zij zeer geïnteresseerd waren in hoe Nederland de regulering van prostitutie heeft aangepakt en in hoeverre dit effectief is voor de strijd tegen mensenhandel. Legalisering van de prostitutie als middel ter bestrijding van mensenhandel is mogelijk, mits de legalisering gepaard gaat met strengere controle en handhaving door de politie. Wanneer de politie tegelijkertijd niet méér capaciteit heeft voor deze controles, heeft legalisering alleen weinig effect op misstanden binnen de prostitutiesector. Bovendien dient de politie een beschermende rol ten opzichte van prostituees op zich te nemen, wil legalisering van prostitutie tot verbeteringen leiden. Door verstrengelingen van de georganiseerde criminaliteit met autoriteiten, kunnen prostituees echter niet altijd rekenen op bescherming van politie, die vaak wordt betaald door de clubeigenaren zodat prostituees ongestoord in hun panden kunnen werken (respondent 7 en 11). Of prostituees terecht kunnen bij de politie voor interventie of bescherming, is afhankelijk van de mate van invloed van handelaren en pooiers op de politie, bijvoorbeeld door omkoping. Politie is in Bulgarije bovendien soms gewelddadig ten aanzien van sekswerkers, en sekswerkers zien de politie vaak als vijand (IOM, 2005c; Tampep, 2007). Tijdens een avond dat ik met sekswerkers op straat sprak, zorgde het hoge aantal agenten op straat er volgens een medewerker van Hesed voor dat er minder vrouwen aan het werk waren. Geweld door de politie heeft te maken met stigmatisering en discriminatie van sekswerkers. Het zou na hervormingen op basis van EU eisen zijn afgenomen. Maar een aantal mensen dat direct met straatprostituees werkt, vertelt dat het nog steeds voorkomt. Regelmatig worden in Sofia prostituees onder het mom van 'vervuiling van het straatbeeld' of 'gevaar voor het verkeer' voor 24 uur mee naar het bureau genomen. Alwaar hun geld vaak wordt afgenomen of waar ze soms seksuele diensten moeten verlenen (respondent 9). Het is dus van belang in het oog te houden dat de Nederlandse situatie niet te vergelijken is met de Bulgaarse. De legalisering van prostitutie staat daar in een ander daglicht.

Onder de Bulgaarse sekswerkers is 90% vrouw, 5% man en 5% transseksueel en zij werken in verschillende sectoren die zijn onderverdeeld naar de locaties (Tampep, 2007). Het laagste niveau is het werk op straat en op de snelweg en dit is de meest voorkomende vorm van prostitutie (Tampep, 2007: 7). De sekswerkers in deze sector hebben meestal het laagste opleidingsniveau, en ervaren het meeste geweld van klanten en anderen. In sommige gevallen gaat het om vrouwen die ervoor kiezen om onafhankelijk te werken zodat ze het meeste geld kunnen verdienen. Nadeel hiervan is dat ze geen bescherming hebben, die ze soms wel van politie of betaalde beveiliging kunnen krijgen (Tampep, 2007: 6). De tweede categorie betreft het werk in motels en op parkeerplaatsen. Door de geografische ligging van Bulgarije wordt het land doorkruist door verschillende internationale snelwegen waardoor de belangrijkste klanten vrachtwagen bestuurders zijn op doorreis naar Turkije, voormalig Joegoslavië of naar West-Europa. Deze klanten zijn meestal van Turkse afkomst waardoor de sekswerkers in deze sector veelal van Turks-Bulgaarse afkomst zijn, of (enigszins) Turks leren spreken. De derde categorie betreft sekswerk in de hotels, wat vooral in toeristische (kust)gebieden veel voorkomt. De laatste sector is het meest divers en betreft het sekswerk in 'appartementen'. Het kan gaan om clubs, *offices* of bordelen die soms zeer luxe zijn, en in andere gevallen dubieus en worden beheerd door criminelen.

Terwijl het werk op straat en op parkeerplaatsen en motels vooral door Roma en Turkse Bulgaren worden bezet, zijn etnische Bulgaren hoger vertegenwoordigd in de binnensectoren (Tampep, 2007). In de hotels en appartementen is 20% van de sekswerkers van Roma afkomst, terwijl zij op straat 70% van de Bulgaarse sekswerkers vertegenwoordigen. Volgens de programma coördinator van Hesed is een sekswerker op straat veel geld kwijt aan anderen. De straat wordt namelijk beheerd door personen uit de criminele sector die mensen er op uit sturen om sekswerkers te chanteren. De vrouw betaalt aan deze personen 50 leva (25 euro) per dag om in de betreffende straat

te mogen werken. Daarnaast komt het dus voor dat een sekswerker aan de politie dient te betalen, ongeveer 25 leva (12.50 euro) per dag. Ten slotte dient ze als ze voor een pooier werkt, meestal 50% af te staan aan hem. Vaak is een pooier de partner of echtgenoot van de vrouw (respondent 16). Ook wanneer er geen relatie is tussen de twee, wordt deze man vaak de 'vriend' of 'man' genoemd.

De verstregeling van de prostitutiesector met (georganiseerde) criminaliteit, blijkt uit het feit dat 80% van de gehele sector wordt beheerst door criminele structuren (Tampep, 2007: 7). De georganiseerde criminaliteit heeft daardoor bijna een monopoliepositie op de prostitutiemarkt en dit brengt sekswerkers vaak in een kwetsbare positie. Vrouwen die niet tot het netwerk van de georganiseerde criminaliteit behoren, en zelfstandig willen werken, worden onder druk gezet binnen het systeem van corruptie en controle. Verschillende respondenten schatten dat er vijf tot tien mensen zijn, die de ongeveer 100 clubs die Sofia heeft beheren.

Ondanks het verbod op pooierschap in Bulgarije, komt het niet vaak voor dat vrouwen zelfstandig werken. De meerderheid van de Bulgaarse sekswerkers, 90%, werkt voor een pooier of een partner (Tampep, 2007). Het aantal dat zelfstandig werkt, begint toe te nemen en betreft de meer ervaren sekswerkers. Volgens schattingen van deskundigen van Hesda, heeft 50% van de sekswerkers de vrijheid te stoppen wanneer ze willen (Tampep, 2007: 11). Velen kiezen hier echter niet voor vanwege een gebrek aan werk dat net zo goed verdient. Als vrouwen al stoppen, dan is dit vaak tijdelijk en beginnen ze weer wanneer de financiële nood hoog wordt. Een medewerker van IFH vertelt dat velen die op straat werken zeggen uiteindelijk te willen stoppen en een eigen bedrijfje of zaakje te willen beginnen. Vaak ontbreekt hier echter de capaciteit voor of is een vrouw zo verweven in de wereld van de prostitutie dat ze er niet mee kan stoppen. Het is een klein wereldje met een eigen sociaal systeem: een vrouw heeft een pooier, kent andere prostituees en klanten, maar heeft daarbuiten vaak niet veel. Dit is vooral het geval bij vrouwen die van het platteland komen en geen familie om zich heen hebben. Voor vrouwen met pooiers, en vrouwen die werkzaam zijn binnen een breder crimineel netwerk, is het het moeilijkst om uit de wereld van prostitutie te stappen. Ze hebben vaak hoge schulden die ze moeten aflossen voordat ze zichzelf eruit kunnen kopen. Dit gebeurt zelden, en als ze toch proberen te vertrekken worden ze met bedreigingen en geweld geconfronteerd. Dit geeft aan hoe dun de grens tussen prostitutie en uitbuiting kan zijn.

Mobiliteit van Bulgaarse sekswerkers

Vóór de toetreding tot de EU in januari 2007, had 80% van de Bulgaarse sekswerkers ook in het buitenland gewerkt (Tampep, 2007: 11). Populaire landen van bestemming voor Bulgaarse sekswerkers betreffen EU landen zoals Noorwegen, Duitsland, Nederland, Frankrijk, Griekenland en Italië, waar ze gemiddeld drie maanden verblijven (Tampep, 2007). Wat opvalt, is dat het aantal sekswerkers dat terugkeert naar Bulgarije na gewerkt te hebben in West-Europa, toeneemt en een groot aantal sekswerkers niet terug wil naar het bezochte West-Europese land. Dit kan aan de ene kant te maken hebben met strenge migratiewetgeving waardoor het moeilijk is om langer dan drie maanden in een West-Europees land te blijven. Het heeft echter ook te maken met de groeiende economie van Bulgarije, voornamelijk in de toeristische industrie. Sekswerkers prefereren om één of twee maanden in West-Europa te werken in plaats van er permanent te blijven. Want ook in Bulgarije kunnen ze goed verdienen. Toch is er tegelijkertijd een trend onder mensen die nog maar net in de seksindustrie werken, om naar andere EU landen te reizen voor dit werk. Mobiliteit is er niet alleen op internationaal niveau, maar ook binnen de Bulgaarse grenzen. Onder de sekswerkers heeft 20% in een andere stad in Bulgarije gewerkt, zoals de grotere steden, grenssteden en toeristenressorts aan de Zwarte Zee (Tampep, 2007: 12).

De belangrijkste redenen voor al deze mobiliteit onder sekswerkers zijn vergelijkbaar met die van andere arbeidsmigranten: de slechte economische situatie in de plaats of regio van herkomst, maar ook repressieve rechtshandhaving, gedwongen worden tot werk en goed ontwikkelde netwerken voor zowel vrijwillige migratie als voor mensenhandel binnen en buiten Bulgarije spelen een rol (Tampep, 2007). Vrouwen die als sekswerker werken of gewerkt hebben, verwachten dat ze in West-Europa veel geld kunnen verdienen onder betere arbeidsomstandigheden (van Dijk et al., 2001). Ronselaars maken hier gebruik van door sekswerkers inderdaad een hoger inkomen in het vooruitzicht te stellen. Vooral voor straatprostituees zijn goede financiële vooruitzichten aantrekkelijk

en volgens een *outreach* werker van Hesed hebben de meeste straatprostituees die zij kent ook in het buitenland gewerkt. Hoewel sekswerkers volgens de geïnterviewde journalist makkelijker aan hun pooier weten te ontsnappen door de toegenomen mobiliteit in de EU, kunnen ze ook juist eerder in een kwetsbare situatie terecht komen wanneer ze op een aanbod ingaan.

Emine, een Turks-Bulgaarse vrouw van 27 jaar, zou graag naar het buitenland willen, maar is voorzichtig (casus 115). Ze reageert zelfs verontwaardigd op deze vraag, want wie wil dat nou niet? Maar ze zou dit alleen doen wanneer iemand dit haar aanbiedt en wanneer diegene eerlijk is en niet tegen haar liegt (over het werk of de omstandigheden). Ze heeft twee kinderen en die zou ze bij bekenden achterlaten. In Bulgarije verdient ze 70 tot 150 leva (BGN) per dag, op een slechte dag, en 200 leva op een goede dag.⁴⁰ Ze heeft van horen zeggen dat in Duitsland meer verdiend kan worden. Emine heeft er duidelijk over nagedacht, maar is nog niet tegen iemand aangelopen die ze kan vertrouwen.

Een aantal andere sekswerkers vertelt zonder problemen in West-Europa te hebben gewerkt. Zoals Tereza die 24 jaar is en een jaar geleden twee maanden in Frankrijk heeft gewerkt (casus 116). Het was haar eigen beslissing om daarheen te gaan. Ze ging een vriendin van haar opzoeken en wilde er in de prostitutie werken. In Frankrijk kan ze meer verdienen, de levensstandaard is er hoger en ze vindt de mannen er beleefder, meer '*gentlemen*', terwijl de mannen in Bulgarije grof en bot zijn. In Frankrijk werkte ze ook op straat, waar ze de werkomstandigheden beter vindt dan hier. Op haar 23^e kwam ze weer terug naar Bulgarije. Ze werkt niet voor een pooier en heeft dit ook nooit gedaan, 100% van haar inkomsten zijn voor zichzelf. Ze zou graag teruggaan naar Frankrijk maar omdat ze Frankrijk is uitgezet kreeg ze in Bulgarije een stempel in haar paspoort en kan ze Bulgarije voorlopig niet uit.

Yoana is ook meerdere malen op eigen initiatief in het buitenland gaan werken en is ook positief over haar ervaringen in het buitenland (casus 117). Ze is 26 jaar en heeft in Griekenland, Zwitserland en Duitsland gewerkt. Ze ging altijd als toerist naar het buitenland, waar ze dan maximaal drie maanden bleef en dan weer zelfstandig terugkeerde naar Bulgarije. Ze werkt liever in het buitenland omdat dat beter verdient en ze er meer respect ervaart. In het buitenland heeft ze nooit op straat gewerkt. Van de drie landen was Griekenland het beste om als sekswerker te werken. Van het geld dat ze daar verdiende was ze in staat een appartement te kopen in Bulgarije. In tegenstelling tot in het buitenland, houdt ze in Bulgarije 100% van haar inkomsten zelf. Toch zou ze liever weer in het buitenland gaan werken, in Spanje of België. Vanwege het overlijden van haar moeder zorgt ze voor haar jongere broer en zus en zelf heeft ze ook een kind om voor te zorgen, waardoor ze voorlopig nog niet weg kan. Volgende winter denkt ze weg te kunnen. Yoana verkiest dus werk in het buitenland waarbij ze inkomsten af moet staan aan een pooier, boven zelfstandig werken in Bulgarije. Ze komt over als een ondernemend en calculerend persoon, die het heft in eigen handen neemt. Dit past in het beeld dat Whitehead en Demirdirek (2004) schetsen van de sekswerker die een actieve keuze maakt om haar economische kansen te verbeteren door in het buitenland te participeren aan sekswerk.

Verschillende sekswerkers die ik heb gesproken op de straten van Sofia zien hun werk in het buitenland als iets positiefs en zouden graag weer terugkeren. Restrictief immigratiebeleid, maar ook de thuissituatie houdt hen soms tegen. Vrouwen die nog nooit in het buitenland hebben gewerkt, zijn hier ofwel niet in geïnteresseerd of zijn bang dat ze in verkeerde handen terecht komen. Een aantal werkt in Bulgarije zelfstandig, maar anderen zien het werken met een pooier zelf niet als problematisch. Het is ook een middel, de pooier zorgt voor bescherming en bovendien is er vaak sprake van een bepaalde relatie tot de pooier. Hoewel sommigen op hun hoede zijn, kan de drang naar economische voordelen en betere arbeidsomstandigheden er voor zorgen dat zij hun lot in verkeerde handen leggen. En hoewel de sekswerkers hun ervaringen in West-Europa veelal als probleemloos beschrijven, kan de verwevenheid van de prostitutiesector met de georganiseerde criminaliteit hen extra kwetsbaar maken voor mensenhandel. Hoe de georganiseerde criminaliteit opbloede na de val van het communisme, bespreek ik nu.

⁴⁰ Ter vergelijking: het gemiddeld maandelijkse inkomen in Bulgarije bedroeg in 2007 150 BGN = 75 euro (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007: 20).

3.2.6 Corruptie en georganiseerde criminaliteit na de val van het communisme

Niet alleen aan de slachtofferkant biedt de recente geschiedenis van Bulgarije een houvast voor het hoge aantal slachtoffers van mensenhandel uit dit land, maar ook aan de daderkant. De val van het IJzeren Gordijn zorgde er immers voor dat verschillende barrières tussen Oost en West verdwenen. De sociale veranderingen leidden niet alleen tot economische problemen en een toename van illegale migratie, maar ook tot corruptie en georganiseerde criminaliteit (Glonti, 2001). Sommigen zijn van mening dat zonder de georganiseerde criminaliteit de vrije markteconomie niet van de grond was gekomen in ex-communistische landen, omdat tijdens de introductie van de vrije markt economie de staat verzwakte (Eijsvogel, 2008). Criminele groeperingen maakten misbruik van de situatie en raakten meer betrokken bij drugshandel en prostitutie (Glonti, 2001). In die zin kan de *strain* theorie worden toegepast op de 'daders'. Deze daders hadden te maken met verhoogde aspiraties, maar omdat er tevens niet genoeg werk was en minder uitkeringen, zochten ze naar alternatieve middelen om de nieuwe culturele doelen te bereiken. Mensenhandel werd een zeer aantrekkelijke en lucratieve criminele activiteit om in korte tijd veel geld te verdienen (Glonti, 2001).

De nationaliteiten van verdachten in Nederlandse mensenhandelzaken, kunnen een meer specifieke oorzaak geven voor het hoge aantal Bulgaarse slachtoffers in Nederland. In de periode 2001 t/m 2005 kwamen verdachten in mensenhandelzaken vooral uit Nederland (32%). Maar onder de buitenlandse verdachten komt de Turkse (11%) en de Bulgaarse (9%) nationaliteit het meest voor (NRM, 2007: 195). Uit de zaak 'Sneep', een onderzoek naar een netwerk van mensenhandel waarvan enkele Turkse familieleden de basis vormden, is gebleken dat Turken een aanzienlijke positie innemen binnen mensenhandel in Nederland (Staring, 2007). Dat Bulgaarse handelaren met Bulgaarse vrouwen werken ligt voor de hand, vooral wanneer de misleiding of ontvoering van een slachtoffer al in Bulgarije plaatsvindt. Uit onderzoek is namelijk gebleken dat ronselaars vaak dezelfde nationaliteit hebben als de slachtoffers (NRM, 2004). Een eventueel verband tussen Turkse handelaren en Bulgaarse vrouwen ligt minder voor de hand. In de dossiers, interviews en casusstudies, blijkt dat er relatief vaak een rol is weggelegd voor Turkse vriendjes en pooiers en dat Bulgaarse slachtoffers soms in Turkse cafés hebben gewerkt. Aleksandra zegt dat ze zich niet veilig voelt in Rotterdam, omdat daar veel Turken zitten (casus 101). In de plaats waar ze nu verblijft, voelt ze zich veiliger omdat daar niet veel Turken zitten, ze wil niets meer met hen te maken hebben. Wat er precies is voorgevallen waardoor dit gevoel is ontstaan vertelt ze niet. De rol van Turkse mannen in de gegevens, zou kunnen betekenen dat behalve de Bulgaarse daders, ook de Turkse achterban een mogelijke link is tussen Nederland en de Bulgaarse slachtoffers. Dit kan te maken hebben met het feit dat Bulgarije een Turks-Bulgaarse minderheid kent, en uit de onderzoeksdata is inderdaad gebleken dat deze minderheid relatief sterk vertegenwoordigd is onder de Bulgaarse slachtoffers in Nederland. Dit verklaart alleen waarom Turks-Bulgaarse vrouwen het slachtoffer worden, terwijl ook veel etnische Bulgaren het slachtoffer worden van mensenhandel. En Turkse handelaren werken niet alleen met Bulgaarse vrouwen. Slachtoffers in de zaak Sneep hadden bijvoorbeeld verschillende nationaliteiten ("Politie rolt groot Turks netwerk op", 2007). De relatie tussen Turkse handelaren en Bulgaarse slachtoffers moet daarom ook niet overtrokken worden. Als er een verband is zal dit deels te maken hebben met het genoemde feit dat Bulgaarse vrouwen naar Nederland migreren en handelaren inspelen op migranten (met verschillende nationaliteiten) die hier willen werken en die in een kwetsbare positie verkeren.

De hoge mate van corruptie, de hoge werkeloosheid en het falen van de staat in postcommunistisch Bulgarije, zorgde tegelijkertijd voor een voedingsbodem voor de georganiseerde criminaliteit (Eijsvogel, 2008; Thompson, 2004). Recent nog bleek de verwevenheid van Bulgaarse georganiseerde criminaliteit met de 'bovenwereld', toen de Bulgaarse minister van Binnenlandse Zaken aftrad omdat topambtenaren binnen dat ministerie nauwe banden bleken te onderhouden met de Bulgaarse maffia (Sadée, 2008). Corruptie was één van de grote obstakels bij toetreding van Bulgarije tot de EU ("Nederland helpt Bulgarije [...]", 2007). Er zijn een aantal hervormingen in het justitieapparaat doorgevoerd, maar er is nog veel kritiek, bijvoorbeeld op het feit dat criminelen en corrupte politici zelden worden veroordeeld. De Europese Commissie is bovendien van mening dat er niet op de juiste manier wordt omgegaan met EU geld en er volgen sancties (Beunderman, 2008; Olgun, 2007). Brussel is van mening dat Bulgarije er nu zelf aan moet werken dat de EU steun ook

daadwerkelijk bij de burgers terecht komt, in plaats van bij corrupte ambtenaren die met de georganiseerde misdaad samenwerken (Beunderman, 2008).

Volgens een rapport van het *Programme against Corruption and Organised Crime in South-eastern Europe* (PACO, 2002) kan corruptie op drie gebieden een rol spelen bij mensenhandel. Namelijk in de verschillende stadia van mensenhandel: van werving van slachtoffers, het verschaffen van documenten en het vervoer van de slachtoffers, tot het in stand houden van de uitbuiting en het witwassen van het verdiende geld. Verondersteld wordt bijvoorbeeld dat een mensenhandelaar geen routes kan opzetten zonder ondersteuning van ambtenaren, omdat slachtoffers vaak met valse documenten het land uitreizen (PACO, 2002). Daarnaast kan corruptie zich voordoen in de strafrechtsketen, en bij de bescherming en ondersteuning van slachtoffers door NGO's en andere organisaties.

De Bulgaarse autoriteiten hebben verschillende maatregelen genomen om de corruptie in te perken, waar ze door het EU lidmaatschap ook toe werden gedwongen. Toch meldden veel slachtoffers van mensenhandel in een onderzoek uit 2007 situaties waarin Bulgaarse werknemers van verschillende instituties niet adequaat reageerden of corrupt waren, waardoor het voorkomen van mensenhandel of eruit ontsnappen wordt bemoeilijkt (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007). Volgens een gesproken journalist in Sofia is de corruptie overigens afgenomen, maar kunnen pooiers met geld nog steeds veel bereiken.

De zaak 'Vanko 1' illustreert dat slachtoffers van mensenhandel een reden hebben om het nut van aangifte te betwijfelen omdat de vervolging van daders door het wankle rechtssysteem en de corruptie geen vanzelfsprekendheid is. Verschillende respondenten vertelden over deze zeer controversiële zaak waarin een bekende Bulgaarse popartiest, 'Vanko 1' in 2003 was veroordeeld tot 12 jaar celstraf voor het leiden van een organisatie die Bulgaarse (minderjarige) prostituees exporteerde naar West-Europese landen (Brunwasser, 2006). De veroordeling was het gevolg van aangepaste, op de EU geïnspireerde, wetgeving. In oktober 2006, toen de EU net toestemming had gegeven tot toetreding, werden de artikelen over prostitutiedelicten in het Bulgaars wetboek van strafrecht aangepast waardoor de straf voor 'Vanko 1' werd gereduceerd tot drie jaar en hij direct vrijkwam. Volgens de geïnterviewde onderzoeker van het CSD waren er sterke aanwijzingen dat het te maken had met corruptie op hoog niveau. Hoewel sommigen beweren dat de wijzigingen voortkwamen uit juridische incompetentie, sloten de wetswijzigingen die de straffen voor pooiers lager doen uitvallen, verdacht veel aan bij de argumenten die de verdediging van 'Vanko 1' al jaren opwierp (Brunwasser, 2006).

3.3 Conclusie

Uit statistieken van Comensha blijkt dat er in Nederland tussen 2003 en 2006 relatief veel Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel zijn aangemeld. In dit hoofdstuk zijn vooral factoren besproken die op macroniveau in Bulgarije hebben geleid tot een situatie van anomie en daarmee doordringen tot meso- en microniveau, waardoor ze keuzes en gedrag van groepen en individuen kunnen beïnvloeden. Op deze manier kunnen deze factoren een rol spelen bij mensenhandel.

De recente hervormingen in Bulgarije die sinds de val van het communisme hebben plaatsgevonden, hebben geleid tot politieke, economische en culturele veranderingen die invloed uitoefenen op het individu. Burgers waren door het openen van de grenzen niet meer afgeschermd van kapitalistische invloeden. Men wilde graag een hogere levensstandaard realiseren maar dit werd beperkt door de negatieve economische ontwikkelingen. Door de afnemende overheidssteun en de toegenomen ondergeschiktheid van de vrouw aan de man sinds de transitie, hadden de negatieve gevolgen een grotere invloed op vrouwen dan op mannen. Voor veel vrouwen leverden deze afgenomen mogelijkheden en kansen een conflict op, wat tot frustratie (*strain*) leidde. Veel vrouwen zochten een uitweg uit de frustratie in alternatieve wegen die soms afweken van de norm, zoals migratie, informele arbeid en prostitutie, om de verhoogde aspiraties het hoofd te kunnen bieden. Volgens de *strain* theorie zijn dit normale reacties op abnormale omstandigheden in de postcommunistische samenleving (Lanier & Henry, 2004: 234). Voor (vrouwen uit)

minderheidsgroeperingen, vooral de Roma, die in eigen land een marginale positie innemen, is de situatie van anomie nog sterker, waardoor zij extra kwetsbaar kunnen zijn voor mensenhandel.

Corruptie en mensenhandel kunnen ook worden beschouwd als een (criminele) uitweg uit de situatie van *strain*. De verslechterde economische situatie, de politieke instabiliteit en de toegenomen corruptie maakten Bulgarije tot een voedingsbodem voor de ontwikkeling van de georganiseerde criminaliteit. De wisselwerking tussen de onzekere positie van veel vrouwen aan de ene kant, en de toename van de georganiseerde criminaliteit en de corruptie na de val van het communisme aan de andere kant, vormt een belangrijke verklarende factor voor het hoge aantal slachtoffers van mensenhandel binnen en vanuit Bulgarije.

De prostitutiesector wordt over het algemeen gezien als een risicovolle sector voor uitbuiting. Opvallend is echter dat een aantal sekswerkers in Bulgarije geen problemen lijkt te ondervinden en positief is over werken in het buitenland. Dit beeld van de actieve en mobiele sekswerker, staat haaks op het beeld dat bestaat over slachtoffers van mensenhandel. Hoewel slachtoffers mensenhandel meestal strikt gescheiden worden van prostituees, is het belangrijk te zien dat er prostituees zijn die positieve ervaringen in het buitenland hebben. Dat zij veel geld verdienen, veel meer dan met regulier werk, kan een rol spelen voor slachtoffers mensenhandel die na terugkeer moeite hebben met het vinden van een goed betaalde baan.

In de volgende hoofdstukken wordt ingegaan op de data die zijn verzameld over verschillende Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel. Naast de macro ontwikkelingen in Bulgarije, spelen immers ook andere, individuele zaken en aspecten van de omgeving een rol bij mensenhandel en terugkeer. Er is een grote groep vrouwen in Bulgarije die ondanks de economische, sociale en politieke ontwikkelingen niet migreert en niet gaat werken in de informele sector of prostitutie. Tevens zijn er vrouwen die hier wel voor kiezen maar niet het slachtoffer worden van mensenhandel. Hierna wordt daarom beschreven wat op micro en meso niveau een rol speelt bij waarom iemand het slachtoffer wordt van mensenhandel en hoe dit een rol kan spelen bij terugkeer.

Hoofdstuk 4. Kenmerken en achtergronden van de Bulgaarse slachtoffers

Factoren als leeftijd, opleidingsniveau, etniciteit, familie relaties en ervaring met geweld in het verleden, spelen volgens bestaand onderzoek over Bulgarije en Centraal- en Oost-Europa een rol bij mensenhandel (Kootstra & Commandeur, 2004; Surtees, 2007: 40; United States Department of State, 2007). Hoewel er bepaalde patronen bestaan in de manier waarop deze factoren een rol spelen, zoals een hoger risico voor slachtofferschap op jonge leeftijd en bij een slecht opleidingsniveau, zijn er ook uitzonderingen. Een slechte familiesituatie kan iemand bijvoorbeeld aansporen om naar het buitenland te gaan, maar het komt ook voor dat iemand vanwege sterke familiebanden geld in het buitenland wil verdienen ten bate van die familieleden (Surtees, 2007: 40). Deze verschillende verhalen per individu, komen in dit hoofdstuk aan het licht.

Op basis van de belangrijkste resultaten uit de analyse van dossiers, de casusstudies en de interviews met zowel deskundigen als slachtoffers van mensenhandel, worden de kenmerken en achtergronden van de vrouwen uit het onderzoek beschreven. En waar relevant, worden verschillen aangegeven tussen de groep die vrijwillig is teruggekeerd, en degenen die in Nederland bleven of zijn uitgezet. Hierdoor komen factoren naar voren die mogelijk een rol spelen bij vrijwillige terugkeer.

4.1 Microniveau: persoonsgebonden kenmerken

4.1.1 Geslacht en leeftijd

In de gehele onderzoeksgroep op basis van de dossiers komt maar één man voor. Van zes personen is het geslacht onbekend en daarmee blijft er 95% over van wie bekend is dat het om een vrouw gaat. Vanwege dit hoge percentage gaat het in dit onderzoek over vrouwelijke slachtoffers van mensenhandel. Ook onder het totaal aantal slachtoffers dat in dezelfde periode bij Comensha is aangemeld, komen weinig mannen voor. Hoewel in 2006 bij Comensha in totaal 30 mannen werden aangemeld, waren dit er in de jaren ervoor vrijwel geen (NRM 2007: 69; STV, 2007: 8).⁴¹ Dit hoeft niet te betekenen dat er in die jaren geen mannelijke slachtoffers waren, mogelijk worden zij pas de laatste tijd vaker aangemeld.⁴² In hoofdstuk 3 is beschreven hoe de feminisering van de armoede (en daarmee de feminisering van migratie), het risico voor vrouwen om slachtoffer van mensenhandel te worden, groter maakt dan voor mannen. Daarnaast is er in de seksindustrie vooral vraag naar (jonge) vrouwen (Smit, 2001).

Onder de aangemelde Bulgaarse slachtoffers is van degenen van wie de leeftijd bekend is (N=133), 39% (N=52) 18 t/m 23 jaar.⁴³ De leeftijd 24 t/m 29 jaar komt daarna het meeste voor (34%, N=45), met daaropvolgend dertigplussers (20%, N=26) en minderjarigen (8%, N=10). De gemiddelde leeftijd van de Bulgaarse slachtoffers op het moment van aanmelding is 25 jaar, de jongst aangemelde vrouw is 15 en de oudste 39 jaar. Uit ander onderzoek blijkt ook dat slachtoffers vaak vooraan in de twintig zijn en onder het totaal aantal aangemelde slachtoffers bij Comensha in de jaren 2003 t/m 2006, is de meest voorkomende leeftijd ook die van 19 t/m 23 jaar (NRM, 2007: 69; Salt, 2000). Omdat jonge mensen in de periode van adolescentie te maken krijgen met verschillende problemen, kan in deze periode het risico hoger zijn om het slachtoffer te worden van mensenhandel, dan in andere levensfasen (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007: 30).

De leeftijd van aanmelding kan in meer of mindere mate afwijken van de leeftijd waarop de situatie van mensenhandel begon. In de dossiers van Comensha staat, voor zover bekend, vermeld hoe oud de vrouw was toen ze verzeild raakte in een situatie van mensenhandel. Dit wordt door Comensha de 'leeftijd bij ronselen' genoemd en houdt het moment in dat iemand wordt misleid of onder invloed raakt van een handelaar. De leeftijd bij ronselen is van 63 personen bekend, waarvan de helft (51%, N=32) tussen de 18 en 23 jaar was. Daarna is ook weer de groep van 24 t/m 29 jaar de

⁴¹ In 2003 werd geen enkele man aangemeld, in 2004 één en in 2005 twee (NRM, 2007: 69).

⁴² De toename van het aantal aanmeldingen van mannen kan te maken hebben met de toegenomen aandacht voor het herkennen van signalen door professionals en met de wetswijziging waardoor ook andere vormen van uitbuiting, dan alleen in de prostitutie, onder de wettelijke definitie van mensenhandel vallen

⁴³ In de dossiers is gekeken naar de leeftijd op het moment dat een slachtoffer werd aangemeld, dus op de datum dat het dossier bij Comensha is gestart.

grootste (18%, N=11), en daaropvolgend zijn de aantallen minderjarigen en 30-plussers gelijk (beiden 16%, N=10). Dit wijst erop dat vrouwen vaak jonger zijn op het moment van ronselen dan wanneer ze worden aangemeld als slachtoffer. Er is echter sprake van een groot aantal ontbrekende waarden (N=88), wat te maken heeft met het feit dat niet iedere vrouw zagezegd 'geronseld' is. Een deel is bijvoorbeeld zelfstandig naar Nederland gekomen zonder enige aansporing of misleiding. Zorgwekkend is dat tien van de vrouwen nog minderjarig waren op het moment dat ze werden misleid of onder invloed raakten van een handelaar.

Verskil in leeftijd tussen degenen die wel of niet vrijwillig zijn teruggekeerd

De volgende tabel laat zien in hoeverre de verdeling van leeftijd van de groep slachtoffers die vrijwillig is teruggekeerd, anders is dan die van degenen die in Nederland zijn gebleven of zijn uitgezet.

Tabel 4.1: Leeftijd bij aanmelding bij Comensha verdeeld naar wel of niet ooit vrijwillig teruggekeerd

leeftijd	slachtoffers nooit vrijwillig teruggekeerd	slachtoffers vrijwillig teruggekeerd	Onbekend
0 t/m 17	5% (3)	10% (7)	0% (0)
18 t/m 23	36% (21)	32% (22)	38% (9)
24 t/m 29	38% (22)	20% (14)	38% (9)
30 en ouder	10% (6)	25% (17)	13% (3)
Onbekend	10% (6)	13,0% (9)	13% (3)
Totaal	100% (58)	100% (69)	100% (24)

Bron: dossiers van Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel die in de periode van 2003 t/m 2006 zijn aangemeld bij Comensha

Onder degenen die ooit vrijwillig zijn teruggekeerd, is een hoger percentage minderjarig en een hoger percentage 30 jaar of ouder, ten tijde van aanmelding bij Comensha. Zowel minderjarigen als 30-plussers zijn vaker wel dan niet teruggekeerd. Dit kan te maken hebben met de afhankelijkheidspositie van minderjarigen en dat er bij minderjarigen minder vaak sprake is van een eigen keuze over het werk in de prostitutie. Waarschijnlijk willen zij daarom eerder naar huis wanneer er een einde komt aan de situatie van mensenhandel. Dat vrouwen die terugkeren ook vaker al boven de 30 zijn op het moment dat ze zijn aangemeld, kan te maken hebben met een meer weloverwogen keuze om tijdelijk in het buitenland te werken en niet permanent daar te blijven. Tevens is bij hen de kans groter dat zij een sterkere band hebben met Bulgarije en kinderen en een man in Bulgarije hebben wat hen (tijdelijk) doet terugkeren. De rol van deze gezinssituaties en relaties, wordt nu besproken.

4.1.2 Relaties en kinderen

Van de vrouwen van wie de burgerlijke staat bekend is (N=73), is het grootste aantal vrouwen ongehuwd is (81%, N=59). Daarnaast is 10% gehuwd, 7% gescheiden en leeft 3% in partnerschap. Dit komt overeen met bestaand onderzoek, waaruit blijkt dat de meeste vrouwen uit Centraal- en Oost-Europa die in Nederland het slachtoffer worden van mensenhandel, ongetrouwd of alleenstaand zijn (Vocks & Nijboer, 2000: 383). Van alle 151 personen is van bijna éénvijfde bekend dat ze ten tijde van het aanmaken van het dossier een vriend heeft in Nederland (18%, N=27). Van deze partners heeft iets meer dan éénvierde de Turkse nationaliteit (26%, N=7). Van ongeveer de helft van de partners is de nationaliteit onbekend.

Van de vrouwen van wie bekend is of ze kinderen hebben (N=94), heeft iets minder dan de helft één of meer kinderen (46%, N=43). Van 38 van deze moeders is bekend waar de kinderen verbleven op het moment dat het dossier werd gemaakt. Van meer dan de helft van deze 38 moeders, verblijven de kinderen bij familie of vrienden in Bulgarije, of ze zelf nu in Nederland is of in Bulgarije (55%, N=21). Van de 38 moeders verblijft bij ongeveer eenderde het kind bij de vrouw in Nederland (34%, N=13). In de overige gevallen verblijft het kind bij de vrouw in Bulgarije, in een tehuis of pleeggezin in Bulgarije, of is enkel bekend dat het kind in Bulgarije verblijft, maar niet bij wie precies. Van de gehele onderzoeksgroep is van 8% (N=12) bekend dat de vrouw ten tijde van het laatste contact met Comensha zwanger was.

Als de burgerlijke staat gecombineerd wordt met het wel of niet hebben van kinderen, dan blijkt dat onder de 43 moeders, bijna de helft alleenstaand is, dat wil zeggen, gescheiden dan wel ongehuwd (49%, N=21). Een paar moeders zijn gehuwd, een enkeling heeft een partner en van veel vrouwen is dit onbekend (37%, N=16). Onder degenen die kinderen hebben, zijn er dus relatief veel die er alleen voor staan. Er zijn dus veel moeders onder de onderzoeksgroep, voor wie het welzijn van kinderen een belangrijk motief kan zijn geweest om te migreren of op een aanbod van een ronselaar in te gaan. Doordat ze er ook relatief vaak alleen voor staan, kan het economisch motief nog eens versterkt worden.

Relaties en kinderen als reden voor wel of geen vrijwillige terugkeer

In het geval van Selva, een vrouw die bij Animus terecht kwam na terugkeer, speelt een relatie in het land van bestemming (Duitsland) een rol bij terugkeer (casus 106). Selva is 23 jaar, Turks-Bulgaars en getrouwd met iemand uit haar geboorteplaats, een soort van uithuwelijking. Na gedwongen prostitutie in Nederland en Duitsland komt zij door politie-ingrijpen in de opvang terecht in Duitsland waar ze negen maanden blijft en waar ze een relatie krijgt met een man uit een opvangcentrum voor illegale migranten. Ze moet weg uit Duitsland omdat ze geen verblijfsvergunning meer heeft, maar ze hoopt dat die terugkeer van tijdelijke aard is want ze wil naar haar vriend in Duitsland. Ze vindt het leven in Duitsland veel beter dan in Bulgarije en is gestart met lessen in de Duitse taal. Eenmaal terug in haar geboorteland neemt ze zelf contact op met haar familie die haar komt ophalen. Of ze sindsdien in Bulgarije is gebleven is onbekend. Onduidelijk in dit verhaal is of Selva nog steeds getrouwd was toen ze een relatie kreeg in Duitsland. Het huwelijk in Bulgarije was in ieder geval geen reden om terug te keren, het is juist de man in Duitsland die haar doet hopen dat haar terugkeer tijdelijk zal zijn.

Onder de 58 vrouwen uit de dossiers die nooit vrijwillig teruggekeerden is van 29% (N=17) bekend dat ze een vriend in Nederland heeft. Onder degenen die ooit vrijwillig terugkeerden (N=69) is van 13% (N=9) bekend dat de vrouw een vriend in Nederland heeft. Een vriend in Nederland zou een reden kunnen zijn om in Nederland te blijven. Gezien het grote aantal ontbrekende variabelen is echter voorzichtigheid geboden bij deze interpretatie. Onder de vrouwen die ooit vrijwillig zijn teruggekeerd en van wie de burgerlijke staat bekend is (N=38), blijkt 18% (N=7) gehuwd te zijn, terwijl onder de mensen die nooit vrijwillig zijn teruggekeerd niemand gehuwd is. Dit zou kunnen betekenen dat een huwelijk in Bulgarije een reden is om terug te keren, hoewel het vaak onduidelijk is of de man zich wel in Bulgarije bevindt.

Behalve relaties, kunnen kinderen ook een rol spelen bij terugkeer. De twee vrouwen die door de geïnterviewde vreemdelingenadvocaat zijn bijgestaan, wensen beiden in Nederland te blijven en hebben beiden (een) kind(eren) bij zich in Nederland. Maria, die 27 jaar is en ongehuwd, heeft één kind dat in Nederland bij haar verblijft (casus 114). Wie de vader is, is onbekend. Ze is in het verleden niet teruggeweest in Bulgarije en dit wil ze ook niet. Ze kreeg een vergunning tot voortgezet verblijf en woont momenteel nog steeds in Nederland. Bij Rosa was haar kind juist een reden om terug te keren (casus 105). Zij is een alleenstaande moeder die door Animus is geassisteerd bij terugkeer. Ze wordt het slachtoffer van mensenhandel en komt eerst in Nederland en dan in Duitsland terecht. In deze periode verblijft haar zoon bij haar familie in Bulgarije. Zij moet Duitsland verlaten omdat ze er niet meer legaal verblijft, maar tegelijkertijd wil ze ook haar zoon ophalen in Bulgarije die bij haar moeder is.

Tussen degenen die vrijwillig teruggekeerden en degenen die dit niet deden volgens de dossiers, is ook een verschil in het hebben van kinderen. Van degenen die ooit zijn teruggekeerd en bekend is of ze kinderen hebben (N=48), heeft meer dan de helft kinderen (56%, N=27). Van degenen die nooit zijn teruggekeerd en het hebben van kinderen bekend is (N=40), heeft een kleiner aandeel kinderen (38%, N=15). Dit kan erop wijzen dat kinderen een reden zijn om terug naar Bulgarije te gaan. Onder degenen die ooit zijn teruggekeerd waren acht mensen zwanger ten tijde van het laatste contact met Comensha, waarvan zes zwanger waren op het moment van terugkeer. Twee van hen gaven zelf aan dat de zwangerschap een reden voor terugkeer was.

Wanneer er kinderen zijn, verbleven deze vaker bij familie of vrienden van de vrouw in Bulgarije onder de moeders die ooit zijn teruggekeerd (56%, N=15) dan onder de moeders die nooit zijn teruggekeerd (40%, N=6). Daar staat tegenover dat moeders die nooit zijn teruggekeerd relatief

vaker hun kind bij zich hebben in Nederland (47%, N=7) dan vrouwen die wel ooit zijn teruggekeerd (22%, N=6). Deze resultaten kunnen op verschillende wijzen geïnterpreteerd worden: vrouwen die kinderen aan familie of vrienden toevertrouwen kunnen weggaan met de gedachte dat het vertrek tijdelijk is en bij voorbaat al de intentie hebben op korte termijn terug te komen. Mensen die hun kinderen meenemen, hebben misschien de intentie een langere periode in Nederland te blijven. Het kan echter ook zo zijn dat vrouwen vaak niet weten hoe lang ze wegblijven en dat wanneer ze de kans krijgen terug te keren, het feit dat hun kinderen in Bulgarije zijn, een belangrijke reden is om terug te gaan.

Dat een gezin een belangrijke reden kan zijn om, voor een kortere of langere periode, terug naar het land van herkomst te gaan, bleek ook uit een onderzoek naar Turkse illegale migranten in Nederland (Staring, 2001). De gehuwde mannen onder hen gaan met enige regelmaat terug naar Turkije, niet alleen vanwege het gemis van het gezin maar ook vanwege de rol die ze als hoofd van het gezin hebben te vervullen. Een onderzoek over terugkeer onder slachtoffers van vrouwenhandel geeft ook aan hoe belangrijk familie is bij terugkeer (van Eimeren, 2004). Eén van de respondenten uit dat onderzoek wilde graag terug naar Bulgarije waar ze twee kinderen had achtergelaten. Ondanks dat ze haar kinderen mist en er voor hen wil zijn, was het te gevaarlijk om terug te keren.

4.1.3 Opleiding en werkervaring

Uit de dossiers is vrijwel geen informatie bekend over het onderwijs dat een vrouw heeft genoten. Van vrouwen uit de casuïstiek is van tien het opleidingsniveau bekend. Onder hen is maar één persoon die de middelbare school heeft afgerond, en diegene was voor de mensenhandelsituatie ook gestart met een universitaire opleiding. De rest is op de basisschool of ergens in de middelbare school blijven steken. De jonge vrouwen die in de 'school' voor resocialisatie terecht zijn gekomen in Bulgarije, volgen momenteel nog middelbaar onderwijs. De redenen dat meisjes niet naar school gaan of maar kort, kunnen te maken hebben met armoede. Rosa, één van de vrouwen die na terugkeer uit Nederland bij Animus terecht kwam, mocht bijvoorbeeld van haar vader soms niet naar school omdat ze op zijn boerderij moest werken (casus 105). Zij is tot haar 15^e naar school geweest en heeft de middelbare school niet afgemaakt.

Over de werkervaring van de vrouwen uit de dossiers en casuïstiek is ook niet veel bekend, behalve in een paar gevallen dat de vrouw geen enkele werkervaring heeft. Vooral bij de vrouwen die op jonge leeftijd in de prostitutie terechtkwamen, is de kans klein dat ze vóór die tijd ander werk hebben gedaan, aangezien ze nog op school zaten. Omdat sommigen al op jonge leeftijd werken, zoals sommige Roma, is dit niet zeker.

Uit bestaand onderzoek komt naar voren dat het opleidingsniveau en werkervaring van slachtoffers van mensenhandel varieert tussen verschillende landen van herkomst (Salt, 2000). In het onderzoek van Kootstra en Commandeur (2004) heeft 11% van de Oost-Europese slachtoffers minder dan vijf jaar scholing gehad.⁴⁴ 39% van hen heeft een middelbare of beroepsopleiding gehad en enkel 6% is universitair opgeleid. Van alle slachtoffers samen, Europees en Aziatisch, was 59% voorheen werkeloos, en had 27% een baan. Volgens Vocks en Nijboer (2000) verschillen opleidingsniveaus van slachtoffers niet alleen tussen landen van herkomst, maar ook tussen verschillende tijdsperiodes. Zo was volgens deze auteurs het opleidingsniveau van slachtoffers uit Centraal-Europa in het verleden hoger dan van slachtoffers uit Oost-Europa, terwijl dit ten tijde van hun onderzoek weer omgekeerd was. Wat Bulgaarse slachtoffers betreft, rapporteert de IOM Sofia dat 42% van de Bulgaarse slachtoffers die zij in 2003 assisteerden, enkel de basisschool heeft afgerond (IOM Sofia Operations, 2003). Bovendien was 18% met de middelbare school begonnen zonder deze af te maken, heeft 35% een middelbare opleiding genoten en 5% een universitaire opleiding. De coördinator van het *safehouse* van IOM in Plovdiv geeft aan dat veel meisjes die hij assisteert laag zijn opgeleid. Uit onderzoek is echter gebleken dat, naast de lager opgeleiden, Bulgaarse vrouwen met een hogere opleiding een specifieke nieuwe risicogroep vormen (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007). Het aantal hoog opgeleide vrouwen, dat is teruggekeerd naar Bulgarije is toegenomen.

⁴⁴ De landen die in dit onderzoek zijn meegenomen en onder Oost- en Centraal Europa worden geschaard zijn: Albanië, Roemenië, Bulgarije, Moldavië en Wit-Rusland. Wat in dit onderzoek tot Oost- of Centraal Europa wordt gerekend, is niet duidelijk.

Er kan dus niet gesteld worden dat, zoals vaak wordt gedacht, alleen laagopgeleide vrouwen het slachtoffer worden van mensenhandel. Een laag opleidingsniveau kan het risico vergroten op slachtofferschap, maar wanneer vrouwen op zeer jonge leeftijd geronseld worden, wordt hun onderwijs ook al vroeg afgebroken. Als men de vrouwen wenst te re-integreren in de samenleving, is een vooropleiding en werkervaring van belang bij het slagen hiervan. Wanneer er een groter gat is tussen de leeftijd dat het onderwijs is afgebroken en de leeftijd waarop iemand dit wil hervatten, wordt het oppikken van onderwijs lastiger.

4.2 Mesoniveau: omgeving en gezinsfactoren

4.2.1 Plaats van herkomst

De plaats van herkomst is van 103 van de 151 personen uit de dossiers bekend.⁴⁵ Om na te gaan of er sprake is van een bepaald district of regio waar een opvallend hoog aantal vrouwen uit afkomstig is, is gekeken in welke regio's en districten in Bulgarije deze dorpen en steden geografisch liggen.⁴⁶

Tabel 4.2: Regio van herkomst

Regio	Frequentie	Percentage %	Valide percentage %
Noordoost	30	20	29
Noordcentraal	28	19	27
Zuidcentraal	20	13	19
Zuidoost	12	8	12
Zuidwest	11	7	11
Noordwest	2	1	2
Onbekend	48	32	-
Totaal	151	100	100

Bron: dossiers van Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel die in de periode van 2003 t/m 2006 zijn aangemeld bij Comensha

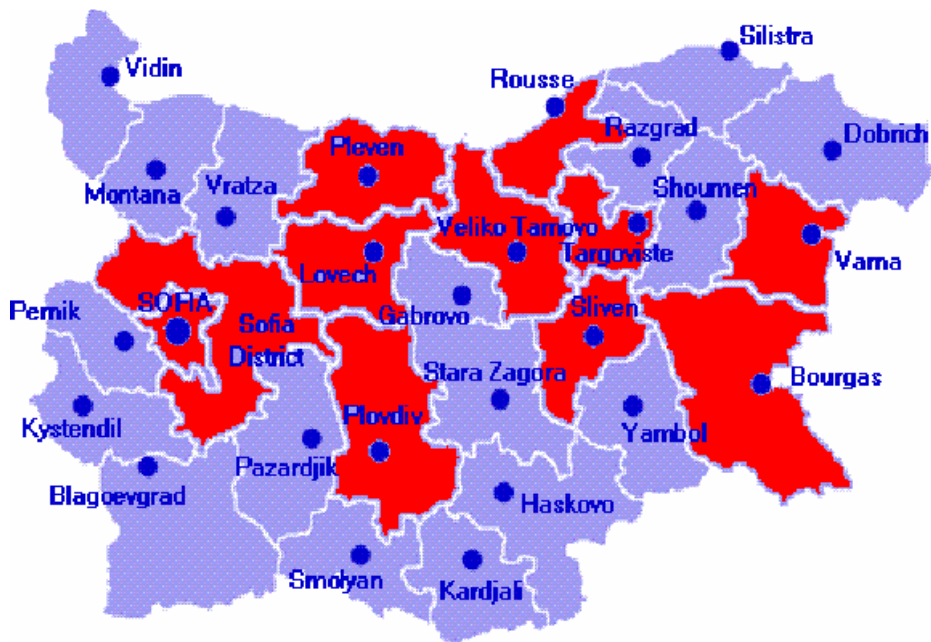
De meeste vrouwen zijn afkomstig uit de regio Noordoost- en Noordcentraal-Bulgarije. De regio's met het hoogst aantal inwoners zijn Zuidwest- en Zuidcentraal-Bulgarije, met respectievelijk 2,1 en 2,0 miljoen inwoners (National centre for regional development, 2002). Daarna volgen Noordoost- en Noordcentraal-Bulgarije met 1,3 en 1,2 miljoen inwoners. Zuidoost en Noordwest Bulgarije hebben beiden minder dan een miljoen inwoners (0,8 en 0,5 miljoen). Het feit dat de vrouwen uit de Comensha dossiers voornamelijk uit Noordoost- en Noordcentraal-Bulgarije komen, komt dus niet omdat daar gewoonweg de meeste mensen wonen. Dat niet veel slachtoffers afkomstig zijn uit Zuidwest Bulgarije, waar de hoofdstad ook deel van uitmaakt, stemt overeen met het idee dat mensen in beter ontwikkelde regio's een kleiner risico lopen op mensenhandel (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007: 22). Zuidwest Bulgarije kent namelijk het hoogste Bruto Binnenlands Product (BBP) en het district Sofia heeft de hoogste Human Development Index (HDI).

Van de 28 districten waaruit Bulgarije bestaat zijn 24 districten waar de vrouwen uit de dossiers vandaan komen. De districten Varna (12%), Plevén (9%), Targovishte (9%) en Sliven (7%) komen het meest voor. De tien meest voorkomende districten, waar vijf of meer vrouwen vandaan komen, zijn weergegeven in figuur 4.1.

⁴⁵ Hierbij dient de kanttekening geplaatst te worden dat een aantal plaatsnamen meerdere keren voorkomt in Bulgarije, er is dan zowel een dorp als een stad met dezelfde naam. Omdat bij een groter aantal inwoners de kans groter is dat het om die plaats gaat, is bij twijfel gekozen voor de plaats met het grootste aantal inwoners. Het kan dus dat deze vrouwen uit een andere plaats komen en daarmee uit een andere regio en district, en niet uit een kleine of grotere stad, maar uit een dorp.

⁴⁶ De onderverdeling in regio's en districten is gebaseerd op www.guide-bulgaria.com (2006).

Figuur 4.1: Tien meest voorkomende districten van herkomst van de Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel



Bron: dossiers van Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel die in de periode van 2003 t/m 2006 zijn aangemeld bij Comensha

Opnieuw wordt zichtbaar dat de regio Noordcentraal-Bulgarije goed is vertegenwoordigd. Daarnaast blijkt dat veel vrouwen afkomstig zijn uit de districten rondom de twee grootste steden, namelijk Sofia en Plovdiv, en de toeristische badplaatsen Varna en Bourgas. Al deze steden staan bekend om hun relatief grote prostitutiesector, de laatste twee vooral in het zomerseizoen, wat een risicofactor kan vormen voor mensenhandel in de prostitutiesector. Dus hoewel het Sofia district een relatief hoog HDI heeft, kent dit gebied rond de hoofdstad weer andere risicofactoren. Sliven, waar een grote Roma populatie woont, heeft volgens de onderzoeker van het CSD ook een omvangrijk prostitutienetwerk (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007). Uit onderzoek door de IOM kwamen de districten rondom de grote steden, waaronder die aan de kust, naar voren als belangrijke regio's van herkomst van slachtoffers mensenhandel (IOM Sofia Operations, 2003). Razgrad, Vratza en Dobrich zijn regio's die in dat onderzoek vaak voorkomen, maar in deze onderzoeksgroep maar bij 2 of 3% van de vrouwen (IOM, 2003). Noordoost-Bulgarije is volgens de IOM goed vertegenwoordigd, omdat de werkloosheid daar hoog is en er een gebrek is aan vooruitzichten. In het bijzonder de jonge generatie wordt hierdoor getroffen en zou daarom kwetsbaar zijn voor mensenhandel.

Daarnaast kan de link tussen regio's van herkomst, en slachtofferschap van mensenhandel worden gezocht in de etnische groeperingen die er leven (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007: 59). In bepaalde regio's in Noordcentraal-Bulgarije, zoals Pleven en Lovech, die worden bewoond door compacte groepen van een specifieke Roma groepering (de Kardarashi), zou deze link aanwezig zijn. Uit de regio Targovishte zijn een aantal Turks-Bulgaarse vrouwen afkomstig uit de Comensha dossiers. De overige regio's uit de top tien uit figuur 4.1, Rousse en Veliko Tarnovo, worden in bestaand onderzoek ook beschouwd als 'risico regio's' voor uitbuiting in de seksindustrie, al is de reden hierachter niet duidelijk (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007).

Als de indeling uit het onderzoek van Kootstra en Commandeur (2004) wordt aangehouden, volgt uit tabel 4.3 dat de meeste vrouwen uit de Comensha dossiers uit een grote stad komen en het kleinste aantal uit een dorp, hoewel de aantallen niet veel verschillen.

Tabel 4.3: Plaats van herkomst van de Bulgaarse slachtoffers mensenhandel naar aantal inwoners

	Frequentie	Percentage %	Valide percentage %
Grote stad, > 100.000 inwoners	38	25	37
Kleine/middelgrote stad, 25.000-100.000 inwoners	37	25	36
Dorp, < 25.000 inwoners	28	19	27
Onbekend	48	32	-
Totaal	151	100	100

Bron: dossiers van Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel die in de periode van 2003 t/m 2006 zijn aangemeld bij Comensha

In een jaarrapport van de IOM in Sofia (2003) komt ook het grootste aandeel van de door hen geholpen Bulgaarse slachtoffers, uit een grote stad, zij het een groter aandeel (71%) dan hierboven. Volgens dat rapport komt 24% uit de kleinere stadjes en 5% uit de dorpen. Dit strookt niet met de bevindingen van Kootstra en Commandeur (2004). In hun onderzoek komt bijna 40% van de Centraal- en Oost-Europese vrouwen uit een dorp. Wellicht gaat dit op voor de andere landen in Oost- en Centraal-Europa die zij in hun onderzoek hebben meegenomen. Volgens een rapport uit 2007, waarin een relatief klein aantal teruggekeerde Bulgaarse slachtoffers uit dorpen afkomstig was (3%), betekent dit relatief lage percentage niet dat slachtoffers dus vaker uit de grote steden komen (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007: 38). De dorpelingen zijn volgens de auteurs slecht vertegenwoordigd omdat slachtoffers uit de dorpen minder capaciteit hebben om te overleven, en ze een grotere terughoudendheid hebben om zichzelf als slachtoffer te zien en naar huis terug te keren (waardoor ze dus ook niet bij hulpverlenende instanties terecht komen). Deze verklaringen worden verder niet toegelicht, en zijn moeilijk te beoordelen. Een andere, meer aannemelijke verklaring die ze geven is dat er registratie fouten worden gemaakt, waarbij een regio in plaats van de specifieke locatie wordt geregistreerd waardoor de statistieken minder betrouwbaar zijn geworden, vergelijkbaar dus met de tekortkoming in mijn eigen onderzoek.

4.2.2 Etnische minderheden

Het behoren tot een etnische minderheid, is op zichzelf gezien niet direct een risicofactor voor mensenhandel, maar wel gerelateerd aan de in hoofdstuk 3 beschreven marginale positie van de etnische minderheden. In hoeverre dit tot kwetsbaarheid voor mensenhandel kan leiden op mesoniveau, en hoe dit uit mijn data blijkt, wordt in deze paragraaf beschreven.

Turkse Bulgaren of Roma?

Van 136 vrouwen uit de dossiers is bekend welke taal ze spreken en daarvan spreekt 99% (N=134) in ieder geval Bulgaars. Talen die verder veel voorkomen zijn Engels (19%, N=26), Nederlands (14%, N=19), en Turks (13%, N=17). Die laatste is interessant, omdat men kan aannemen dat het om mensen gaat die behoren tot de Turks-Bulgaarse minderheid in Bulgarije. Door te kijken naar de namen die in de populatie voorkomen, blijkt dat 11 personen een Turkse naam hebben. Van vijf van deze personen is ook bekend dat ze Turks spreken. Ervan uitgaande dat mensen die de Turkse taal spreken of een Turkse naam hebben tot de Turkse minderheid van Bulgarije behoren, is dit bij 23 mensen (15%) uit de dossiers het geval. Dit is relatief veel vergeleken met 9% binnen de Bulgaarse populatie in haar geheel (Tampep, 2007: 3).⁴⁷ Mogelijk worden Turks-Bulgaarse vrouwen relatief vaker het slachtoffer van mensenhandel dan Bulgaarse vrouwen, in Nederland. Tien van de Turks-Bulgaarse vrouwen komen uit het Noordoosten van Bulgarije, de regio waar de werkeloosheid hoog is en er weinig vooruitzichten zijn (IOM, 2003).

⁴⁷ Overigens werden Turks-Bulgaren in de jaren tachtig gedwongen een Bulgaarse naam aan te nemen (Kooijman, 2006). Hoewel deze regel met de val van het communisme werd teruggedraaid, zorgt dit ervoor dat het afleiden van de Turkse afkomst op basis van namen, tot een onderschatting van het aantal Turks-Bulgaren kan leiden.

In het onderzoek van Van Eimeren (2004) geven twee vrouwen van Turks-Bulgaarse afkomst aan hoe zij in Bulgarije worden gezien als 'zigeuners' en hoe dit hun leven heeft beïnvloedt. Ze geven aan dat ze daardoor niet aan werk kwamen in Bulgarije, en niet aan een uitkering. Eén van hen zegt dat als het leven niet zo moeilijk zou zijn geweest in Bulgarije, ze ook niet naar Nederland was gekomen om hier geld te verdienen.

Na de Turkse minderheid is de Roma groepering de grootste minderheid in Bulgarije. Officieel vormen zij 4,7% van de bevolking, maar in werkelijkheid wordt dit percentage tussen de 6 en 7% geschat (Tampep, 2007: 3; US department state, 2007). Uit de casusstudies en interviews komt niet altijd naar voren wanneer iemand tot een minderheid behoort. Van vier personen is bekend dat ze tot de Roma gemeenschap behoren en één is van Turkse afkomst. In de dossiers zijn maar drie Roma te vinden, waarschijnlijk een onderschatting doordat het geen aandachtspunt is bij Comensha. Daarnaast is het nog maar de vraag of aanmelders, waaronder de politie, herkennen of het om een vrouw uit de Roma gemeenschap gaat. Roma zijn de Bulgaarse taal niet altijd even goed machtig, maar of Nederlandse mensen die geen Bulgaars spreken dit ook merken is twijfelachtig (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007). Een Bulgaarse hulpverlener geeft aan dat vrouwen die zich in Rotterdam als Turks Bulgaars voordoen vaak Roma zijn. Ze zouden hierover liegen omdat Turkse Bulgaren meer status hebben en rijker zijn in Bulgarije. Ook de onderzoeker van het CSD en een medewerker van de organisatie Hased wijzen hierop. De Roma bestaan uit verschillende subgroepen, waarvan de twee belangrijkste de Bulgaarse Christelijke Roma zijn, en de Turkse Roma die het moslim geloof aanhangen (Tampep, 2007: 9). Een hoog percentage van deze laatste groep identificeert zichzelf alleen als Turks, terwijl hun levensstijl en (werk-)omstandigheden anders zijn dan die van de Turken zonder Roma achtergrond. Het hoeft dus niet te gaan om Roma die liegen, maar die zichzelf anders identificeren dan de Bulgaarse samenleving doet. Dit brengt de gegevens over bovengenoemde Turkssprekende vrouwen weer in twijfel, want het kan ook gaan om Turkse Roma. Het feit dat sommige slachtoffers uit de dossiers Turks spreken of een Turkse naam hebben, impliceert in ieder geval dat er vrouwen in de dossiers voorkomen die een andere culturele achtergrond hebben dan alleen de Bulgaarse. Maar of het nu gaat om Turks Bulgaarse vrouwen of Roma vrouwen die zich tevens Turks voelen, wordt uit de dossiers niet duidelijk. Een dergelijke achtergrond kan zijn verweven met allerlei factoren zoals opleiding en werk, wat weer verweven kan zijn met prostitutie en mensenhandel. De IOM in Sofia schat dat van de slachtoffers van mensenhandel die zij in de periode 2004 t/m 2006 hebben geassisteerd, het overgrote deel afkomstig is uit etnische minderheden (IOM, 2007).⁴⁸

Problemen onder Bulgaarse Roma; cultuur of crimineel?

Aleksandra komt uit een Roma familie (casus 101). Ze is 26 jaar, ongehuwd heeft geen partner of kinderen en heeft alleen de eerste drie jaar van de basisschool afgerond, wat voldoende was om te kunnen lezen en schrijven. Ze had de mogelijkheid naar de lagere school te gaan maar in het vierde jaar wilde ze zelf stoppen. Werkervaring heeft ze niet, in Bulgarije genoot ze een soort uitkering vanwege een medische aandoening. In Nederland kwam ze samen met een vriendin om te werken. Het blijkt lastig om 'normaal' werk te vinden en ze besluiten om in de prostitutie te gaan werken, waarin Aleksandra in een later stadium wordt uitgebuit. In Bulgarije heeft ze dit werk nooit gedaan. Er heerst daar een groot taboe op prostitutie zegt ze. Haar ouders mogen ook absoluut niet weten wat zij hier voor werk heeft gedaan: *"als mijn ouders het te weten komen, maken ze mij dood"*. Eén van haar drie zussen woont ook in Nederland en zij is de enige van de familie die weet van Aleksandra's ervaring in de prostitutie in Nederland. Duidelijk wordt dat prostitutie onder de Roma gemeenschap waar Aleksandra toe behoort, niet vanzelfsprekend is. Aleksandra is juist bang voor het oordeel van haar ouders over het werk dat ze doet. Ze vertelt dat ze terug naar Bulgarije ging om de bruiloft van haar neefje van 17 bij te wonen, voor wie de familie een vrouw had gezocht. Uithuwelijking speelt een rol binnen de gemeenschap waar Aleksandra toe behoort.

Uithuwelijking komt onder bepaalde subgroepen van Roma, zoals de Kardarashi en de Lovari, voor, gebeurt vaak op jonge leeftijd en gaat gepaard met een bruidschat (OSCE & ODIHR, 2006;

⁴⁸ Namelijk in 2004 82%, in 2005 89% en in 2006 92% van de slachtoffers. Ze vragen slachtoffers niet naar hun afkomst, maar weten dit wel meestal, daarom noemen zij deze percentages 'schattingen'.

Partners Bulgaria Foundation et al., 2007). Dit gebruik wordt door buitenstaanders wel eens aangezien voor mensenhandel door te stellen dat er sprake is van het 'verkoop' van de bruid. Het gaat echter niet altijd om een 'prijs' voor de bruid, meestal vormt het geld onderdeel van bepaalde economische relaties tussen families. Dit gebruik moet dus in een economische context worden gezien, het is een manier om het familie-inkomen te verhogen. Hoewel deze traditionele gewoonte voor velen een belangrijk onderdeel van de cultuur is, komt er ook misbruik voor bij uithuwelijking. Volgens de Bulgaarse kindbescherming leidt het uithuwelijken soms tot mensenhandel (U.S. Department of State, 2007).

Bij Yulia, wiens verhaal in het boek van Ruth Hopkins (2005) uitvoerig aan bod komt, is er misleiding en misbruik in het spel (casus 108).⁴⁹ Yulia is tot de tweede klas van de basisschool naar school geweest, totdat haar adoptiefamilie haar verbod naar school te gaan. Wanneer ze op haar 14^e bij Animus terecht komt, kan ze enkel op basisniveau lezen en rekenen. Ze behoort tot de Roma subgemeenschap van de Kardarashi en is geadopteerd. Binnen haar adoptiefamilie komt misbruik en geweld voor. Haar familie heeft haar uitgehuwelijkt aan een Servisch Roma stel in Nederland. Het lijkt er echter op dat 'uithuwelijking' een dekmantel vormde voor een overeenkomst met het Nederlands stel. Zij wilden haar niet als vrouw voor hun zoon, maar dwongen haar om voor hen te stelen en in de prostitutie te werken. Toen ze uit die situatie wist te ontsnappen werd ze Nederland uitgezet, ondanks het feit dat ze niet terug naar Bulgarije wilde, gezien het gevaar dat terugkeer zou opleveren. Ze werd in Bulgarije, na eigen hulpvraag, opgevangen door Animus. Ze bleek toen zeven maanden zwanger te zijn en besloot uiteindelijk haar kind te laten adopteren. Later is ze weer zwanger geraakt en ook haar tweede kind heeft ze ter adoptie afgestaan. In haar verhaal is er sprake van extreme omstandigheden. Toch illustreert dit verhaal een aantal kenmerkende zaken die verweven zijn met de Roma cultuur, zoals het uithuwelijken van meisjes op jonge leeftijd, het niet centraal stellen van onderwijs en de gewoonte van adoptie.

Zowel Yulia als Aleksandra hebben de basisschool niet afgerond, verder dan de tweede of vierde klas kwamen ze niet. Dit is typerend en staat aan de ene kant in verband met de arbeid door kinderen, een gewoonte onder Roma die net als uithuwelijking vaak ter discussie staat. Sommige Roma zijn van mening dat onderwijs hun identiteit vernietigt (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007: 26). Educatie is volgens hen een proces dat continue binnen en door de familie plaats moet vinden. Een inkomen verwerven voor de familie maakt voor hen daarom een belangrijk onderdeel uit van het proces van educatie en socialisering (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007: 28). Het is onder Roma een normale gang van zaken dat een kind ook inkomen werft voor het gezin door te bedelen, het verkopen van rozen, een instrument te bespelen of een andere dienst te verlenen (OSCE & ODIHR, 2006). Om te kunnen overleven zijn families soms afhankelijk van het geld dat kinderen op deze manier bij elkaar sprokkelen (Sadée, 2008a). Door armoede worden kinderen echter soms ook gedwongen tot prostitutie, bedelen en diefstal, waardoor de negatieve beeldvorming over Roma niet wordt verholpen (U.S. Department of State, 2007). Zo wordt de Roma subgroep waar Yulia toe behoort, de Kardarashi, door een onderzoeker van het CSD beschreven als een subgroep waaronder georganiseerde criminaliteit voorkomt, met name het zakkenrollen in grote (West) Europese steden. Kinderen worden binnen deze kringen verkocht en worden vervolgens met groepen van 20 tot 25 naar een Europese stad gebracht om daar binnen een paar dagen zoveel mogelijk mensen te bestellen.

Er is sprake van een vicieuze cirkel waarin laag geschoold (soms crimineel) werk een inkomen oplevert, maar tevens kinderen van school weghoudt, waardoor Roma kinderen ook niet gemakkelijk uit die marginale positie geraken. De oorzaak voor geringe educatie onder Roma is echter niet alleen het gevolg van hun eigen normen wat betreft werk en educatie. Door discriminatie is de toegang tot onderwijs voor Roma vaak moeilijker dan voor niet-Roma, en voor vrouwen moeilijker dan voor mannen (OSCE & ODIHR, 2006; Kelly e.a., 2004). Ouders zijn soms bang dat hun kinderen op de Bulgaarse scholen slechter behandeld zullen worden dan andere kinderen (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007: 67). Bovendien hebben sommige Roma buurten geen toegang tot openbaar vervoer en niet iedereen kan de vervoerskosten naar school betalen. In 2006 was het aantal kinderen

⁴⁹ De casus van Yulia is vooral gebaseerd op haar dossier bij Animus en op informatie van één van de destijds betrokken psychologen van Animus. Maar op bepaalde punten is de informatie ook gebaseerd op het boek en toelichtingen van Ruth Hopkins zelf.

dat voortijdig school verliet het hoogst in de regio's waar een grote Roma populatie woont (U.S. Department of State, 2007). Roma kinderen die wel naar school gaan, gaan vaak naar aparte scholen waar het onderwijs kwalitatief slechter is dan op reguliere scholen.

Wat opmerkelijk is aan de casus van Yulia, is dat ze zelf geadopteerd is en ze haar eigen twee kinderen ook ter adoptie afstaat (casus 108). Volgens de psychologe die bij haar zaak betrokken was, is adoptie heel normaal binnen Roma families. Uit onderzoek blijkt dat adoptie onder Roma vaak voorkomt als een vorm van contraceptie (Kelly e.a., 2006). Onlangs is een min of meer nieuw probleem geïdentificeerd in Bulgarije rondom adoptie. Er zijn netwerken en individuen gesignaleerd die zich bezighouden met kindersmokkel. Zij betalen zwangere Roma vrouwen om over de grens (vooral in Griekenland) te bevallen en hun kind ter adoptie af te staan (Kooijman, 2006; U.S. Department of State, 2007). De coördinator van de IOM in Sofia geeft aan dat een vrouw in sommige gevallen gedwongen wordt om dit te doen. Vrouwen doen het soms min of meer vrijwillig, maar krijgt dan achteraf niet het geld dat haar is beloofd, of maar een schijntje van wat de tussenpersoon er voor opstrijkt. In al dit soort cases die de IOM tot nu toe heeft gehad, ging het om Roma vrouwen.

Het doel van de beschrijvingen is niet om bepaalde bevolkingsgroepen te stigmatiseren, maar juist een genuanceerder beeld te krijgen van de vrouwen in kwestie. Niet alle Roma maken deel uit van één homogeen geheel. Want, wat in een rapport van het *Office for Democratic Institutions and Human Rights* (OSCE & ODIHR, 2006) wordt benadrukt, bestaat de neiging om alle Roma, uit verschillende landen, en uit verschillende groepen binnen die landen, als één cultureel homogeen groep te beschouwen. De Roma gemeenschap bestaat echter uit verschillende subgroepen, minstens 24 grote stammen, met hun eigen gebruiken, die langs elkaar heen leven en soms zelfs vijandig zijn ten opzichte van elkaar (Kooijman, 2006). Bovendien zijn er veel verschillen tussen Roma op het platteland en in de stad en tussen arm en rijk. Bij de aspecten uit de Roma cultuur die hier zijn besproken, wordt dus niet gesuggereerd dat deze voor alle Roma subgroepen gelden. De genoemde problemen zijn niet vanzelfsprekend onder Roma, en soms wordt de 'cultuur' als legitimatie gebruikt voor crimineel handelen. Bovendien komen vergelijkbare problemen ook bij niet-Roma voor.

Toch valt het hoge aantal Roma onder slachtoffers van mensenhandel op. Een jaarrapport uit 2003 van de IOM in Bulgarije meldt dat 55% van de vrouwen die in de prostitutie zijn uitgebuit Bulgaars zijn, en 30% Roma (IOM Sofia Operations, 2003). In 2004 was het percentage Roma onder de door de IOM geassisteerde slachtoffers 34% (US department of state, 2007). De coördinator van de IOM in Sofia zegt dat van de kinderen die zij als slachtoffer mensenhandel assisteren, 100% Roma is. Opvallend is echter dat zijn collega die in het *safehouse* in Plovdiv werkt, nog nooit een slachtoffer van Roma afkomst heeft opgevangen in de afgelopen 2,5 jaar. Alle vrouwen waren Bulgaars. Volgens hem is dit per regio anders en assisteren zijn collega's in Bourgas bijvoorbeeld wel veel Roma meisjes. Ondanks deze verschillen per regio, lopen Roma een verhoogd risico om slachtoffer te worden van mensenhandel, en dit risico is bij vrouwen hoger dan bij mannen (OSCE & ODIHR, 2006; US department of state, 2007). De beschreven factoren spelen hierbij een rol.

4.2.3 Problemen binnen gezinssituaties

Los van de etnische achtergrond zijn volgens een psychologe van Pulse Foundation sociale factoren zoals familie, de belangrijkste factoren die bijdragen aan kwetsbaarheid voor mensenhandel. Onder de slachtoffers die zij assisteert, komt veel misbruik voor binnen families. Kinderen mogen dit niet vertellen aan de buitenwereld en groeien vaak op met het idee dat misbruik en geweld normaal zijn, en de vrouw ondergeschikt.

Maya, die na terugkeer uit Nederland op 22 jarige leeftijd bij Animus terecht kwam, is geadopteerd en haar adoptievader heeft haar op jonge leeftijd misbruikt (casus 111). Ze is twee keer zwanger van hem geraakt en beide keren werd abortus gepleegd. Haar moeder wilde niet dat ze hiermee naar de politie ging. Op 13 jarige leeftijd liep ze weg van huis en leefde op straat. Op haar 17^e werd ze gedwongen in de prostitutie te werken en een paar jaar later kwam ze in Nederland terecht.

Volgens één van de psychologen kan huiselijk geweld in het verleden, een voorspellende factor zijn voor slachtofferschap van mensenhandel. Soms is de familie zelfs direct betrokken bij de seksuele uitbuiting van een vrouw. Bijvoorbeeld bij Iva, die nu 16 jaar is en een alcoholistische vader heeft die geweld gebruikt in de familie (casus 112). Ze hebben het financieel niet breed en de relatie

tussen haar ouders is zeer slecht. Haar moeder werd ervan verdacht een rol te hebben gespeeld bij het feit dat Iva in Nederland in de prostitutie terecht kwam. De familie was in ieder geval op de hoogte van haar situatie, maar heeft er niets aan gedaan om dit tegen te houden.

Behalve geweld en misbruik kunnen ook andere factoren voor instabiliteit zorgen binnen families. Zo geeft de IOM coördinator van het *safehouse* in Plovdiv aan dat slachtoffers vaak één ouder hebben, geen ouders, of ouders die verslaafd zijn aan drugs of alcohol. Ivanka, die op haar 21^e bij Animus terecht kwam, heeft geen goede band met haar familie (casus 107). Ze voelde zich ongewenst thuis en ging op haar 15^e al het huis uit.

Uit onderzoek komt ook naar voren dat veel slachtoffers van mensenhandel zijn opgegroeid in families die op de één of andere manier disfunctioneel zijn, door bijvoorbeeld misbruik of geweld binnen de familie (Hunzinger & Coffey, 2003; Vocks en Nijboer, 2000). In het onderzoek van Kootstra en Commandeur (2004) was in 55% van de gevallen sprake van emotioneel, fysiek en/of seksueel misbruik (als kind en/of als volwassene) voorafgaande aan de mensenhandelsituatie. Opvallend is dat onder de Oost-Europese vrouwen misbruik in het verleden wel twee keer zo vaak voorkomt als onder de Aziatische vrouwen. Het jaarverslag van IOM Sofia (2003) meldt dat 35% van de Bulgaarse slachtoffers die de IOM Sofia in 2003 assisteerde, aangaf moeilijke of slechte familie relaties te hebben in hun jeugd of voordat ze het slachtoffer van mensenhandel werden. Volgens gegevens van Animus was 60% van de 207 slachtoffers die zij tussen 1997 en 2000 assisteerden, fysiek of seksueel misbruikt voordat ze het slachtoffer werden van mensenhandel (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007: 74). Hoewel misbruik niet altijd hoeft plaats te vinden binnen de familie, blijkt uit onderzoek dat het grootste risico voor mensenhandel wordt gezien in de directe omgeving van een persoon die een kind zou moeten ondersteunen, maar om de één of andere manier hier niet in slaagt (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007: 74). De familie wordt daarbij als belangrijkste ondersteunende omgeving gezien, met de meeste mogelijkheden om kinderen tegen gevaar te beschermen. Het falen van de familie om deze ondersteunende rol te vervullen, heeft dan ook de ergste gevolgen voor kinderen.

Wanneer huiselijk geweld of misbruik in het verleden inderdaad een risicofactor is voor slachtofferschap van mensenhandel, dan kunnen deze risico's opnieuw een rol spelen wanneer een vrouw in dezelfde omgeving terugkomt.

4.4 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn de achtergronden van de Bulgaarse vrouwen beschreven op basis van de dossiers van Comensha en gesprekken met betrokkenen en soms met vrouwen zelf. Er is een beeld geschetst van de factoren die een vrouw kwetsbaar kunnen maken voor mensenhandel en die een rol kunnen spelen bij de keuze om wel of niet terug te keren.

Leeftijd, opleiding en werkervaring hangen met elkaar samen. De meeste slachtoffers zijn bij aanmelding bij Comensha tussen de 18 en 23 jaar, waardoor meestal niet veel werkervaring is opgedaan. Werkervaring en opleidingsniveau zijn echter veelal onbekend van de vrouwen uit de dossiers. Uit bestaand onderzoek komt naar voren dat de meeste slachtoffers de middelbare school niet hebben afgerond, en soms niet eens de basisschool. Een universitaire opleiding komt zelden voor. Als vrouwen op jonge leeftijd worden geronseld, wordt de opleiding ook vroeg afgebroken. Uit bestaand onderzoek blijkt dat een hoog aantal slachtoffers werkloos was voor de situatie van mensenhandel.

Op microniveau kan familie een reden zijn om terug te keren naar Bulgarije. Tijdelijk, om ouders op te zoeken, of een kind op te halen, of permanent, om zich opnieuw bij man en/of kind te voegen. Wanneer iemand niet in Bulgarije, maar in Nederland de meest hechte bindingen heeft, bijvoorbeeld met een man, of een kind dat in Nederland bij de vrouw is, ligt terugkeer minder voor de hand. Dit is ook het geval wanneer bindingen met familie in Bulgarije wel sterk zijn, maar terugkeer een gevaar voor deze mensen op zou leveren. In Nederland blijven is dan een keuze die voortvloeit uit bescherming van de familieleden. Familieomstandigheden spelen ook een rol bij kwetsbaarheid voor mensenhandel. Problemen in de familiesferen zoals geweld en misbruik, laten hun sporen achter. Het kan ervoor zorgen dat vrouwen al op jonge leeftijd voor zichzelf moeten zorgen en kunnen iemand

kwetsbaar maken voor mensen die in een later stadium misbruik willen maken van een vrouw. De familie is soms ook zelf direct betrokken bij de situatie van mensenhandel waarin een vrouw terecht komt.

De vrouwen uit de dossiers zijn vooral afkomstig uit Noordoost- en Noordcentraal-Bulgarije. Volgens de IOM betreft het regio's waar vooruitzichten voor jongeren op een betere toekomst slecht zijn. Naast deze economische factoren die bijdragen aan migratienetwerken in bepaalde regio's, kan de aanwezigheid van prostitutienetwerken en mensenhandelnetswerken in districten de kwetsbaarheid tot slachtofferschap vergroten wanneer iemand in dat gebied opgroeit. Ook de aanwezigheid van grote Roma gemeenschappen is hiermee verweven. Uit de gegevens blijkt dat een aantal regio's waar relatief veel van de vrouwen vandaan komen, ook de regio's zijn waar veel Roma of Turkse Bulgaren wonen.

Zowel problemen en bindingen met familieleden als opleidingsniveau en werkervaring, kunnen verweven zijn met de etnische groepering waar een vrouw deel van uitmaakt. Vooral onder Roma heerst hoge werkloosheid en is sprake van een relatief lage scholing. Dit wordt deels veroorzaakt door discriminatie, maar ook door opvattingen over arbeid en scholing die afwijken van 'westerse' normen. In combinatie met gebruiken als uithuwelijking, en de ondergeschiktheid van de vrouw aan de man binnen bepaalde Roma gemeenschappen, is het risico op slachtofferschap voor mensenhandel voor Roma vrouwen groter dan voor niet-Roma.

Alle genoemde kenmerken en achtergronden overlappen elkaar en kunnen niet los worden gezien van de beschreven macrofactoren uit het vorige hoofdstuk. Door een samenkomst van omstandigheden op individueel niveau, het gezin- en omgevingsniveau, en op het niveau van de Bulgaarse samenleving, kan iemand kwetsbaar zijn voor mensenhandel. Er zijn verschillende manieren waarop een combinatie van de factoren uit de drie verschillende niveaus tot mensenhandel kunnen leiden. In het volgende hoofdstuk worden de patronen hierin beschreven die in mijn onderzoeksgroep zichtbaar werden.

Hoofdstuk 5. Wegen naar prostitutie en uitbuiting

In dit hoofdstuk komen de factoren op micro-, meso- en macroniveau weer samen in de verschillende wegen die in de onderzoeksgroep hebben geleid tot een situatie van mensenhandel. Zo kan een gebrekkige opleiding ervoor zorgen dat iemand weinig keuze heeft op de arbeidsmarkt en op die manier in de wat schimmige arbeidssferen terechtkomt. Een gebrek aan opleiding kan weer te maken hebben met een problematische gezinssituatie waardoor een meisje op jonge leeftijd het huis heeft verlaten, niet meer naar school is gegaan en voor zichzelf moest zorgen. Als iemand haar dan werk aanbiedt waarmee ze veel kan verdienen, kan dit een aantrekkelijk aanbod zijn. De omgeving zelf waarin iemand opgroeit en de economische positie van de familie, kunnen ook een rol spelen bij het aannemen van 'kansen'. Deze economische positie staat weer in verband met economische ontwikkelingen in Bulgarije als geheel.

Uit de casuïstiek komt naar voren dat wegen naar prostitutie en uitbuiting te maken hebben met beperkte kansen. Dit kan worden verduidelijkt in het licht van de 'differentiële kansen structuren', een theorie van Cloward en Ohlin uit 1959 (in Lanier & Henry, 2004). De theorie ligt in het verlengde van *strain* en anomie en borduurt voort op de ideeën van Merton (in Lanier & Henry, 2004: 238) over verschil in toegang tot differentiële kansen structuren. Ook Cloward en Ohlin gaan uit van het idee dat er discrepantie is tussen bepaalde doelen die men wenst te bereiken en de middelen die mensen ter beschikking hebben om deze te realiseren. Behalve dat zij de spanning en anomie die dit oplevert erkennen, stellen zij dat er sprake is van 'differentiële kansen structuren'. Mensen hebben te maken met verschillende structuren van gelegenheid en kansen, die soms legaal zijn, maar voor anderen beperkt zijn tot illegale mogelijkheden. De oorzaak hiervan ligt niet bij de persoon zelf, maar bij een oneerlijk cultureel en sociaal systeem. Hoewel de theorie crimineel gedrag kan verklaren van bijvoorbeeld afwijkende subculturen, pas ik het toe op de slachtoffers van mensenhandel. De vrouwen uit de casusstudies werden vaak in de richting van mensenhandel geduwd door een beperkte structuur van mogelijkheden. Zoals zal blijken is er echter niet één weg naar uitbuiting, maar zijn de wegen divers en vaak complex van aard.

De differentiële kansen structuren zijn belangrijk voor remigratie en re-integratie omdat ze kunnen leiden tot een vicieuze cirkel. Wanneer de omstandigheden die hebben bijgedragen aan het slachtofferschap van mensenhandel bij terugkeer nog steeds aanwezig zijn, moeten deze worden aangepakt om de kansen van deze mensen te vergroten.

5.1 Drie patronen beschreven

Op basis van de verzamelde gegevens komen drie patronen naar voren in de manier waarop de Bulgaarse vrouwen in een situatie van uitbuiting terecht zijn gekomen. De eerste 'route' die opvalt heeft te maken met afhankelijkheid en vertrouwen in mensen uit de directe omgeving van een vrouw, waar diegenen misbruik van maken. Doordat minderjarigen in verschillende opzichten afhankelijk zijn van volwassenen, zijn zij extra kwetsbaar om door familie of andere volwassenen in een situatie van misbruik terecht te komen. Het tweede patroon dat zichtbaar wordt in de dossiers en casuïstiek is dat veel vrouwen via de horeca in de prostitutie terechtkomen, en vanaf het begin, of in een later stadium worden uitgebuit. Het derde patroon dat opduikt uit de gegevens, is dat vrouwen direct kiezen voor prostitutie, maar op een bepaald moment de controle over hun situatie verliezen en daardoor in een situatie van uitbuiting terechtkomen. Deze verschillende 'routes' naar mensenhandel die in grote lijnen naar voren komen uit het verzamelde materiaal, en die soms overlappen, zullen nu één voor één worden beschreven.

5.1.1 Vertrouwen en afhankelijkheid

Relaties met anderen spelen in belangrijke mate een rol bij slachtofferschap van mensenhandel. Bij de vrouwen uit de dossiers bleek dat vrienden, een geliefde, een kennis van de familie, of de familie zelf soms een rol speelde bij de komst van de vrouw naar Nederland. Deze rol was verschillend van aard, van ronselaar of bemiddelaar tot directe handelaar van het slachtoffer. Meestal is op basis van

een dossier enkel bekend dat een mensenhandelaar een rol speelde bij de komst van de vrouw naar Nederland, maar is onbekend of deze persoon een bepaalde relatie heeft tot het slachtoffer.

In de casuïstiek komt het regelmatig voor dat iemand uit de directe omgeving van een vrouw, zoals een familielid, een vriendje, of een kennis van de familie, een rol speelde in de 'weg' naar mensenhandel. In het verhaal van Yulia kwam duidelijk naar voren dat de familie een belangrijke rol speelde (casus 108). Bij Iva was de pooier een bekende van de moeder, en bestonden er verdenkingen dat zij iets te maken had met wat haar dochter overkwam in Nederland (casus 112). En Desislava was via een vriendin in Bulgarije in contact gekomen met een man die ervoor zorgde dat ze in Duitsland en Nederland in de prostitutie werd gedwongen (casus 110).

Relaties met personen waar iemand op de één of andere manier van afhankelijk is (financieel of emotioneel) en die een persoon vertrouwt, vormen een factor die mensen kwetsbaar kunnen maken voor mensenhandel, wanneer deze personen misbruik maken van dit vertrouwen. Uit een onderzoek waarbij 207 slachtoffers van mensenhandel zijn geïnterviewd, bleek dat één vijfde van de vrouwen de handelaar kende (Zimmerman et al., 2006). In veel gevallen werd de vrouw geworven door een vriend of kennis en soms was een familielid betrokken. Betrokkenheid van familie was in dat onderzoek soms direct, wanneer zij bijvoorbeeld de dochter of zus verkocht, in andere gevallen indirect, wanneer de familie de handelaar kende maar zich niet bewust was van zijn of haar intenties. Uit ander onderzoek komt naar voren dat het slachtoffer in de meeste gevallen is geworven door vrienden, kennissen of familieleden (Kootstra & Commandeur, 2004; Vocks en Nijboer, 2000). Meestal ging het dus om mensen die tot in bepaalde mate werden vertrouwd en die fungeerden als koppelaar of tussenpersoon. Een onderzoek uit 2007 (Partners Bulgaria Foundation et al.) geeft aan dat het wekken van vertrouwen een belangrijke manier is om slachtoffers te ronselen, wat op twee manieren voorkomt, en soms in combinatie. Er kan in de eerste plaats gebruik worden gemaakt van vrienden, bekenden en familie van het slachtoffer die geld ontvangen voor hun hulp, of van slachtoffers die gechanteerd of op een andere manier gedwongen worden om nieuwe slachtoffers te werven. Het komt ook voor dat de handelaar of ronselaar zelf een vriendschap of relatie aangaat, via een derde persoon, of direct door een 'toevallige' ontmoeting met het potentiële slachtoffer.

Minderjarigen zitten in een extra kwetsbare positie, omdat zij financieel en emotioneel relatief afhankelijk zijn van anderen, normaal gesproken vooral van familie. Ze zijn (nog) niet gewend op eigen benen te staan en gevoelsmatig nog erg gebonden aan hun ouders. Soms offeren kinderen zich op voor het welzijn van de familie, of worden hiertoe gedwongen (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007). Van de vrouwen uit de dossiers was 16% minderjarig op het moment dat ze werden geronseld, en ook een aantal van de vrouwen die via Animus terugkeerden waren minderjarig.

Naast de afhankelijkheid van anderen spelen ook andere zaken een rol bij kinderen, die hen extra kwetsbaar kunnen maken voor mensenhandel, zoals economische noodzaak, de wens naar avontuur en nieuwe ervaringen en de wens zich te ontplooiën en iets van hun leven te maken (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007: 82). Daarnaast geldt voor sommige kinderen (uit minderheden) de wens te ontsnappen aan hun gemeenschap en de manier van leven die hen daarbinnen wordt opgelegd. Het komt ook voor dat er in de vriendengroep van minderjarigen wordt geïnfiltreerd door handelaren, ronselaars of andere kinderen die al zijn uitgebuit en door hun handelaar ertoe worden aangezet anderen te ronselen (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007). Een groep die een extra risico loopt onder de minderjarigen, zijn degenen die opgroeien in overheidsinstellingen.

Kinderen in overheidsinstellingen

De afhankelijkheid van kinderen van hun directe omgeving is problematisch wanneer die directe omgeving een risico vormt, zoals bij geweld en misbruik in de familie en betrokkenheid van mensenhandel door familie. Wanneer de familie afwezig is, of kinderen door problemen binnen het gezin in overheidsinstellingen opgroeien, zijn ze niet persé beter af. In dat geval is het kind afhankelijk van de kwaliteit van zorg en begeleiding in de betreffende instelling, en de goede bedoelingen van staf en medebewoners. Dat dit niet altijd te garanderen is bleek in de *boarding school* die in Bulgarije werd bezocht, waar ongeveer vier jaar geleden meisjes werden geronseld voor prostitutie en hierin vervolgens werden uitgebuit. De directeur van de school vertelt dat er enkele meisjes waren op de

school die in contact stonden met pooiers en informatie doorspeelden aan deze pooiers over andere meisjes in de school. Deze meisjes gaven de leeftijden en het gedrag van andere meisjes door. De pedagogen die in de school werkzaam zijn, hadden het snel door en zorgden dat het ophield, aldus de directeur. De directeur van deze school geeft aan dat problemen met pooiers wel eens voorkomen, maar dat de staf van de school meestal in staat is om contact tussen de meiden en pooiers te voorkomen. Toch vertelt één van de meisjes, Lidiya, dat ze vaak contact heeft met haar pooier als ze op vakantie gaat (casus 102). Haar pooier zal haar echter niet graag voor zich laten werken op dit moment, omdat ze dan niet alleen nog steeds minderjarig is, maar ook omdat ze haar tijd in de *boarding school* moet uitzitten, wat het voor hem extra riskant maakt. In 2006 heeft de medewerker van het NFPA ook interviews gehouden met meisjes in deze school. Zij zeiden toen het risico te lopen om het slachtoffer te worden van mensenhandel omdat andere meisjes in de school contacten onderhielden met pooiers. Ze zeiden gekidnapt te kunnen worden door deze pooiers, vooral wanneer ze de school verlieten voor vakanties of andere uitjes.

Uit het verhaal van Boyana, komt het risico naar voren van het verblijf in een overheidsinstelling (casus 104). Ze is 17 jaar en had als kind alleen een vader. Omdat hij gewelddadig was tegen haar, besloot de rechter dat Boyana niet langer bij hem kon verblijven en plaatste haar in een semi-gesloten instelling waar ze les kreeg en woonde. Tijdens haar verblijf in deze school ging ze op haar 15^e op zoek naar werk, want ze had een inkomen nodig. Ze ging in een bar werken waar ze ook prostitutiewerk verrichtte en werd later voor een periode van drie maanden opgesloten in een appartement en gedwongen tot sekswerk. Boyana werd niet beschermd tijdens haar verblijf in de overheidsinstelling. Ze stond er alleen voor en was daardoor kwetsbaar om het slachtoffer te worden van mensenhandel. De coördinator van het IOM *safehouse*, die zelf in een weeshuis heeft gewerkt, vertelde dat weeskinderen vaak een uitweg zoeken uit het weeshuis, die ze vaak vinden door betrokken te raken bij mensenhandel. Op deze manier vormen instellingen voor kinderen zonder ouderlijke zorg (zoals weeshuizen) vaak het beginpunt van prostitutie (respondent 8). Het is dus niet alleen een gebrek aan bescherming van de instellingen, maar ook de motivatie van de kinderen die er wonen en naar school gaan om te ontsnappen uit deze instellingen, wat het risico op mensenhandel vergroot. Mogelijk speelde deze motivatie ook bij Boyana een rol.

Het Tampep rapport (2007) meldt dat jonge meisjes en jongens die in opvanghuizen en jeugddetentie centra verblijven, vaak het doelwit zijn van seksuele uitbuiting. Hun kwetsbaarheid ligt in het feit dat ze weinig of geen steun hebben van familie. Ze zijn afhankelijk van degenen die zich in deze instituties over hen ontfermen, en wanneer deze omgeving niet ondersteunend is, of wanneer de kinderen deze instellingen verlaten, zijn ze extra kwetsbaar. Opgroeien in een overheidsinstelling wordt volgens een Bulgaars onderzoek uit 2007 door de meerderheid van de respondenten (zowel slachtoffers van mensenhandel, als potentiële slachtoffers en medewerkers van lokale NGO's en GO's) in Bulgarije, zelfs beschouwd als de belangrijkste risicofactor voor mensenhandel (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007: 52). Volgens dit rapport komt dit onder andere doordat de kinderen niet opgroeien in een ondersteunende omgeving die hen voorbereid op een onafhankelijk leven in de wereld buiten de instelling, waardoor ze niet de gevaren in deze wereld leren identificeren. Daarnaast worden hun sociale integratie en arbeidsmogelijkheden beperkt door een gebrek aan sociale contacten en financiële bronnen, onvoldoende kennis van hun rechten en sociale zekerheid wat leidt tot gemiste kansen, en een gebrek aan vertrouwen in werkgevers en in hun eigen capaciteiten (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007a: 63). Het is dus niet alleen het verblijf in de instelling zelf dat een risico vormt, maar het risico is juist ook groot wanneer kinderen 18 zijn en deze instellingen verlaten met een gebrek aan steun en vaardigheden om hun eigen leven te leiden.

Er bestaat kritiek op een aantal door de staat gerunde instellingen, zoals weeshuizen, *boarding schools* voor educatieve hervorming, faciliteiten voor kinderen met een geestelijke handicap en opvang voor dakloze kinderen (U.S. Department of State, 2007a). De problemen die hier wordenesignaleerd zijn een gebrek aan financiën, slecht getrainde en ongekwalificeerde staf, onvoldoende toezicht, slechte hygiëne en beperkte toegang tot medische zorg. Ook de coördinator van Hesus spreekt over het gebrek aan personeel in deze instellingen, en het personeel dát er is, is volgens haar vaak slecht opgeleid. Deze beperkingen hebben tot een aantal incidenten geleid, zoals een weeshuis waar een aantal kinderen voor dezelfde baas in de prostitutie bleek te werken buiten schooltijd (U.S.

Department of State, 2007a). Volgens de politie kon dit plaatsvinden vanwege een gebrek aan toezicht in het weeshuis. De respondent van Hesed geeft aan dat minderjarige meisjes die uit een situatie van mensenhandel worden gehaald, door politie vaak in overheidsinstellingen terecht komen, maar dat Hesed ze vervolgens opnieuw op straat aantreft, werkend als sekswerkers. Op aandringen van de EU, die het aantal kinderen in weeshuizen wil verminderen door resocialisatie en re-integratie, is de Bulgaarse regering bezig met de-institutionalisering (respondent 13). Er dient dan tegelijkertijd geïnvesteerd te worden in pleegzorg en financiële steun aan ouders, zodat kinderen die in kindertehuizen verblijven omdat hun ouders geen geld hebben om voor hen te zorgen, weer thuis kunnen wonen (Kooijman, 2006). In grote Bulgaarse steden worden ook nieuwe instellingen opgezet voor kinderen met achterstanden of uit zwaksociale gezinnen, meestal Roma, die tijdelijk of permanent uit huis worden geplaatst.

De kwetsbaarheid voor seksueel misbruik, is soms ook aanwezig in bepaalde instellingen. In een onderzoek rapporteerden een aantal vrouwen misbruikt te zijn door verzorgers in instituties zoals weeshuizen (Zimmerman et al., 2006). De coördinator van Hesed signaleert hetzelfde probleem en geeft aan dat deze instellingen inmiddels beginnen te veranderen, maar dat dit een traag proces is. Het lastige is dat de betreffende institutie die een kind zou moeten helpen, in deze gevallen de bron van het probleem is. En in Bulgarije bestaat geen *foster-parent* netwerk, of andersoortige opvang voor deze kinderen. Een ander probleem binnen deze instellingen is seksueel misbruik of geweld door oudere kinderen ten opzichte van jongere kinderen (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007). Zorgwekkend is dat de staf in deze instellingen niet (adequaat) ingrijpt bij dergelijke incidenten, waardoor de fysieke veiligheid van de kinderen hier niet wordt gegarandeerd.

Het systeem voor kinderen in jeugddetentie of opvanghuizen in Bulgarije functioneert niet naar behoren. Er zijn weinig alternatieven voor ze, waardoor ze heel afhankelijk zijn van de mensen om hen heen en daarmee kwetsbaar zijn voor misbruik. Het is zorgwekkend dat juist de instellingen die zorg zouden moeten dragen voor de bescherming van kinderen, hen blootstellen aan dergelijke risico's.

5.1.2 Van horeca werk naar prostitutie

Tijdens de dataverzameling in Bulgarije kwam meerdere keren naar voren dat er soms een dunne lijn is tussen werk in de bediening en het verlenen van seksuele diensten. In de marges van de arbeidsmarkt kan binnen de horeca extra verdiend worden met sekswerk. Soms kiest een vrouw ervoor om binnen de horecawerkzaamheden ook seksuele diensten te verlenen, uit financiële noodzaak, of om iets extra's te besteden te hebben. Er kan echter ook misleiding in het spel zijn, waardoor de vrouw denkt in een bar of restaurant te gaan werken, maar niet op de hoogte is van de 'extra' diensten die ze moet verlenen. Maria, een vrouw uit de dossiers van Comensha die door de geïnterviewde advocaat is bijgestaan, werd ook op die manier misleid en vervolgens gedwongen in de prostitutie (casus 114). Ze werkte in Bulgarije in een casino waar haar werd aangeboden om in Macedonië in een restaurant te gaan werken als serveerster. Dit was aanvankelijk ook het geval, maar later werd ze door middel van fysiek geweld gedwongen om als prostituee te gaan werken. Via Duitsland en Tsjechië kwam ze uiteindelijk in Amsterdam terecht waar ze opnieuw gedwongen werd om als prostituee te werken. In dit geval was er duidelijk sprake van dwang, maar soms is de overgang van werk in de bediening naar sekswerk, of de combinatie ervan, subtieler.

Zo vertelt Boyana in het interview dat ze 'per ongeluk' in de prostitutie terecht kwam toen ze in een bar ging werken in Bulgarije (casus 104). Toen zij op haar 15^e op zoek ging naar werk en in een bar vroeg of ze daar zou kunnen werken, bood de eigenaar haar aan om als 'gezelschapsdame' te gaan werken. Boyana ging hier op in, niet wetende dat dit ook inhield dat ze seks moest hebben met klanten. Omdat ze volgens eigen zeggen geen alternatief had is ze dit werk toch gaan doen, hier koos ze zelf voor zegt ze, omdat ze een inkomen nodig had. De pooiers waren goed voor haar. Later is ze door een andere man voor drie maanden opgesloten in een flat en tot seks gedwongen. Haar werk in de prostitutie maakte haar kwetsbaar voor mensenhandel. Haar verhaal kwam ook in de vorige paragraaf aan bod. Dit illustreert hoe de verschillende wegen naar mensenhandel kunnen overlappen.

Eén van de meisjes in de *boarding school*, Lidiya, wist te vertellen hoe meisjes die in een bar of restaurant werken op subtiele wijze tot seks met klanten worden gedwongen (casus 102). Haar

collega werkte eerst in een restaurant. Ze had een schuld bij de eigenaar die zo hoog was dat ze dat onmogelijk kon afbetalen door enkel te bedienen. Daarom ging ze ook seksuele diensten verlenen. De medewerker van het NFPA gaf aan dat hij dit soort verhalen vaker hoort. De schuld wordt als volgt gecreëerd: de eigenaar nodigt mensen uit in zijn restaurant die met zijn medeweten zonder te betalen weggaan. Hij geeft vervolgens de serveerster de schuld en zegt dat zij voor de kosten moet opdraaien. Zo heeft ze een schuld bij de eigenaar die ze alleen kan afbetalen als ze seksuele diensten verleent aan een klant. De eigenaar zegt bijvoorbeeld dat als ze met een bepaalde klant naar bed gaat, haar schuld kwijtgescholden zal worden. Op deze manier start een serveerster met seksuele diensten. Tevens worden vrouwen gemanipuleerd door duidelijk te maken hoe weinig je verdient door 'alleen maar' als serveerster te werken, zoals in het geval van Lidiya. Zelf werkte ze niet als serveerster, maar ze zei ze dat ze de vrijheid had om te stoppen met het sekswerk en dat ze als serveerster kon gaan werken als ze dat zou willen. Ze wist echter dat het salaris van een serveerster lang niet zo hoog is als dat van een sekswerker. Terwijl ze een hoge schuld had terug te betalen aan haar pooier. Daarom besloot ze dat ze beter als sekswerker kon werken dan in de bediening. Jonge meiden wordt op deze manier een gefingeerde keuzevrijheid gegeven.

In de horeca kan de stap voor sommige vrouwen dus soms klein zijn, om extra bij te verdienen door het verlenen van seksuele diensten. Soms is dit een eigen beslissing, maar er is dus ook misleiding en dwang in het spel.

5.1.3 'Kiezen' voor prostitutie en verliezen van controle

Het derde patroon dat zichtbaar wordt op basis van de verzamelde data, is dat van vrouwen die zich er vanaf het begin van bewust zijn dat ze in de prostitutie gaan werken. Volgens een medewerker van HESD weten de meeste vrouwen wat voor werk ze in Nederland gaan doen. Hoewel deze vrouwen min of meer 'kiezen' voor dit werk, vaak door een gebrek aan alternatieven, kunnen ook zij worden misleid, bijvoorbeeld met betere verdiensten of omstandigheden. Bovendien kan ook dwang een rol spelen, bijvoorbeeld na verloop van tijd wanneer de vrouw zelf de controle verliest over haar werksituatie. Zo is er een groep vrouwen die kiest voor prostitutie, die in een later stadium wordt uitgebuit omdat de pooier ineens de inkomsten niet meer eerlijk verdeelt, maar voor zichzelf houdt (respondent 17).

Hoe iemand door een gebrek aan alternatieven in de prostitutie terechtkomt en gaandeweg de controle over de situatie verliest wordt geïllustreerd met het verhaal van Aleksandra (casus 101). Deze vrouw ging om financiële redenen in Nederland in de prostitutie werken. In Bulgarije leverde haar uitkering die ze vanwege een ziekte ontving, niet genoeg geld op. Ze kwam met een vriendin naar Nederland om op zoek te gaan naar 'normaal' werk. Eenmaal hier bleek dit echter lastig omdat ze de Nederlandse taal niet beheersten en hier niemand kenden. Ze zegt dat ze daarom zelf besloten heeft om in de prostitutie te gaan werken. Haar gebrekkige opleiding en werkervaring en het niet spreken van de Nederlandse taal droegen wel bij aan deze keuze, de alternatieven waren daardoor kleiner. Ze werkte eerst in Amsterdam en ging naar Rotterdam vanwege de grote concurrentie in de hoofdstad. In het huis waar ze kwam te wonen in Rotterdam, woonde ook een Bulgaars stel dat vrouwen te werk stelde in de prostitutie. Aleksandra kon voor hen in een discotheek gaan werken, maar dan zou ze meer dan de helft van haar verdiensten aan hen moeten afdragen. Eigenlijk wilde ze alles voor zichzelf houden, maar omdat ze geld nodig had stemde ze er toch mee in. Na twee weken wilde ze toch voor zichzelf gaan werken, en dit probeerde ze ook, maar dit mocht niet van het Bulgaarse stel en zij dwongen haar voor hen te werken. Ze moest buitenproportioneel lang werken en kon niet beschikken over haar eigen verdiensten. In haar casus komt niet alleen heel duidelijk naar voren dat zij eenmaal in Nederland door een beperkte structuur aan kansen in de prostitutie terechtkwam, maar ook dat ze na verloop van tijd niet meer de regie had over haar eigen werkzaamheden en -omstandigheden.

Vrouwen die in de prostitutie werken, lopen een verhoogd risico om het slachtoffer van mensenhandel te worden (US department of state, 2007). Dit risico kan worden versterkt door de wens om in het buitenland in de prostitutie te werken. Hoe vrouwen in de prostitutie terechtkomen, en welke redenen zij hiervoor hebben, kan ook worden afgeleid uit de gesprekken met sekswerkers die ik op straat in Sofia heb gevoerd. De gesproken vrouwen geven met name economische redenen voor

het werk dat ze doen, waarbij de zorg over kinderen de economische noodzaak vaak vergroot. Emine, een vrouw van Turks-Roma afkomst, is 27 jaar en alleenstaande moeder van twee kinderen (casus 115). Deze kinderen zijn de reden dat ze zes maanden geleden is begonnen in de straatprostitutie. Ze heeft geld nodig om te voorzien in hun levensonderhoud, zoals eten en kleding. Ze heeft verder geen familie waardoor ze er helemaal alleen voor staat. Ze geeft aan dat het haar eigen keuze is geweest om met dit werk te beginnen, omdat ze geen geld verdiende en van niemand hulp kon verwachten. Op de vraag waarvoor ze het verdiende geld gebruikt reageert Emine verrast. Volgens haar ligt het voor de hand dat ze dit geld nodig heeft om haar gezin te onderhouden.

Yoana, een Bulgaarse vrouw van 26 jaar, heeft ook een kind (casus 117). Dit speelt een belangrijke rol bij de reden voor het werk dat ze doet. Toen ze in de straatprostitutie begon te werken, was ze 21 en was ze net moeder geworden. De vader van het kind heeft haar in de steek gelaten. Omdat haar moeder is overleden, heeft ze daarnaast ook de zorg voor haar jongere broer en zus op zich genomen. Ze zegt dat dit werk op dit moment haar eigen keuze is, maar dat dit in beginsel niet het geval was. De medewerkers van IFH, die haar kennen, geven aan dat ze geen keuze had, omdat ze voor haar kind moest zorgen en er alleen voor stond. Zowel Emine als Yoana hebben dus een kind, of meerdere kinderen en staan er financieel alleen voor. Maar ook vrouwen zonder kinderen geven economische motieven voor hun werk. Tereza (casus 116), een Roma vrouw van 24, reageert net als Emine verontwaardigd op de vraag waarvoor ze het verdiende geld gebruikt. Ze vindt het voor de hand liggend dat ze met haar werk op straat haar enige inkomen werft, waar ze huur, kleding en levensonderhoud van betaalt. Daarnaast spaart ze van dit geld, want ze wil in de toekomst een eigen huis kopen en een bedrijfje opzetten. Wat voor bedrijfje precies dat is afhankelijk van haar geld. Maar ze wil in ieder geval een 'normaal leven leiden'. Ze heeft op een naaischool gezeten en heeft hier een diploma behaald. Omdat ze hier weinig geld mee kan verdienen, is ze begonnen in de prostitutie.

Bij deze vrouwen spelen, net als bij de vrouwen die kozen voor prostitutie maar in een later stadium de regie uit handen verloren, de financiële voordelen van het werk een belangrijke rol. Het hebben van kinderen kan dit motief versterken en een lage scholing is een omstandigheid die de mogelijkheid tot alternatieve werkzaamheden beperkt. Het rapport van Tampep (2007) schetst een vergelijkbaar beeld. Volgens dit rapport gaat het vaak om vrouwen van het platteland die minder goed zijn opgeleid waardoor ze minder mogelijkheden hebben op professioneel gebied en meer open staan voor het doen van sekswerk (Tampep, 2007: 10). Hiermee verdienen ze ongeveer 200 leva (100 euro) per dag, meer dan een maandloon bij 'normaal' werk (respondent 11; Partners Bulgaria Foundation et al., 2007).

Hoewel de gesproken vrouwen meestal naar eigen zeggen controle hebben over hun werkzaamheden en omstandigheden, bleef het vaak onduidelijk of ze uit vrije wil zijn begonnen of dat ze misschien nog steeds in meer of mindere mate worden gedwongen tot dit werk. Deze vrouwen zijn soms (in het verleden) ook het slachtoffer geweest van mensenhandel. Hoe prostitutie en mensenhandel in elkaar kunnen overlopen wordt ook geïllustreerd door Lidiya, die op minderjarige leeftijd tot prostitutie werd gedwongen (casus 102). Ze zegt dat ze op dit moment een sterke wil heeft om geen sekswerk meer te doen, ze weet dat er andere mogelijkheden zijn. Toch gaf ze zelf aan dat wanneer ze 18 jaar is en vrij komt uit de *boarding school*, de verleiding groot zal zijn om opnieuw in de prostitutie te gaan werken, onder andere vanwege het geld dat ze ermee kan verdienen. Ze zou er dan dus min of meer vrijwillig voor kiezen, terwijl ze er wel onder dwang is ingerold. Het is daarom twijfelachtig in hoeverre de sekswerkers die zijn gesproken hebben gekozen voor prostitutie, los van het feit of ze het op dit moment als hun eigen keuze zien.

In het onderzoek van Kootstra en Commandeur (2004) was 13% van de slachtoffers werk in de prostitutie beloofd, en dit waren vooral vrouwen uit Bulgarije. Uit de typologie van Nijboer en Vocks (2000) betrof zelfs de grootste groep slachtoffers van mensenhandel (meer dan 50%) vrouwen die er mee instemden om in West-Europa in de seksindustrie te gaan werken. De meeste van hen kwamen uit problematische families en hadden vrijwel geen onderwijs genoten. Bijna allemaal hadden ze ervaring in de prostitutie en de handelaar was vaak een bekende. De keuze om in het buitenland te gaan werken vloeide meestal voort uit economische noodzaak, waardoor ze bereid waren risico's te nemen. In werk in de seksindustrie in het buitenland zagen ze een acceptabele manier om in korte tijd veel geld te verdienen. Deels komt dit beeld overeen met de bevindingen in dit onderzoek, die niet

zozeer wijzen op een 'bewuste keuze' voor prostitutie in het buitenland, maar eerder op een combinatie van factoren als armoede, moeilijke familieomstandigheden en een gebrek aan alternatieven.

5.2 Dwang en misleiding

Op basis van het verzamelde materiaal blijkt dat in de verschillende wegen naar mensenhandel, soms dwang voorkomt, en vaak sprake is van misleiding.

5.2.1 Ontvoerd of verkocht

Sommige vrouwen uit de dossiers werden in Bulgarije al verkocht en in één geval ontvoerd door handelaren. Hierdoor hadden ze vanaf het begin geen regie over de situatie. Dergelijke gevallen waarin vanaf het begin dwang wordt toegepast, lijkt op basis van de dossiers zeldzaam.

Maya, een Bulgaarse vrouw die op haar 22^e bij Comensha werd aangemeld, is in Bulgarije verkocht alvorens ze in Nederland terecht kwam (casus 111). Door problemen in haar familie kwam ze op haar 13^e op straat terecht. Op 17-jarige leeftijd werd ze gedwongen tot prostitutie. Ze werd ontvoerd en door een Bulgaarse man verkocht. Via Griekenland en Parijs kwam ze vier jaar later in Nederland terecht waar ze twee jaar gedwongen in de prostitutie werkte. Dit beeld van het verkochte of ontvoerde slachtoffer, komt overeen met het beeld dat Vocks en Nijboer (2000) schetsen over ontvoerde en verkochte vrouwen. De slachtoffers uit dat onderzoek werden uiteindelijk verkocht aan andere pooiers, soms meer dan één keer. Omdat het om vrouwen ging die zwakke bindingen hadden met familie, konden ze worden meegenomen zonder dat hun familieleden onderzoek zouden verrichten. Bij Maya was er geen ouderlijk toezicht. Omdat zij door haar vader werd misbruikt, is ze op jonge leeftijd van huis weggelopen.

Teodora, een Roma vrouw die na terugkeer op haar 23^e bij Animus werd opgevangen, is op haar 15^e door een nicht van haar in de prostitutie gebracht (casus 109). Sindsdien bleef ze werkzaam in deze sector, maar drie jaar later, toen ze 18 was, werd ze voor 600 leva (300 euro) verkocht aan een pooier. Die bracht haar, samen met een andere vrouw, via Tsjechië naar Nederland. Volgens een rapport uit 2007 (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007) komt het regelmatig voor dat vrouwen, die als minderjarige in de prostitutie terechtkomen, op 18 jarige leeftijd naar het buitenland worden verhandeld.

Yulia werd op haar 13^e uitgehuwelijkt aan een 16-jarige jongen van een Servisch Roma gezin in Nederland (casus 108). Yulia's broer had haar eerst meegenomen naar de ouders van deze jongen, waar ze een maand later werd achtergelaten en waar haar familie 10.000 euro voor kreeg. In de woning van het gezin in Nederland werd ze opgesloten en gedwongen tot stelen en prostitutie. Toen ze probeerde te ontsnappen, eiste de Servisch-Roma hun geld terug van Yulia's moeder, maar zij weigerde. Vervolgens verkocht de Roma familie haar aan een Turkse pooier, voor wie ze ook in de prostitutie moest werken. Familie speelt ook bij haar een rol, maar wel directer dan in voorgaande casussen. Haar familie bracht haar in de situatie van gedwongen prostitutie en greep niet in toen de Servische Roma familie hun geld teruggeiste.

5.2.2. Misleid

Op basis van de gegevens uit de dossiers blijkt dat er vaak sprake is geweest van misleiding, vooral het type werk dat van tevoren wordt beloofd, blijkt vaak onjuist. De vrouwen wilden graag in Nederland werken, en daar werd misbruik van gemaakt door handelaren. In de dossiers is van 42 personen bekend of een vrouw op eigen initiatief naar Nederland kwam of van tevoren al was onderworpen aan de invloed van handelaren. Van de 42 personen van wie dit bekend is, kwamen de meeste (N=34) naar Nederland door toedoen van een handelaar of meerdere handelaren.⁵⁰ Meestal gebeurde dit onder valse beloftes (N=30). Bij valse beloftes kan het onder andere gaan om beloftes over het type werk dat men gaat doen, maar ook over de verdiensten of de werkomstandigheden. Er zijn gevallen (N=7) waarin de vrouw wist dat ze in de prostitutie zou komen te werken. Dit hoeft op zich geen valse

⁵⁰ Bij mensen die meer dan eens naar Nederland kwamen, gaat het hier om de eerste keer.

belofte te zijn, maar er kunnen wel valse beloftes zijn gedaan over de omstandigheden waarin ze komt te werken of wat haar verdiensten zullen zijn. Valse beloftes werden in deze groep vooral gedaan over het *type* werk, waarbij het vaakst een baan in de horeca wordt beloofd (N=20). Daarnaast wordt werk in de prostitutie, als schoonmaakster, agrarisch werk, huishoudelijk werk/ werk als au pair, en werk in een bloemenhandel beloofd. Wat ook voorkomt is dat men iemand werk beloofd zonder specifiek te zijn over de aard van het werk.

Volgens één van de psychologen van Animus, worden vrouwen in het begin vaak door leugens en valse beloftes in een situatie van mensenhandel gelokt. In de bestudeerde casussen, werden een aantal vrouwen op verschillende manieren misleid. Zo werd de belofte gedaan om 'normaal' werk te gaan doen, een aanbod tot een vakantie of excursie naar Nederland, of de vrouw werd door een jongen of *loverboy* in een afhankelijke positie gebracht, waardoor ze in de prostitutie terecht kwam. Ook combinaties van deze methoden komen voor.

Lidiya vertelde hoe ze door een jongen werd misleid en daardoor in de prostitutie geraakte in één van de grotere steden van Bulgarije (casus 102). Ze was net als veel andere vrouwen uit dit onderzoek, nog erg jong toen ze werd geronseld en had nauwelijks een opleiding genoten en geen werkervaring. Toen ze 14 jaar was, gingen er in haar dorp roddels over Lidiya rond, omdat ze met een jongen naar bed was geweest. Vanwege deze roddels ging ze op vakantie naar een grote stad dicht bij haar dorp. Eenmaal daar werd ze gebeld door een jongen die haar vroeg haar te ontmoeten. Omdat ze een nieuwe telefoon had herkende ze het nummer niet, maar hij deed zich voor als een vriend van haar schoonbroer en zei dat ze elkaar twee maanden geleden hadden ontmoet in een discotheek. Ze vroeg zich af hoe hij aan haar nummer kwam, omdat ze destijds nog geen telefoon had, maar toch ging ze op zijn verzoek in. Ze ontmoette hem meerdere keren en hij werd haar vriendje. Na ongeveer een maand nam hij haar mee naar een flat, waar een vriend van hem zijn verjaardag zou vieren. Eenmaal daar waren er twee andere meisjes, naakt, en ze begreep dat er van haar werd verwacht dat ze seks zou hebben met andere mannen. Vanwege de psychische druk besloot ze mee te werken, en naar eigen zeggen, 'om de schade te beperken'. In deze flat verbleef ze vervolgens een jaar, waar ze seks had met klanten en de helft van haar inkomsten mocht houden. Hoewel ze in eerste instantie was gedwongen, zegt ze er zelf voor gekozen te hebben om daar te blijven. Als ze weg had gewild, had dat gekund en ze ging wel eens weg voor vakanties.

Opmerkelijk is dat ze zelf wel al twijfels had over hoe de jongen aan haar nummer kwam en geen vraagtekens plaatste bij zijn bedoelingen. Misschien vond ze het spannend en bovendien was ze nog erg jong. Deze zeer jonge leeftijd destijds maakte haar erg afhankelijk van anderen, dus toen de jongen eenmaal haar vertrouwen had, kon hij haar misleiden. Lidiya zegt een goede band met haar twee zussen te hebben, maar de vraag is waar zij, haar ouders, of andere familieleden waren toen ze tot prostitutie werd gedwongen. Het blijft dus onduidelijk of ze er daadwerkelijk alleen voor stond, en of dit misschien de situatie heeft beïnvloed. Zeker aangezien ze, naar eigen zeggen, er voor koos om in die flat te blijven en seksuele diensten te verlenen, terwijl ze pas 14 was.

Het onderscheid dat Nijboer en Vocks (2000) maken tussen vrouwen die zijn verkocht, misleid of in eerste instantie kiezen voor prostitutie, maar in een later stadium worden uitgebuit, is niet altijd duidelijk te maken. Iva heeft bijvoorbeeld aangegeven er zelf voor gekozen te hebben om in de prostitutie te gaan werken (casus 112). Misleiding speelt echter een rol en mogelijk heeft haar moeder haar verkocht.⁵¹ Toen ze 16 jaar was, ging ze met toestemming van haar moeder, met de bus op excursie naar Nederland. Ze dacht terug naar Bulgarije te kunnen gaan wanneer zij dit zou willen. In Nederland verbleef ze bij een jongen die ze als een vriend beschouwde. Na enkele dagen zei deze jongen dat het geld op was. Iva werd aangeboden om in de prostitutie te gaan werken, en ze ging op dit aanbod in. De moeder van Iva kende de betreffende jongen, en vond hem aardig. Ze bleek achteraf te weten wat haar dochter in Nederland was overkomen. Dit betekent niet direct dat zij verantwoordelijk is voor wat er gebeurd is, maar ze greep ook niet in om de situatie te stoppen. De rol van haar familie hierin is niet eenduidig, maar de politie in Nederland en Bulgarije verdachten de moeder van betrokkenheid, waardoor werd afgeraden om haar direct bij terugkeer naar Bulgarije naar haar moeder te laten gaan. Mogelijk is Iva door haar moeder verkocht aan de pooier, zonder dat ze

⁵¹ Overigens is in haar geval het delict 'mensenhandel' in strafrechtelijke zin automatisch voltooid, gezien haar minderjarigheid.

het zelf wist. Dit laat zien dat de grens tussen misleiding en verkopen niet altijd even duidelijk is en dat bestaande ideeën over hoe mensenhandel zich voltrekt niet toerijkend zijn om de praktijk te beschrijven.

Op basis van de gegevens uit dit onderzoek wordt dan ook geen onderscheid gemaakt tussen dwang, misleiding en het kiezen voor prostitutie. Dwang en misleiding zijn middelen om een vrouw tot prostitutie te brengen die in de verschillende bestudeerde casussen ook regelmatig terugkomen, en soms overlappen, maar niet de kern aangeven van hoe vrouwen in een situatie van mensenhandel terechtkomen. Iemand kan immers kiezen voor prostitutie en in een later stadium worden gedwongen of misleid. Dat er uiteindelijk een situatie van uitbuiting ontstaat, is meestal dan ook het gevolg van een opeenstapeling van verschillende factoren, waarin de beschreven patronen zichtbaar zijn.

Op basis van de bestudeerde dossiers, wordt nu beschreven waar de beschreven wegen tot hebben geleid en op basis waarvan duidelijk wordt dat het in deze gevallen om mensenhandel gaat.

5.3 Prostitutie in Nederland

De beschreven wegen hebben in de meeste gevallen tot uitbuiting in de prostitutiesector geleid. In deze paragraaf wordt kort beschreven in welke prostitutiesectoren de Bulgaarse vrouwen uit de Comensha dossiers hebben gewerkt en hoe deze situatie in stand werd gehouden. Op deze manier ontstaat enigszins een beeld van wat de vrouwen hebben meegemaakt en welke 'bagage' zij bij terugkeer met zich meenemen.

5.3.1 Sectoren van werk

Het komt soms voor dat iemand niet daadwerkelijk te werken komt in de sector die van te voren door handelaars wordt nagestreefd, maar toch als slachtoffer mensenhandel wordt aangemerkt. Iemand ontsnapt bijvoorbeeld voordat ze daadwerkelijk in de prostitutie komt te werken. In de dossiers is daarom geregistreerd in welke sector(en) de slachtoffers daadwerkelijk hebben gewerkt.⁵² In totaal is dit van 96 personen bekend, die samen in 115 sectoren werkten, soms dus in meer dan één sector. In 90% (N=104) betrof het prostitutiesectoren.⁵³

Binnen de prostitutie bestaan verschillende subsectoren. Tabel 5.1 toont om welk werk het ging, in de 104 gevallen dat er sprake was van prostitutiewerk.

Tabel 5.1: Subsectoren in de prostitutie⁵⁴

	Frequentie	Valide Percentage %
1 Prostitutie algemeen (deelsector onbekend)	33	32
2 Bordeel/club	32	31
3 Raamprostitutie	13	13
4 Escort	13	13
5 Straatprostitutie	8	8
6 Privé-huis	3	3
7 Prostitutie thuiswerken	2	2
Totaal	104	100

Bron: dossiers van Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel die in de periode van 2003 t/m 2006 zijn aangemeld bij Comensha

De meest voorkomende sector binnen de prostitutie, betreft het werk in de bordelen en clubs. Deze sector neemt bijna eenderde van alle prostitutiesectoren voor haar rekening, die voorkomen in de onderzoeksgroep. Dit is merkwaardig gezien de opheffing van het bordeelverbod (onder andere) als

⁵² Dit is in sommige gevallen buiten Nederland geweest.

⁵³ Voor een overzicht van de sectoren waar de vrouwen voor verhandeld zijn, zie tabel 6 in bijlage 3.

⁵⁴ De meeste sectoren spreken voor zich. Onder 'privé-huis', wordt verstaan: een seksinrichting kleiner dan een club, waar meer dan één vrouw werkt, hier is een vergunning voor nodig. 'Prostitutie thuiswerken' houdt in dat de klanten bij een prostituee thuis komen, hiervoor is geen vergunning nodig (respondent 3)

doel had de legale prostitutiesector beter te kunnen controleren. Zoals Comensha in haar jaarrapportage van 2005 meldt, biedt de controle op de naleving van vergunningen in sommige gemeenten dan ook onvoldoende waarborg tegen mensenhandel in de vergunde sectoren (STV, 2006: 9). Uit verschillende opsporingsonderzoeken, met name de zaak Sneep, is ook gebleken dat in de vergunde sector op grote schaal misstanden voorkomen (Van de Bunt, 2007).⁵⁵ Volgens de regisseur handhaving van het CPM in Rotterdam zijn de misstanden in de legale branche wel verminderd na de opheffing van het bordeelverbod omdat exploitanten veel te bang zijn om hun vergunning kwijt te raken. Het probleem heeft zich volgens haar echter verplaatst: illegale prostituees en slachtoffers mensenhandel zijn minder te vinden in de clubs maar veel meer in de moeilijk controleerbare escortservices.

5.3.2 Isolement, dwang, geweld en afhankelijkheid

Comensha is meestal niet degene die vaststelt dat er in een individueel geval sprake is van mensenhandel. Dit is de taak van de politie, waardoor de signalen die door Comensha zijn geregistreerd, veelal door de politie zijn waargenomen.⁵⁶

In een aantal dossiers ontbreekt informatie over de signalen van mensenhandel. Bij 86 mensen is er minimaal één van deze signalen geregistreerd.⁵⁷ Beperking in de bewegingsvrijheid komt het meeste voor onder de 86 vrouwen (61 %, N=52). Hierbij mag een vrouw bijvoorbeeld niet de deur uit, wordt ze in de gaten gehouden of zelfs helemaal niet alleen gelaten. Wat ook veel voorkomt in de bestudeerde dossiers, is dat een vrouw op de één of andere manier financieel afhankelijk is. Ze beschikt bijvoorbeeld niet over haar eigen verdiensten (55%, N=47) of heeft een schuld bij de exploitant of bij derden (31%, N=27). Andere signalen die veel voorkomen hebben te maken met dwang en geweld. Voornamelijk dreiging met geweld (28%, N=24) en daadwerkelijke toepassing van geweld (27%, N=23) komen veel voor. De familie van een slachtoffer wordt ook regelmatig gehanteerd of bedreigd (21%, N=18). Onder de vrouwen uit het onderzoek van Zimmerman e.a. (2006: 10) komen vergelijkbaren resultaten naar voren. Onder de 201 respondenten in dat onderzoek hadden de meeste nooit bewegingsvrijheid en kwam vooral seksueel geweld veel voor. Ook werden de meeste respondenten, en vaak ook hun familie, uit dat onderzoek bedreigd.⁵⁸ Deze bedreigingen werden in veel gevallen waar gemaakt. Dreigingen zijn dus niet alleen een middel om vrouwen te manipuleren.

Deze, en andere signalen van mensenhandel, kunnen een rol spelen bij het in stand blijven van een situatie van mensenhandel. De situatie van mensenhandel werd bij de vrouwen die via Animus terugkeerden, vaak in stand gehouden door middel van fysieke dwang, bijvoorbeeld door het opsluiten van het slachtoffer. Dit was het geval bij Boyana, die ik sprak in de *boarding school* (casus 104). Toen zij in een bar in Bulgarije werkte als sekswerker, werd ze door een transseksueel meegenomen naar een appartement. Drie maanden lang sloot hij haar hier op en moest ze klanten ontvangen, vooral Turkse mannen. Het was onmogelijk om te ontsnappen. De dader was gewelddadig en ze vertelt dat ze met hem vocht om zichzelf te beschermen.

Wanneer een slachtoffer zelf in het relatief veilige Nederland verblijft, maakt ze zich vaak zorgen om familie in het land van herkomst, die meer gevaar loopt dan zijzelf (van Eimeren, 2004: 49). Zo werden Maria en haar familie in Bulgarije, bedreigd door de handelaren tegen wie ze aangifte deed (casus 114). Na de aangifte was er nog steeds sprake van dreigementen maar ook van daadwerkelijk geweld tegen haar en haar familie. Met dergelijke bedreigingen en geweldpleging willen handelaren volgens van Eimeren (2004: 49) zorgen dat de vrouw bij hen terugkomt of de aangifte intrekt. In het geval van Maria, leidde het ertoe dat zowel haar moeder als haar zus Bulgarije ontvluchtten. Een

⁵⁵ In het onlangs verschenen rapport 'Schone schijn' worden de knelpunten in (de uitvoering van) het huidige prostitutie- en mensenhandelbeleid uiteengezet (van Hout & van der Laan, 2008).

⁵⁶ De signaallijst in Regas is gebaseerd op de aanwijzing van het OM die werd ontwikkeld als gevolg van de uitbreiding van de definitie van mensenhandel in de wet per 1 januari 2005 (College van procureurs-generaal, 2006).

⁵⁷ Voor een overzicht van de 36 verschillende signalen die voorkomen zie tabel 7, bijlage 3.

⁵⁸ Bedreigingen hebben in het onderzoek van Zimmerman (2006) betrekking op bedreigen met de dood, met geweld, met een verhoging van de schuld, dreigen kinderen of familie iets aan te doen en dreigen iemand opnieuw te verhandelen.

ander dwangmiddel is dat pooiers dreigen het thuisfront te vertellen over de aard van het werk dat een vrouw in Nederland verricht (IOM, 2005c). Dreigementen van handelaren en pooiers zullen meestal worden gedaan, of in ieder geval serieuzer worden genomen, wanneer de handelaar of pooier afkomstig is uit hetzelfde land als het slachtoffer en haar familie (van de Bunt & Kleemans, 2007). Onderzoek door de IOM (2005c) wijst ook op het gebrek aan economische alternatieven van veel slachtoffers en het sociale isolement van vrouwen ten aanzien van de rest van de samenleving, waardoor hun positie slecht kan zijn. Hoe langer men in de wereld van prostitutie verblijft, des te groter de kans dat vrouwen hun bindingen met familie en vrienden verliezen. Uiteindelijk bestaat hun sociaal leven enkel uit andere mensen in de wereld van prostitutie, waardoor een slachtoffer afhankelijker wordt van haar pooier of handelaar.

Pooiers manipuleren vrouwen ook door middel van drugs. Lidiya vertelde in de *boarding school* dat ze onder andere cocaïne en XTC heeft gebruikt (casus 102). Sinds een jaar is ze geheel clean zegt ze, en ze was niet verslaafd. Maar in de tijd dat ze als sekswerker werkte, was ze erg afhankelijk van haar pooier, omdat deze persoon ook de drugsdealer was. Ze geeft aan dat sommige pooiers drugs verbieden, maar andere juist graag willen dat prostituees heroïne gebruiken omdat zij dan erg afhankelijk worden van de pooier. Deze dubbele rol van de pooiers die in deze en andere gevallen zichtbaar werd, kan ook tot een afhankelijke positie leiden van het slachtoffer ten opzichte van de pooier (respondent 13). Eerst geeft een pooier drugs of alcohol aan een meisje, soms onder dwang, en als ze hieraan verslaafd raakt, is ze ook verslaafd aan de pooier (ODHIR, 2006: 6).

De mate van succes van dwangmethoden wordt beïnvloed door het rechtsstatelijke karakter van de herkomstlanden (Van Dijk et al., 2001). Zo kan corruptie een rol spelen bij documentenvervalsing van slachtoffers en wordt dreiging van geweld ten aanzien van familie serieuzer genomen wanneer bekend is dat de bescherming van familie door autoriteiten in het land van herkomst te wensen over laat. Dat Bulgarije geen goed ontwikkelde rechtstaat vormt, kan dus op verschillende manieren bijdragen aan de instandhouding van een situatie van mensenhandel.

De dwang, het geweld, het isolement, drugs en andere middelen om een vrouw tot prostitutie te (blijven) bewegen, kunnen een grote invloed hebben op het mentale en fysieke welzijn van een vrouw. Dit kan de wens om wel of niet terug te keren beïnvloeden, re-integratie bemoeilijken en specifieke hulpverlening vereisen.

5.4 Conclusie

De wegen naar uitbuiting in de prostitutie zijn divers en hebben te maken met een cumulatie van omstandigheden op macro-, meso- en microniveau. Armoede is een belangrijke reden voor vrouwen om werk in de marges van de arbeidsmarkt aan te nemen. Problemen binnen gezinnen zorgen ervoor dat vrouwen soms al op jonge leeftijd op zichzelf zijn aangewezen en het gebrek aan opleiding beperkt hun mogelijkheden. Dergelijke factoren samen, maken dat er sprake is van differentiële kansen structuren. De vrouwen uit de casuïstiek zijn in bepaalde gevallen rationeel en doelgericht bezig om economische vooruitgang te boeken, maar hebben minder gemakkelijk toegang tot legitieme kansen gehad, en soms ook pure pech, waardoor zij in de richting van mensenhandel werden geduwd. Soms is hierbij sprake van dwang, maar vaker wordt er misleid en gemanipuleerd om een vrouw tot prostitutie te brengen.

Het vertrouwen en afhankelijkheid in vrienden of familie, die hier misbruik van maken, kan mensen kwetsbaar maken voor mensenhandel. Dit geldt vooral voor minderjarigen die zich nog in een erg afhankelijke positie bevinden. Soms is juist de afwezigheid van een ondersteunende omgeving het probleem, zoals bij kinderen die opgroeien in overheidsinstellingen. Zij kunnen te maken hebben met gebrek aan bescherming, met misbruik door leeftijdsgenootjes of personeel, en erbarmelijke omstandigheden, waardoor hun wens hieruit te ontsnappen kan toenemen. Ze zijn hierdoor kwetsbaarder voor mensen met slechte bedoelingen. En niet alleen tijdens hun verblijf in de instellingen, maar ook daarna kan het risico op mensenhandel groot zijn doordat ze met onvoldoende kennis en vaardigheden ineens op zichzelf zijn aangewezen. De kansen voor minderjarigen die in deze instellingen verblijven, en de jongeren die de instellingen verlaten, zijn om al deze redenen relatief klein. Ze gaan daardoor ook zelf actief op zoek naar alternatieven wanneer ze op de reguliere manieren niet hun doelen kunnen realiseren.

Uit de data blijkt dat sommige vrouwen om financieel overeind te blijven de beste optie zien in werk in de seksindustrie, dat relatief veel meer oplevert dan regulier werk. Hoewel op basis van de interviews met sekswerkers het beeld ontstaat dat sekswerk zonder dwang en uitbuiting mogelijk is, blijkt uit de overige verzamelde gegevens dat andere vrouwen op een bepaald moment de controle verloren over hun eigen situatie in de prostitutie. Andere mensen, pooiers of handelaren, kregen vroeg of laat zeggenschap over hun werkzaamheden en inkomsten. In een aantal gevallen liep de weg naar prostitutie via de horeca, of werden vrouwen misleid met een baantje als 'serveerster'.

De vrouwen in dit onderzoek zijn meestal uitgebuit in de prostitutiesector, vooral in bordelen en clubs. Pooiers en handelaren gebruiken verschillende middelen om te zorgen dat een vrouw geld in het laatje blijft brengen en niet ontsnapt of opstapt. Vaak worden de slachtoffers financieel afhankelijk gemaakt en in een sociaal isolement gebracht. Dreigen met geweld en toepassen van geweld ten aanzien van het slachtoffer, en soms ook ten aanzien van haar familieleden zijn de meest voorkomende middelen om ontsnapping te voorkomen. Deze dreigingen, evenals de dreiging het thuisfront te vertellen over het 'onzedelijke' werk van het slachtoffer, hebben het meeste effect wanneer de dader ook uit Bulgarije komt. Bovendien worden geweldsdreigementen serieus genomen vanwege het gebrek aan vertrouwen in de Bulgaarse rechtsstaat. In die zin worden factoren op individueel niveau, zoals angst, beïnvloed door macrofactoren. Hoewel verschillende dwang- en manipulatiemiddelen niet hebben belet dat de vrouwen uit dit onderzoek zijn weggeraakt uit de uitbuitende situatie, kunnen ze hun sporen achterlaten in het welzijn van de vrouwen. Dit kan terugkeer bemoeilijken, haar ervan weerhouden om terug te keren of bij terugkeer daadwerkelijk problemen veroorzaken. Het is dan ook niet zo dat een vrouw die met of zonder hulp uit een situatie van mensenhandel wegkomt, moeiteloos de draad kan oppakken en de ellende vanzelfsprekend voorbij is.

In hoofdstuk 7 komt aan bod wat er bij terugkeer is veranderd aan de differentiële kansenstructuren die vrouwen in de prostitutie brengen, gedwongen, door misleiding, of uit eigen 'keuze'. En hoe de ervaringen in Nederland die hier kort zijn beschreven, een belemmering kunnen vormen bij opvang en re-integratie. Eerst wordt in het volgende hoofdstuk de daadwerkelijke terugkeer beschreven en de knelpunten die tijdens dit proces opduiken. Ook komt aan bod in hoeverre de dreigingen van handelaren worden meegenomen tijdens de voorbereiding van terugkeer en de bescherming van slachtoffers tijdens terugkeer.

Hoofdstuk 6. Het remigratieproces

De slachtoffers uit de dossiers van Comensha keerden meestal terug omdat ze dit wilden of omdat de verblijfsvergunning werd opgeheven of ontzegt. Bij vrijwillige terugkeer zijn verschillende partijen betrokken. Vooral de rol die bepaalde hulpverlenende instanties in Nederland en Bulgarije kunnen spelen en welke knelpunten daarbij zichtbaar worden, komen aan bod. Daarnaast wordt de veiligheid tijdens het terugkeerproces beschreven, waarin autoriteiten en hulpverlening in veel gevallen een beperkte rol (kunnen) spelen. Maar eerst zal ik aangeven wat vrouwen kan aanzetten om terug te keren naar hun land van herkomst.

6.1 Beweegredenen achter remigratie

De redenen die de slachtoffers uit de Comensha-dossiers zelf geven voor terugkeer zijn meestal onbekend. Van 56 slachtoffers is bekend of ze terugwilden of terug moesten, waarvan de meerderheid (N=49) aangaf zelf terug te willen. Van de meeste van hen (N=43) is onbekend waarom ze terug wilden. De overige zes hadden verschillende redenen zoals het hebben van heimwee of zich niet thuis voelen in Nederland en terugwillen naar familie. Van zeven van de 56 vrouwen is bekend dat ze terug móesten omdat ze geen verblijfsstatus meer hadden in Nederland. Twee daarvan gaven aan ook zelf vanwege zwangerschap terug te willen. In hoofdstuk 4 bleek ook dat kinderen of een man in Bulgarije een reden kunnen zijn voor terugkeer.

Veel vrouwen uit de casuïstiek die volgens hun gegevens vrijwillig terugkeerden, hadden weinig keus. Zo liep de verblijfsvergunning van de Turks-Bulgaarse Selva in Duitsland af, ondanks de getuigenverklaring die ze aflegde tegen haar handelaar (casus 106). Ze moest terug naar Bulgarije. Ze had negen maanden in de opvang gezeten in Duitsland en daar een relatie gekregen met een man uit een opvangcentrum voor illegale migranten. Toen ze op haar 21e bij Animus terecht kwam voor psychologische hulp nam ze zelf contact op met haar familie en keerde ze terug naar huis. Ze wilde echter zo snel mogelijk weer naar Duitsland om 'opnieuw te beginnen', samen met haar vriend. Of dit haar ook is gelukt is onbekend, sinds haar vertrek bij Animus is er geen contact meer geweest. Vrouwen als Selva hebben in het land van bestemming iets opgebouwd, hebben er een relatie en/of kinderen, maar verkiezen terugkeer wel boven een illegaal bestaan.

Andere vrouwen werden Nederland uitgezet, terwijl ze niet wensten terug te keren. Dit betrof dertien vrouwen uit de dossiers, waarvan er tien opnieuw in Nederland terechtkwamen. Yulia was ook uitgezet (casus 108). Op 14-jarige leeftijd kwam ze bij Animus terecht, nadat ze ongeveer een jaar in Nederland was geweest waar ze was gedwongen tot prostitutie. Zij had in Nederland aangifte gedaan, maar werd niet serieus genomen door de politie. Die stond haar niet toe contact op te nemen met de Bulgaarse ambassade. Omdat ze niet beschikte over geldige verblijfspapieren, wilden ze haar eigenlijk in vreemdelingenbewaring plaatsen. Daar was geen plaats waardoor ze bij de nonnen terechtkwam. De politie vroeg het *laisser passer* voor haar aan en zonder enige vorm van begeleiding werd ze twee maanden later het land uitgezet. Eenmaal in Sofia sprak ze zelf een douanebeampte aan die haar in contact bracht met Animus.

De ervaringen in het land van bestemming, de duur dat een slachtoffer weg is geweest, de motivaties die ze had om te migreren en de sociaal-economische context in het land van herkomst spelen allemaal een rol bij de wens om terug te keren (Surtees, 2007). Vrouwen die vrijwillig terugkeren, zijn vaak net ontsnapt aan de situatie van mensenhandel en willen zo snel mogelijk terug (Van Eimeren, 2004). Meestal zitten ze in de bedenktijd of in de B9 wanneer ze aangifte hebben gedaan of doen ze geen aangifte en willen direct terug naar huis. Het gaat volgens van Eimeren (2004: 86) vaak om jonge vrouwen en slachtoffers die erg verward zijn en de situatie niet aankunnen.

6.2 Hulpverlening in Nederland en Bulgarije bij vrijwillige remigratie

6.2.1 De institutionele context

Voorafgaand aan terugkeer kan een slachtoffer op verschillende manieren worden geassisteerd. Tot het moment van terugkeer kan opvang nodig zijn en is medische en psychologische hulp mogelijk. Er moet een vliegticket worden geboekt en indien nodig moet er een *laisser passer* worden geregeld. Soms wordt op verzoek van het slachtoffer contact gelegd met familie die eventueel wordt geïnformeerd over wat haar is overkomen (Talens & Landman, 2003). Het is bovendien mogelijk om in Nederland lessen en beroepsgerichte trainingen te volgen en er kan informatie worden verschaft over de arbeidsmarkt in het land van herkomst, zodat een slachtoffer is voorbereid op het leven daar.

Organisaties die een belangrijke rol spelen bij de opvang en terugkeer van slachtoffers in Nederland zijn: Comensha, de IOM, Bounded Labour in Nederland (BlinN), de Stichting Religieuzen tegen Vrouwenhandel (SRTV), La Strada international, Sociaal werk en de opvanginstellingen die veelal door Comensha worden gecoördineerd. Daarbij wordt veel samengewerkt met partners in Nederland en daarbuiten. De hulpverlening in Nederland speelt in de eerste plaats een belangrijke rol bij het in werking stellen van de sociale en collectieve voorzieningen, waar slachtoffers die in de B9 zitten recht op hebben. Er bestaat een ketenaanpak van 15 netwerken die ieder onder supervisie staan van een zorgcoördinator of van Comensha (NRM, 2007; 86). Een dergelijk netwerk bestaat uit verschillende partners die samenwerken rondom de hulpverlening van slachtoffers mensenhandel in een bepaalde regio, waarbij opvang een belangrijk aspect is.

Wanneer slachtoffers terug naar het land van herkomst willen, wordt hen aangeboden om met de IOM terug te keren. Van de verschillende organisaties die betrokken zijn bij het terugkeertraject, is de IOM de grootste speler. Onder de aangemelde slachtoffers (ongeacht de nationaliteit) in de jaren 2004 t/m 2006 werd terugkeer meestal door de IOM begeleid. Een medewerker van de IOM in Nederland geeft aan dat zij vrijwillige terugkeer van migranten stimuleren. Zij bieden een vliegticket aan en vervoer van het vliegveld naar de eindbestemming. Bij slachtoffers mensenhandel biedt de IOM daarnaast actief extra diensten aan vanwege het mogelijke risico dat zij bij terugkeer lopen, zoals herhaald slachtofferschap. Eerst voeren ze een gesprek met het slachtoffer over de terugkeerwens en wanneer ze terug wil, over wat ze nodig heeft en welke belemmeringen er zijn. Op basis daarvan kijkt de IOM of ze in de hulpvraag kan voorzien en wordt er contact gelegd met de IOM in het land van herkomst. Wanneer nodig bieden ze onderdak, juridische begeleiding, medische begeleiding, financiële hulp en assistentie bij re-integratie. Wanneer er geen contact meer is met familie en het slachtoffer dit wel wenst, kan de familie opgezocht worden. Dit dient vaak zo *low profile* mogelijk te gebeuren, want de meeste slachtoffers willen niet dat hun familie op de hoogte is van wat hen is overkomen.

Comensha, La Strada International, de IOM, BlinN en SRTV hebben afspraken gemaakt om de begeleiding bij terugkeer te optimaliseren die in een convenant zijn vastgelegd, het convenant 'Terugkeer en re-integratie' (NRM, 2007; 93). De betrokken partners bespreken tijdens bijeenkomsten de knelpunten rondom terugkeer en maken afspraken over wie welke rol heeft bij terugkeer van slachtoffers.

Wanneer slachtoffers van mensenhandel arriveren in het land van herkomst, kunnen ze ook op verschillende manieren hulp nodig hebben. Het kan gaan om medische hulp aan vrouwen, bijvoorbeeld bij zwangerschap, infectieziekten of drugs- en alcoholverslavingen (Talens & Landman, 2003). Er kan ook psychologische hulp nodig zijn, bijvoorbeeld bij het verwerken van een trauma of bij depressie. Soms is er intensieve therapie nodig, welke enkele maanden tot jaren kan duren.

De bestaande organisaties in Bulgarije houden zich bezig met preventie van mensenhandel, directe assistentie aan slachtoffers, lobbyen en het ontwikkelen van wetgeving, het organiseren van trainingen voor bepaalde beroepsgroepen, het werken met media en het analyseren van berichtgeving over mensenhandel en het doen van onderzoek. In 2004 werden er 32 verschillende NGO's geïdentificeerd in Bulgarije, die dergelijke activiteiten uitvoeren in het kader van de strijd tegen

mensenhandel (USAID, 2004).⁵⁹ De meeste NGO's richten zich op preventie. Er is te weinig capaciteit om één op één met vrouwen en kinderen te werken die het risico lopen om betrokken te raken bij prostitutie en mensenhandel. Assistentie voor slachtoffers mensenhandel die zijn teruggekeerd naar Bulgarije, is moeilijk te vinden. Gespecialiseerde hulp wordt vrijwel exclusief aangeboden door NGO's, overheidsinstanties hebben hier een zeer beperkte rol in (Partners Bulgaria Foundation et al., 2007). Een groot probleem van de aanwezige NGO's is hun financiële afhankelijkheid van buitenlandse donoren (voor meer dan 80%), dat voor instabiliteit en onzekerheid zorgt over de toekomst van deze NGO's (Dorosiev & Ganey, 2007). Sinds 2006 hebben een aantal buitenlandse donoren zich al teruggetrokken. De toetreding tot de EU kan nieuwe mogelijkheden scheppen, maar dit wordt soms beperkt door de strenge en bureaucratische regels van de Europese Commissie.

Veel van de instellingen zijn gevestigd in de hoofdstad Sofia, zo ook de IOM en Animus (Hulzinger & Coffey, 2005).⁶⁰ Ook buiten Sofia bevinden zich NGO's, maar meestal gevestigd in andere grote steden in Bulgarije en niet op het platteland.⁶¹ De doelgroep van deze NGO's is soms niet slachtoffers mensenhandel, maar wel verwant hieraan, zoals slachtoffers van huiselijk geweld of (verwaarloosde) kinderen. Hoewel NGO's en de IOM de grootste rol spelen bij ondersteuning van slachtoffers, biedt de directe omgeving van een vrouw, zoals familie natuurlijk ook hulp (Kootstra & Commandeur, 2004).

IOM Sofia en Animus Association

In Bulgarije spelen de IOM Sofia en Animus Association een belangrijke rol bij de (eerste) opvang van teruggekeerde slachtoffers. Terugkeer met de IOM is vastgelegd in een *Memorandum of Understanding* dat in 2001 tot stand kwam tussen de IOM, het 'Southeast European Cooperative Initiative' (SECI) en de Bulgaarse regering (Hulzinger & Coffey, 2003). Voorafgaand aan terugkeer vraagt de IOM in Sofia aan de IOM van het land van bestemming, in dit geval van Nederland, om een vragenlijst over het verleden van het slachtoffer in te vullen. Hiermee kunnen zij de terugkomst van het slachtoffer voorbereiden. Eenmaal in Bulgarije kan de assistentie door de IOM bestaan uit onderdak, medische zorg, psychosociale zorg en juridische informatie (Hulzinger & Coffey, 2003). Bij terugkeer komen slachtoffers altijd eerst in een *shelter* in Sofia terecht. Hier kunnen 25 mensen tegelijk terecht die voor maximaal zes maanden kunnen blijven. De coördinator van de IOM in Sofia geeft aan dat een slachtoffer hier bij de eerste opvang gemiddeld een maand verblijft. Ze krijgt er een medisch onderzoek en er wordt gekeken waar ze daarna naartoe kan. Veel vrouwen (30 tot 40%) kunnen nergens terecht waardoor ze naar één van de zes *safehouses* gebracht worden, die de IOM verspreid over verschillende steden in Bulgarije heeft. Hier kunnen ze voor een maximale duur van drie maanden gratis onderdak, bescherming en eventuele assistentie bij re-integratie krijgen. Het *safehouse* van de IOM in Plovdiv heeft plek voor twee slachtoffers. In 2,5 jaar hebben zij 25 verschillende slachtoffers van mensenhandel opgevangen, die soms meerdere keren terugkwamen. Dit betreft zowel vrouwen die in het buitenland, als in Bulgarije het slachtoffer zijn geworden van mensenhandel. Er wordt op gelet dat een slachtoffer in een *safehouse* wordt geplaatst die in een andere stad ligt dan waar ze vandaan komt. Bij plaatsing in een *safehouse* vindt eerst een interview plaats op basis waarvan een plan kan worden gemaakt over wat de vrouw wil doen, de mogelijkheid om dit te realiseren en welke problemen er spelen. De meeste slachtoffers participeren in één van de hulpverleningsprogramma's na terugkeer die door verschillende NGO's, en in een enkel geval door de overheid, zijn georganiseerd. Een slachtoffer kan bijvoorbeeld cursussen volgen en hier een certificaat voor halen. Tevens wordt geholpen met het vinden van een baan en geprobeerd een veilig onderkomen te vinden waar ze na het verblijf in het *safehouse* terecht kan. Als dit allemaal lukt, kan ze weg als ze dat wil. Als er langere tijd opvang noodzakelijk is, kan de betreffende persoon na opvang in het *safehouse* weer terug naar de *shelter* in Sofia.

⁵⁹ Voor een overzicht van verschillende Bulgaarse NGO's zie ook Partners Bulgaria Foundation et al. (2007) pagina 45 en 46.

⁶⁰ De IOM ving in 2006 ongeveer 100 slachtoffers op in hun shelters, Animus in datzelfde jaar meer dan 50 (US department of state, 2007).

⁶¹ Omdat dit deels gebaseerd is op rapporten uit 2003 en 2004, kan de situatie wat betreft opvang en assistentie in Bulgarije zijn veranderd.

Animus organiseert vrijwillige terugkeer volgens interne procedures die gebaseerd zijn op informele overeenkomsten met buitenlandse partnerorganisaties binnen het netwerk van La Strada International (Hulzinger & Coffey, 2003). Tevens hebben zij een formele samenwerkingsovereenkomst met de Bulgaarse grenspolitie. Voordat een slachtoffer terugkeert worden zijn of haar behoeften en plannen via telefonische interviews in kaart gebracht. Degene die terugkeert wordt dan eventueel op het vliegveld opgevangen door medewerkers van Animus en de grenspolitie en naar de *Crisis Unit* in Sofia gebracht. In dit crisiscentrum worden slachtoffers volgens de informatie van verschillende psychologen die hier werkzaam zijn, voor maximaal twee maanden opgevangen. Er wordt slachtoffers een sociaal programma aangeboden, waarin wordt ondersteund in het realiseren van basisbehoeften, zoals het vinden van huisvesting, toegang krijgen tot bepaalde organisaties, toegang krijgen tot medische diensten/behandeling en informatie wordt gegeven over hun rechten (Animus, 2006). Daarnaast is er de mogelijkheid tot psychotherapie en deelname aan voorlichtingsprogramma's.

6.2.2 Knelpunten bij opvang en ondersteuning in de praktijk

Een eerste knelpunt in de hulpverlening aan slachtoffers tijdens het terugkeerproces is dat zowel in Bulgarije als Nederland niet optimaal wordt samengewerkt. Tijdens één van de bijeenkomsten van het 'Terugkeerconvenant' dat ik in Nederland bijwoonde, werd aan de hand van bespreking van een Bulgaarse casus duidelijk dat de verschillende organisaties soms langs elkaar heen werken. Dit komt mede doordat de organisaties afzonderlijk meldingen en hulpvragen krijgen. Het is niet altijd duidelijk wie welke verantwoordelijkheden en taken heeft in het terugkeertraject. Soms wordt terugkeer door de opvang geregeld zonder de partners van het convenant hierbij te betrekken. Uit het onderzoek van Van Eimeren (2004) bleek destijds bovendien dat in Nederland hulpverleners niet allemaal op de hoogte waren van de assistentiemogelijkheden, zoals de rol die BLinN kan spelen voor vrouwen bij terugkeer. Dat niet alle assistentie mogelijkheden in het land van herkomst worden benut, heeft vaak ook te maken met de korte tijd waarin terugkeer geregeld moet worden.

Ondanks dat in Bulgarije het niveau van samenwerking tussen NGO's, overheidsinstellingen en lokale autoriteiten hoger zou zijn dan in andere omliggende landen, is ook hier een gebrek aan samenwerking (Hulzinger & Coffey, 2003). Het is bijvoorbeeld opvallend dat verschillende personen melden dat de twee belangrijke organisaties, de IOM en Animus, niet veel met elkaar samenwerken of hun activiteiten op elkaar afstemmen, terwijl ze veel voor elkaar zouden kunnen betekenen. Beiden hebben immers programma's op het gebied van terugkeer en re-integratie. Toch vangt vooral de IOM slachtoffers op die terugkeren vanuit Nederland. Niet alleen vanwege het *Memorandum of Understanding* uit 2001, maar ook omdat in Nederland terugkeer meestal gerealiseerd wordt door de IOM, die dan doorverwijst naar de eigen partner. Zij hebben namelijk de middelen om slachtoffers financieel bij te staan en la Strada heeft die middelen niet (STV, 2006: 19). Een slachtoffer dat via de IOM in Nederland terugkeert, heeft een bepaald budget dat aan de IOM in Bulgarije wordt overgedragen voor de opvang en assistentie (respondent 2). Gevolg is dat de IOM in Nederland een persoon die terugkeert naar Bulgarije, doorverwijst naar collega's in Sofia. Hierdoor ontbreekt het aan specifieke afstemming per persoon wat voor opvang zij wenst en wat het meest geschikt is voor diegene. De terugkeercoördinator van de IOM in Nederland geeft aan dat zij niet goed op de hoogte is van wat Animus precies kan bieden aan opvang en assistentie in Bulgarije. Wel wordt er momenteel in Bulgarije gewerkt aan het verbeteren van deze sociale infrastructuur door gezamenlijk een *National Referral Mechanism* op te zetten.⁶²

In het onderzoek van Surtees (2007) wordt bevestigd dat hulpverlenende organisaties zich vaak beperken tot hun eigen netwerk van samenwerkende organisaties. Bovendien wordt vaak alleen informatie verleend over instanties die gespecialiseerd zijn in mensenhandel, terwijl er ook allerlei andere diensten en instellingen van nut kunnen zijn voor een slachtoffer. Informatie over dit soort organisaties kan extra belangrijk zijn voor slachtoffers van buiten de grote steden, die minder gemakkelijk toegang hebben tot gespecialiseerde assistentie, vooral voor de lange termijn.

Hoewel dit onderzoek is gebaseerd op slachtoffers die meestal werden geassisteerd bij terugkeer, wil ik er even bij stilstaan dat veel slachtoffers van mensenhandel zelfstandig terugkeren

⁶² Supra, noot 32 op p. 33

zonder hulp van organisaties (Kootstra & Commandeur, 2004; Talens & Landman, 2003). Sommige vrouwen begrijpen niet veel van hulpverlening, weten niet dat ze er recht op hebben of zijn niet gewend aan (gratis) hulpverlening. Het vertrouwen in anderen kan bovendien ernstig geschaad zijn door de hele ervaring van mensenhandel. Angst voor stigmatisatie, vervolging en voor represailles van de handelaren kunnen ook het vragen om hulp in de weg staan (Kootstra & Commandeur, 2004). Hulp vragen kan voor een gevoel van schaamte zorgen en kan botsen met de cultuur waar een slachtoffer deel van uitmaakt (Surtees, 2007: 147). Zo wordt het in sommige culturen niet geaccepteerd je persoonlijke problemen met vreemden te bespreken. En hoewel hulp vaak is gericht op het individu en haar onafhankelijk leven, komen sommige vrouwen uit een cultuur waarin hun zelfbeeld een afspiegeling is van hun familie of gemeenschap, waardoor hulp niet altijd aansluit bij haar behoeften.

Vorbereitung remigratie in Nederland

Voor slachtoffers van mensenhandel is er in Nederland een beperkt aantal opvangplaatsen en het blijkt vaak lastig om geschikte opvang te vinden. Er moet namelijk rekening worden gehouden met criteria van de opvanginstellingen, de veiligheid van het slachtoffer, maar ook met wensen van de politie die een vrouw het liefst zo dicht mogelijk bij hun politieregio geplaatst zien (NRM, 2007; 87).

De discrepantie tussen de visies van vrouwen zelf en die van de hulpverlening (en de autoriteiten) kunnen in de praktijk voor lastige situaties zorgen bij het opvangen en ondersteunen van slachtoffers. In de dossiers van Comensha kwam meer dan eens naar voren hoe verschillende criteria van opvanginstellingen in Nederland, de plaatsing van slachtoffers kan bemoeilijken. Zo zijn er vrouwen die zich niet aan de regels hielden van een opvanghuis, en daarom overgeplaatst moesten worden. Veel opvanginstellingen vangen maximaal twee slachtoffers mensenhandel op en eisen bijvoorbeeld beheersing van de Nederlandse of Engelse taal (Comensha, 2008). In sommige dossiers valt op, dat juist vrouwen met ernstige psychische problemen gedrag vertonen waarmee ze de regels van de opvanghuizen overschrijden. De leefwereld van een vrouw botst dan met die van de hulpverlening. Een vrouw die zichzelf niet als slachtoffer ziet, maar naar onze maatstaven is 'uitgebuut' wil soms niet eens geholpen worden. Ze ontkent dan bijvoorbeeld dat ze is mishandeld of misbruikt, en verdedigt haar pooier. Soms neemt een vrouw contact op met haar pooier die misschien de enige is bij wie ze naar haar idee terecht kan en wat ze zelf niet als 'risicovol' ziet. Daarmee overschrijdt ze echter de regels in de opvang, waardoor ze op straat kan komen te staan. De eerste persoon bij wie ze dan zal aankloppen is waarschijnlijk iemand uit het prostitutiecircuit. Hiermee is niet gezegd dat opvanginstellingen de verkeerde of teveel regels stellen. Maar niet alle slachtoffers kunnen op dezelfde manier worden benaderd, omdat zijzelf en hun situaties zeer variëren.

Wanneer een vrouw eenmaal als slachtoffer is erkend, is ze soms binnen een week weer thuis. De coördinator van terugkeer van de IOM in Nederland geeft aan dat vooral jonge vrouwen vaak zo snel mogelijk naar huis willen. Wanneer het lang duurt voordat iemand terug kan keren, kan dit voor frustraties zorgen onder slachtoffers. En een snelle terugkeer naar de thuisomgeving kan de re-integratie in de samenleving bevorderen (IOM, 2003). Als een slachtoffer heel snel terugkeert, kan zij echter niet goed worden voorbereid. Bij een goede voorbereiding wordt naar aanleiding van een aantal gesprekken met het slachtoffer een 're-integratiestrategie' ontwikkeld. Op basis van de dossierinformatie is berekend hoeveel tijd er zat tussen het moment dat een slachtoffer bij Comensha is aangemeld en dat zij is teruggekeerd of uitgezet. Dit is van 48 slachtoffers bekend, waarvan 77% (N=37) binnen drie maanden na aanmelding bij Comensha is teruggekeerd, de meeste zelfs binnen één maand (N=27) en in sommige gevallen binnen een week na aanmelding (N=6).⁶³ Relatief weinig slachtoffers zijn na aanmelding nog langer dan een jaar in Nederland gebleven (8%, N=4). Wanneer een slachtoffer geen geldig verblijf meer heeft, dient ze Nederland binnen 28 dagen te verlaten. Omdat er heel veel moet gebeuren in relatief korte tijd, lukt het vaak niet om meer te regelen dan een reisdocument en een vliegticket. Daardoor worden assistentiemogelijkheden in het land van herkomst vaak ook niet benut.

⁶³ Zie tabel 8, bijlage 3. Mogelijk zijn de personen die kort na aanmelding bij Comensha terugkeerden al eerder bij de IOM aangemeld, waardoor er wel meer tijd is geweest om voorbereidingen te treffen.

Hoewel Surtees (2007: 128) constateerde dat in de praktijk veel slachtoffers lang moeten wachten tot ze kunnen terugkeren, vanwege soms excessief lange bureaucratische procedures, blijkt ook in het onderzoek van Kootstra en Commandeur (2004) dat veel slachtoffers binnen drie maanden na de mensenhandelsituatie terugkeren. Een verklaring die zij hiervoor geven is de terughoudendheid waarmee door veel landen tijdelijke of permanente verblijfsvergunningen worden verleend. Daarnaast zou de opvang en ondersteuning in veel landen van bestemming te wensen overlaten. Tevens willen veel vrouwen snel terug omdat door de mensenhandelervaring de mogelijkheden tot een beter leven in het land van bestemming zeer klein zijn geworden.

De Bulgaarse vrouwen uit de dossiers van Comensha zijn veelal geassisteerd bij terugkeer. Van de 81 Bulgaarse slachtoffers die ooit zijn teruggekeerd of uitgezet, is van 59 vrouwen bekend welke organisatie hen daarbij heeft begeleid. Twee van deze vrouwen zijn zelfstandig teruggekeerd, maar in veruit de meeste gevallen begeleidde de IOM de terugkeer, namelijk bij 88% (N=52). Daarnaast waren La Strada International, BlinN en de Vreemdelingendienst in een aantal gevallen betrokken, en heel soms de IND of het Nidos. De hulp die de verschillende instellingen verleend hebben, is van 50 Bulgaarse slachtoffers bekend. Hoewel de IOM in verschillende opzichten kan assisteren, willen de meeste slachtoffers 'gewoon naar huis' en vragen dus veelal niet om andere assistentie dan bij de reis zelf (respondent 2). Meestal ging het dus om hulp bij het verkrijgen van een vliegticket (N=30), maar ook financiële steun (N=18) en ondersteuning bij vertrek en/of aankomst (N=13) kwamen vaak voor. Daarnaast wordt er soms contact gelegd met Animus in Bulgarije of wordt de vrouw geïnformeerd over deze NGO (N=10). Ook wordt er soms hulp geboden bij het verkrijgen van de juiste reisdocumenten (N=8) en wordt er onderdak in Bulgarije geregeld (N=6). In enkele gevallen werd medische hulp of behandeling (N=3) of psychologische ondersteuning (N=2) geregeld. Veel verleende assistentie is echter vermoedelijk niet in de dossiers opgenomen, omdat die vanzelfsprekend wordt geacht zoals begeleiding naar het vliegveld door de IOM. Van de 50 vrouwen is van 40% (N=20) bekend dat er met de verleende assistentie werd voldaan aan de wensen die het slachtoffer had met betrekking tot terugkeer. Kootstra en Commandeur (2004) rapporteerden echter dat in veel landen een discrepantie is tussen de hulpvraag van slachtoffers die terugkeren en de hulp die ze daadwerkelijk ontvangen. Er was vooral een gebrek aan psychologische hulp, het leggen van contact met de familie, financiële hulp voor de basisbehoeften na terugkeer en aan onderdak. Een gebrek aan dergelijke vormen van hulpverlening, of aan informatie hierover, kan volgens van Eimeren (2004) bijdragen aan de keuze om in Nederland te blijven.

Ondersteuning voor en tijdens terugkeer kan belangrijk zijn voor slachtoffers (Surtees, 2007). Wanneer een vrouw tijdens de reis problemen ondervindt, omdat ze illegaal het land heeft verlaten of is in gereisd, of als minderjarige reist, kan het prettig zijn als er iemand bij is die haar kan steunen. Terugkeren op eigen houtje leidt er soms toe dat slachtoffers als criminelen worden behandeld en te maken krijgen met straffen of ondervragingen door politie. Terugkeer moet volgens Surtees (2007: 125) daarom meer ondersteund worden, met aandacht voor de individuele behoeften van ieder slachtoffer en inachtneming van zijn of haar psychisch welzijn. Terugkeer van minderjarigen zou altijd onder begeleiding moeten plaatsvinden. Goede hulpverlening kan bijdragen aan het gevoel erbij te horen, wat belangrijk is voor het proces van stabilisatie. Zo zegt één van de respondenten dat ze mede door assistentie en confrontatie met andere slachtoffers zag dat ze niet de enige was en zich realiseerde dat het iedereen kan overkomen (Surtees, 2007; 148).

Hulpverlening bij aankomst in Bulgarije

Over de hulpverlening die vrouwen uit de dossiers van Comensha daadwerkelijk bij terugkeer hebben ontvangen in Bulgarije is niet zoveel bekend. Dit komt doordat de dossiers in Nederland weinig tot geen terugkoppeling kennen. Van maar vijf mensen is bekend dat ze hulpverlening hebben gevraagd, in twee gevallen bij de IOM in Bulgarije en in drie gevallen bij Animus. De hulp die werd verleend betreft psychologische steun, hulp bij het vinden van woonruimte, medische hulp of behandeling, of ondersteuning in praktische zaken wanneer de vrouw terug moet naar Nederland voor verhoor. Ook kreeg één Bulgars slachtoffer een Nederlandse inburgeringscursus, dezelfde vrouw werd ook geholpen om in contact te komen met de Nederlandse ambassade, omdat zij opnieuw naar Nederland wilde gaan.

Ook in Bulgarije is één van de problemen dat er vaak diverse criteria worden gesteld voor opvang bij een bepaald opvanghuis. Maya was bij terugkeer 22 jaar, ze was zwanger, had hepatitis en kon niet rekenen op steun van familie of vrienden (casus 111). Haar adoptievader had haar vroeger misbruikt, waardoor ze twee keer abortus heeft laten plegen en op haar 13^e wegliep van huis en op straat terechtkwam. Na haar verblijf in Nederland reisde ze met een *laisser passer* terug naar Bulgarije waardoor ze bij aankomst verhoord werd door de grenspolitie. Animus was hiervan op de hoogte en heeft haar hierbij ondersteund. Vervolgens is ze opgevangen in de *Crisis Unit* en daarna in het ziekenhuis opgenomen vanwege de hepatitis. Dit was problematisch, omdat Maya geen ziekteverzekering had, maar met de hulp van Animus werd ze toch opgenomen. Daarna kreeg ze psychologische hulp. De zwangerschap en het besmettingsgevaar van de ziekte maakten het vinden van geschikte opvang problematisch. Na haar verblijf in de *Crisis Unit* van Animus kon ze in een opvanghuis terecht waar ze met haar kinderen voor maximaal zes maanden kon blijven en daar is ze bevallen van een tweeling. Na haar bevalling ging Maya ermee akkoord om contact te leggen met haar familie. Omdat ze een alleenstaande moeder was van twee kinderen, was het vinden van geschikte huisvesting erg moeilijk. De kinderbescherming besloot dat de beste oplossing was om haar naar haar (adoptie)oma te laten gaan, met wie ze wel goed contact had. Zelf had Maya er weinig over te zeggen, maar ook zij kon zich hierin vinden. Het laatste wat ze bij Animus een jaar nadat ze daar weg was over haar hoorden, was dat het met haar en haar kinderen goed ging.

Opvang moet zijn toegespitst op verschillende slachtoffers en complexe situaties, waar Maya een voorbeeld van is. Er is in Bulgarije een gebrek aan opvang voor vrouwen met kinderen en zwangere vrouwen. Het huis waar Maya naartoe ging is een uitzondering, waar vrouwen met kinderen maximaal zes maanden blijven. Daarnaast bestaat er in Sofia opvang voor alleenstaande moeders zonder familie, waar ze met hun kinderen maximaal twee jaar kunnen blijven. Het probleem is volgens Surtees (2007), dat het netwerk van hulpverlening gebaseerd is op een 'prototype' slachtoffer: een jongvolwassen vrouw die is uitgebuit in de seksindustrie. Door de diversiteit van slachtoffers en hun ervaringen, is er echter behoefte aan hulpverlening die meer is toegespitst op individuele behoeften.

Slachtoffers met psychische problemen hebben ook specifieke hulp nodig (Surtees, 2007). Psychologen geven aan dat alle slachtoffers van mensenhandel op zijn minst enkele signalen vertonen van een post-traumatische stressstoornis (Hunzinger & Coffey, 2003). Een probleem is echter dat er vaak psychologische hulp op langere termijn nodig is, maar dit enkel voor korte tijd, als crisisinterventie, kan worden gegeven (Surtees, 2007). Animus medewerkers zeggen dat ze vaak in korte tijd veel moeten regelen voor vervolgoopvang of terugkeer naar huis. Vaak kunnen zij niet meer bieden dan een paar sessies tijdens de crisisopvang de eerste dagen na terugkeer en de vrouw in contact brengen met een andere psycholoog in de buurt van waar de vrouw vervolgens naartoe gaat.

De beperking van crisisinterventie, blijkt ook uit het verhaal van Ivanka (casus 107). Zij moest naar Bulgarije terugkeren omdat haar zaak in Nederland op een dood spoor zat. Ze had een jaar in Nederland in de opvang gezeten en was 21 toen ze terugkeerde en bij Animus terechtkwam. Ze kwam via de opvang in Nederland bij Animus terecht. Ze wilde hulp bij het getuigen tegen de dader en wilde een schadevergoeding opeisen, maar wist niet goed hoe ze dit moest aanpakken. Er werd een advocaat ingeschakeld maar Ivanka kwam niet opdagen op afspraken met deze advocaat. Ze had twee sessies met een psycholoog bij Animus, die mij vertelt dat Ivanka emotioneel instabiel was. Ze had gevoelens van woede, schaamte en schuld waar ze nog niet over kon praten, maar wat ze uitte in erg impulsief en actief gedrag. Ze heeft een problematische relatie met haar ouders, waardoor ze op haar 15^e al het huis uit ging. Haar familie heeft ze niet ingelicht over wat haar is overkomen. In eerste instantie wilde ze niet naar huis, maar toen een vriend van haar moeder haar de tweede dag in de *Crisis Unit* belde met de mededeling dat ze thuis welkom was, besloot ze naar haar moeder in haar geboorteplaats te gaan. Animus betaalde haar ticket naar Oost-Bulgarije en lichte een organisatie daar in over Ivanka, voor het geval ze daar hulp nodig had. In haar geboorteplaats heeft ze nog één of twee keer contact gehad met een psycholoog, maar Ivanka was niet blij met de behandeling. Ze had nog telefonisch contact met de psychologe van Animus en vertelde haar dat ze zich niet begrepen voelde. Er was een afstand tussen haar en haar familie. Volgens de psychologe van Animus zat ze door de traumatische gebeurtenissen niet met haar hoofd in het heden en in het leven in Bulgarije. Ze was daardoor ook niet bezig met re-integratie. Twee maanden nadat ze Animus had verlaten hoorde

de psychologe van Animus nog dat Ivanka terug wilde naar Nederland, omdat ze wraak wilde nemen op de dader. Het verhaal van Ivanka toont hoe lastig het kan zijn een slachtoffer daadwerkelijk te helpen na terugkeer. Deze vrouw geeft aan wat ze wil, maar handelt vervolgens anders. Ze wil juridische hulp maar laat het zelf vervolgens afweten. Ze zegt niet terug te willen naar haar familie, maar wordt hier toch gemakkelijk toe overgehaald. Ze heeft een traumatische ervaring te verwerken en dit kost veel tijd. Tot die tijd kan ze zich niet echt richten op re-integratie. Maar de psychische hulp waar ze naar is doorverwezen is niet naar wens, en hulp kan haar niet worden opgelegd.

Op veel gebieden is de beschikbare hulpverlening voor minderjarige slachtoffers gelijk aan die voor volwassenen en spelen voor hen dezelfde problemen. Vaak krijgen ook zij maar voor korte termijn psychologische hulp, soms zelfs helemaal niet (Hunzinger & Coffey, 2003). Dit kan komen doordat ze hulp zelf afwijzen, maar soms zijn het ook de ouders die hier geen toestemming voor geven. Bij minderjarigen is daardoor de hulpverlening afhankelijk van de medewerking van ouders.

6.3 Veiligheid bij remigratie

6.3.1 De papieren werkelijkheid

Een belangrijk thema in het kader van terugkeer is veiligheid. Op papier staan allerlei richtlijnen beschreven over hoe de veiligheid van een (terugkerend) slachtoffer te waarborgen is. In artikel 8 van het Palermo protocol, is inachtneming van de veiligheid van de terugkerende persoon één van de eisen die worden gesteld aan de repatriëring van slachtoffers mensenhandel. Hoewel de Nederlandse regering bescherming van buitenlandse slachtoffers die zich op Nederlands grondgebied bevinden op de voorgrond plaatst, wil zij ook toezien op *“het bereiken van een verder reikende vorm van bescherming van het slachtoffer in de daarvoor in aanmerking komende gevallen”* (Kabinet, 2004: 23, NAM). Welke ‘gevallen’ hiervoor precies in aanmerking komen wordt verder niet toegelicht, maar men wil deze bescherming versterken door samen te werken met landen van herkomst. Getuigenbescherming zou bovendien niet alleen moeten bestaan uit fysieke, maar ook uit psychologische bescherming (OSCE & ODIHR, 2004: 98). Hierbij valt te denken aan het vermijden van extra stress vanwege betrokkenheid bij de vervolging van de dader(s). Daarnaast zou een slachtoffer beschermd moeten worden tegen oneerlijke behandeling, met inachtneming van haar rechten en waardigheid. Er is ook bescherming nodig bij het anoniem houden van haar identiteitsgegevens.

De IOM in Nederland kent verschillende maatregelen die niet bij alle terugkerende migranten van toepassing zijn, maar alleen gelden voor slachtoffers mensenhandel om de veiligheid bij terugkeer te bevorderen. Zo kan iemand met een taxi naar Schiphol worden gebracht, in plaats van dat er een treinkaartje wordt gegeven en wordt er versneld ingecheckt op het vliegveld (respondent 2). Wanneer een (meerderjarig) slachtoffer aangeeft meer assistentie te willen bij terugkeer dan alleen een vliegticket, wordt er een risicoanalyse gemaakt. Na vaststelling van eventuele risico's bij terugkeer, blijft de keuze aan het slachtoffer zelf of ze terug wil naar huis of in de opvang. Het komt dus voor dat de IOM denkt dat terugkeer naar familie risico's met zich meebrengt voor het slachtoffer, maar het slachtoffer zelf aangeeft naar huis te willen. Dan kan er in ieder geval voor gezorgd worden dat er in het land van herkomst een gesprek in de moedertaal wordt aangegaan met het slachtoffer. Hierin wordt uitgelegd dat het verstandig kan zijn om op zijn minst één nacht in de opvang te blijven. De terugkeercoördinator geeft aan dat de IOM in die zin niet wil ‘bemoederen’, het slachtoffer neemt haar eigen beslissingen.

Een rapport uit 2003 meldt dat de Bulgaarse politie, in lijn met het *Memorandum of Understanding*, bij terugkeer met de IOM naar Bulgarije, standaard een risico analyse maakt van iedere casus voorafgaand aan terugkeer (Hunzinger & Coffey, 2003). Hoe dit in de praktijk werkt en of deze analyses inderdaad altijd worden uitgevoerd is echter onduidelijk. In het geval van minderjarigen wordt in ieder geval standaard een risico analyse gedaan van de familie van het slachtoffer. Dit is in Bulgarije bij wet verplicht gesteld (respondent 12). Door de IOM in Nederland wordt dan een vragenlijst ingevuld over de betreffende persoon. Deze wordt naar de IOM missie in Bulgarije gestuurd en daar is de procedure dat zij aan de Bulgaarse kinderbescherming doorgeven dat een minderjarige gaat terugkeren. De kinderbescherming voert dan een *‘family and social context assessment’* uit, waar

ook politie bij is betrokken. Maatschappelijk werkers gaan dan naar de woonplaats van het kind en naar de familie en bekijken de capaciteit van de familie om voor het kind te zorgen, in financiële en sociale zin. Er wordt gekeken of er sprake is van normale levensomstandigheden, of een kind naar school kan bijvoorbeeld. Als bewezen kan worden dat de familie betrokken was bij de mensenhandel, dat ze het kind bijvoorbeeld zelf hebben verkocht, dan kunnen de ouderlijke rechten worden ontnomen. Men probeert het kind dan ergens te plaatsen, en als er nergens plek is, dan is de laatste optie het kind in een instituut te plaatsen. Minderjarigen mogen namelijk niet in de *shelters* van de IOM worden geplaatst. Bij minderjarigen wordt na terugkeer ook altijd de situatie in de gaten gehouden door een *casemanager* van de kinderbescherming. Diegene weet wat het kind is overkomen en blijft op de hoogte van waar het kind nu is en wie de familie is.

Ook Animus voert in sommige gevallen een risicoanalyse uit, aldus één van de psychologen. Een dergelijke analyse is gebaseerd op alle informatie die zij voor handen hebben. Deze analyses zijn vooral voor Animus zelf bedoeld en eventueel voor andere (vervolg)opvanginstellingen. Formele risicoanalyses, waar conclusies uit getrokken mogen worden, kunnen alleen door overheidsinstanties worden gedaan. Animus kan ook geen gegevens natrekken van de familie van een slachtoffer.

Eenmaal terug in Bulgarije, wordt er op verschillende wijzen rekening gehouden met de veiligheid van het slachtoffer door opvanginstellingen. Naast de wettelijke getuigenbescherming die door politie wordt verzorgd, kan ook de IOM bescherming geven aan slachtoffers die getuigen in een mensenhandelzaak. Zij, en soms ook hun familie, kunnen worden verplaatst naar een andere woonplaats, voor een korte of langere periode. In de *safehouses* van de IOM gelden ook veiligheidsregels. De *shelter* in Sofia is een gesloten instelling en hier mag niemand, ook geen politie, naar binnen behalve de IOM staf. Het bezochte *safehouse* in Plovdiv is iets opener, zo vertelt de coördinator van het *safehouse*. Hier mogen slachtoffers naar buiten als ze dit willen, hoewel dit in sommige gevallen wordt afgeraden. Wanneer er geen ernstige dreiging is, mogen slachtoffers in hun eentje naar buiten, anders onder begeleiding. Telefoons zijn verboden in de opvang in Plovdiv, wel mogen de vrouwen gebruik maken van de aanwezige vaste telefoonlijn. Ook wordt er door de IOM in Plovdiv samengewerkt met de politie, zij wordt bijvoorbeeld op de hoogte gesteld van de aanwezigheid van een slachtoffer in het *safehouse*. De politie kan hier dan op anticiperen, bijvoorbeeld door extra te patrouilleren rondom deze instelling. De familie van het slachtoffer mag niet weten waar het meisje is, omdat ze betrokken kunnen zijn bij mensenhandel en een (ex-)pooier via familie gemakkelijk uit kan komen bij de verblijfplaats van het slachtoffer. Dit is anders wanneer de familie betrokken is bij de behandeling, wanneer zij zelf de hulp van de IOM hebben ingeschakeld.

De verschillende psychologen van Animus vertellen dat wanneer een slachtoffer mensenhandel in de *Crisis Unit* van Animus terecht komt, de veiligheid standaard wordt besproken met het slachtoffer. Er wordt samen met hem of haar een veiligheidsplan opgesteld, waarin wordt aangegeven wat het slachtoffer moet doen wanneer ze weer in een situatie van mensenhandel terecht zou komen. Bijvoorbeeld hoe ze contact op moet nemen met de politie, of wat te doen wanneer ze zich op straat bevindt en zich bedreigd voelt. Dag en nacht is er iemand van de staf in de *Crisis Unit* aanwezig en met het noodalarm kan de politie binnen enkele minuten ter plaatse zijn. Wanneer er sprake is van een concrete dreiging wordt ook hier de politie geïnformeerd, die dan in de buurt van de *Crisis Unit* patrouilleert.

De Europese Commissie (2004) zet verschillende factoren uiteen die bij een risicoanalyse bij terugkeer van slachtoffers mensenhandel van belang zijn. In de eerste plaats is dat het risico van represailles door het handelsnetwerk. Ook dient gekeken te worden naar de sociale positie van het slachtoffer en het risico van sociale uitsluiting (European Commission, 2004). Daarnaast kan er een risico zijn om gearresteerd, opgesloten of vervolgd te worden in het land van herkomst. En ten slotte wordt de beschikbaarheid van en toegang tot sociale assistentie programma's en onderwijs genoemd en de mogelijkheden tot werk op de lange termijn. Het is voor een goede risicoanalyse wenselijk dat de hulpverlenende instantie in Nederland voorafgaand aan terugkeer contact opneemt met een organisatie in Bulgarije die een *case assessment* kan uitvoeren (Talens & Landman, 2003). Er wordt dan in kaart gebracht welke risico's er zijn voor het slachtoffer bij terugkeer, wat de familie situatie is en of de familie bereid is de dochter weer op te nemen in het gezin. Op basis daarvan kan een actieplan voor de re-integratie van het slachtoffer worden ontwikkeld dat uitgaat van de beschikbare

bronnen en diensten van lokale organisaties. Wanneer blijkt dat een vrouw niet bij familie of vrienden terecht kan, kan tijdig gekeken worden naar alternatieven. Risicoanalyses lijken dus zeer breed te moeten meten of terugkeer niet alleen 'veilig' is, maar ook in hoeverre re-integratie mogelijk is voor het slachtoffer.

6.3.2 De praktijk

Een gebrek aan (registratie van) risicoanalyses

Ondanks de voornemens van het kabinet in 2004 om dossiervorming over de veiligheid van slachtoffers te verbeteren, de introductie van het veiligheidsdossier in 2006 en het belang dat in rapporten wordt gelegd op het doen van risicoanalyses, blijkt dat er in de dossiers van Comensha weinig wordt geregistreerd over veiligheid bij terugkeer. Er kan bij 98% (N=79) van degenen die terugkeerden niet uit de dossiers worden opgemaakt of voorafgaand aan de terugkeer door een instantie is vastgesteld of de terugkeer wel veilig was. In de overige twee gevallen was bekend dat de terugkeerrisico's niet waren getoetst. Bij vier personen was, ongeacht of hier de risico's daadwerkelijk waren getoetst, wel bekend dat er zich bepaalde gevaren zouden kunnen voordoen bij terugkomst. Bij drie van hen werden represailles gevreesd van de handelaren ten opzichte van het slachtoffer en/of de familie. Zo was bij één zaak bekend dat de dader binnenkort vrij zou komen en deze had bedreigd de vrouw in Bulgarije te zullen vinden. Bij een andere zaak is achteraf gebleken dat een vrouw opnieuw het slachtoffer is geworden van mensenhandel. De vraag is of dit vooraf voorzien had kunnen worden. En als dergelijke risico's van tevoren bekend zijn, of en hoe er dan ingegrepen moet worden en wie daarbij de verantwoordelijkheid draagt. Soms kan de onveiligheid bij terugkeer blijken uit het politiedossier. Maar de advocaat van het slachtoffer heeft hier geen toegang toe, vanwege privacywetgeving (respondent 4). Daarnaast is het niet in het belang van het opsporingsonderzoek van de politie om deze informatie te delen met derden. Het enige dat de advocaat kan realiseren is dat de politie een verklaring geeft waarin ze bepaalt dat uit het dossier is op te maken dat terugkeer gevaarlijk zou kunnen zijn voor het slachtoffer.

Het beeld dat hier ontstaat over het gebrek aan (registratie van) gegevens over veiligheid bij terugkeer, komt overeen met de resultaten uit het onderzoek van Surtees (2007). Over het algemeen waren in dat onderzoek voor erg weinig slachtoffers risicoanalyses gedaan, in ieder geval voor zover bekend bij het slachtoffer. Zelfs wanneer duidelijk was dat er sprake was van acuut gevaar. In een rapport van de IOM (2005c) wordt opgemerkt dat veel slachtoffers bang zijn, maar dat slechts enkelen daadwerkelijk gevaar lopen. Alleen een analyse kan dit uitwijzen, die samen met een instantie in het land van herkomst moet worden gedaan. Volgens Surtees (2007: 131) is een obstakel voor het systematisch uitvoeren van dergelijke analyses, dat er te weinig informatie wordt uitgewisseld tussen vele organisaties in het land van bestemming en van herkomst. Terwijl zij elk hun eigen expertise hebben in informatie rondom veiligheid (Kootstra & Commandeur, 2004). Naast het gebrek aan informatie-uitwisseling is er een gebrek aan protocollen voor systematische risicoanalyses en worden bestaande protocollen zelden geïmplementeerd (Surtees, 2007)

Uit het onderzoek van Kootstra en Commandeur (2004: 28) bleek dat voor 51% van de slachtoffers die zijn teruggekeerd, uit en naar verschillende landen, één of andere risicoanalyse is gedaan voor terugkeer. Hoewel onbekend is hoe deze analyse is uitgevoerd en wat de kwaliteit hiervan is, is dit een positiever beeld dan mijn analyse laat zien. Toch is er ook in dat onderzoek nog een groot aandeel (39%) bij wie geen risicoanalyse is gedaan. Meestal waren NGO's betrokken bij de analyses (35%) en met enige regelmaat ook de politie (16%). Bulgarije blijkt één van de landen waar NGO's een actieve rol in dit proces hebben. Bij meer dan de helft van de risicoanalyses werd terugkeer door de politie, de IOM, de NGO's en de slachtoffers zelf veilig geacht. Bij 17% werd de terugkeer niet veilig geacht, bij nog eens 17% was de veiligheid twijfelachtig. Er bleek dat onder degenen bij wie terugkeer niet veilig werd geacht een groter aandeel onvrijwillig dan vrijwillig terugging. Bij de meeste van wie terugkeer wel veilig werd geacht, was er sprake van vrijwillige terugkeer. Dit geeft aan dat vrouwen soms moeten terugkeren terwijl ze zelf de situatie onveilig achten en dit uit analyses ook blijkt. En dat vrouwen bij wie terugkeer veilig is, ook vaker vrijwillig terugkeren.

Hoewel risico's bij terugkeer in acht genomen moeten worden, moeten ze zijn afgestemd op het individu en slachtoffers niet onnodig beperken. Gesloten opvang is soms nodig vanwege veiligheidsoverwegingen of het gebrek aan legale documenten (Surtees, 2007). Toch wordt de vrijheid ook vaak beperkt wanneer deze zaken niet aan de orde zijn, waardoor een slachtoffer soms liever geen hulp aanneemt. Om stigmatisering te voorkomen moet er zorg voor worden gedragen dat een slachtoffer tijdens terugkeer niet wordt herkend als slachtoffer. Toch krijgen slachtoffers bij terugkeer met de IOM een tas met het IOM logo mee waardoor ze kunnen worden herkend door de mensen van de partnerorganisatie in het land van herkomst. Volgens de terugkeercoördinator van de IOM in Nederland is dit iets onschuldigs, maar dit kan leiden tot onvrijwillige herkenning als slachtoffer en tot stigmatisering (Surtees, 2007: 120). Het is namelijk in veel landen bekend dat de IOM illegale migranten helpt terug te keren, waaronder slachtoffers van mensenhandel.

Machteloosheid van hulpverlening en weinig bescherming door overheid

Hoewel niet veel bekend is over het daadwerkelijk uitvoeren van risicoanalyses in Nederland voorafgaand aan terugkeer, blijkt ook dat wanneer deze analyses wel worden gedaan, dit niet altijd kan voorkomen dat een slachtoffer toch aan risico's wordt blootgesteld bij terugkeer. Soms is hulpverlening en de overheid bijvoorbeeld van mening dat een slachtoffer beter niet naar haar familie kan terugkeren, gezien haar veiligheid, terwijl ze geen middelen hebben om in te grijpen. De analyses over familie en de sociale context die de IOM in Bulgarije bij terugkeer van minderjarigen voorafgaand aan terugkeer doet, wijzen vaak uit dat de familie niet in staat is om voor het kind te zorgen (respondent 12). Wanneer de familie zelf betrokken is geweest bij mensenhandel, wat vooral bij Roma vaak het geval blijkt, wil het kind na slachtofferschap soms toch terugkeren naar de familie. Het komt voor dat de rechter in deze gevallen besluit de ouderlijke rechten op te heffen. Echter, zolang dit niet het geval is, kan hulpverlening niet voorkomen dat minderjarigen terugkeren naar een risicovolle situatie. De Bulgaarse kindbescherming is verantwoordelijk voor de bescherming van minderjarigen (Hunzinger & Coffey, 2003). Het Bulgaarse kindbeschermingsverdrag schrijft voor dat autoriteiten zich primair moeten inspannen om een minderjarige naar haar familie te laten terugkeren. Bij afwezigheid van schriftelijke toestemming van ouders, mag een minderjarige enkel ergens buiten de familie worden geplaatst op basis van een rechterlijk bevel. Veel minderjarigen keren dan ook binnen korte termijn terug naar hun familie, ondanks problemen als misbruik en geweld die er spelen.

Iva, een Bulgaarse vrouw die recent is teruggekeerd via Animus, wilde terug naar huis, ondanks het verwachte risico (casus 112). Zij is één van de weinigen van wie op basis van het Comensha dossier bekend is, dat er een risicoanalyse werd gedaan voorafgaand aan terugkeer. Omdat zij minderjarig was (16) en ze in Nederland het risico liep opnieuw het slachtoffer te worden van mensenhandel, wilden de betrokken autoriteiten in Nederland haar laten terugkeren. Bij terugkeer werd echter ook gevreesd voor herhaald slachtofferschap, omdat haar moeder verdacht werd van betrokkenheid bij haar zaak. De politie maakte daarom voorafgaand aan terugkeer een risicoanalyse, waarbij ze toetsten wat de rol van de ouders was geweest. In de tussentijd bleef Iva ongeveer tien dagen in de opvang. De mogelijkheid van B9 was haar uitgelegd, maar Iva ontkende alles en wilde geen aangifte doen. Het liefst wilde ze terug naar huis. Ze vindt haar moeder een goede moeder en wil naar haar toe. Uiteindelijk werd besloten haar te laten terugkeren, maar niet direct naar haar moeder. Ze werd overgedragen aan de Bulgaarse autoriteiten, die door de Nederlandse politie op de hoogte werden gebracht. Iva kreeg een vliegticket, hulp bij het vinden van onderdak en politie ondersteuning in Bulgarije. Iemand van de Koninklijke marechaussee begeleidde haar bij terugkeer en onder begeleiding van de Bulgaarse kindbescherming ging ze naar Animus. De bescherming die de hulpverlening in Bulgarije haar kon bieden was echter beperkt. Op basis van een telefoontap van een gesprek tussen Iva en haar moeder door de Bulgaarse politie, werd de verdenking van betrokkenheid van de moeder sterker. De politie raadde Animus aan om Iva niet met haar moeder in contact te brengen, maar Iva nam zelf contact met haar op. Ze belde haar met haar mobiel en besloot naar haar toe te gaan. Animus ontmoette de moeder eerst een keer en een paar dagen later kwam zij Iva ophalen en keerden ze samen terug naar haar geboorteplaats. Animus kon ondanks de verdenkingen, niet ingrijpen omdat de moeder het recht had over haar dochter te beslissen. Goede alternatieven waren er niet. Wanneer de ouderlijke rechten waren ontnomen van Iva's ouders, was de situatie er

volgens een psychologe van Animus er waarschijnlijk ook niet beter op geworden. Ze was dan namelijk in een kinderinstitutie terechtgekomen, waar de kans groot was dat ze zou weglopen, met alle risico's van dien. Het risico van herhaald slachtofferschap werd in dat geval groter geacht dan bij terugkeer naar haar moeder en de kinderbescherming was het er mee eens dat plaatsing in een institutie de situatie voor Iva enkel zou verslechteren. Surtees (2007) wijst ook op het probleem dat slachtoffers soms beter niet kunnen terugkeren naar hun familie, vanwege problemen binnen familie of het risico op herhaald slachtofferschap. Als ze dan ook nog minderjarig zijn zoals Iva, zijn er zeer weinig alternatieven en keren slachtoffers soms terug naar problematische situaties.

Soms ziet een slachtoffer zelf wel het gevaar in van terugkeer naar familie, maar handelt niet naar de veiligheidsregels die haar worden opgelegd. Yulia was bij terugkeer erg bang dat haar familie haar zou vinden en haar opnieuw zou verkopen (casus 108). Daardoor vroeg ze bij terugkomst een douanier om hulp. Haar familie zocht haar en ze was bang voor de 'meshere', het inofficiële rechtssysteem van haar Roma gemeenschap, waarin de doodstraf wordt toegepast. De Bulgaarse autoriteiten waren op de hoogte van wat haar was overkomen, zodat zij bescherming konden bieden. Door een gebrek aan bewijs konden haar ouders niet vervolgd worden voor mensenhandel en had Yulia geen speciale beschermingsstatus. Bij Animus mocht Yulia de eerste dagen niet naar buiten en de politie werd op de hoogte gesteld. Verschillende organisaties probeerden Yulia te beschermen, maar zelf zag ze de situatie minder gevaarlijk in dan alle organisaties om haar heen, waardoor haar opvang werd bemoeilijkt. Ondanks het risico dat volgens NGO's en de Bulgaarse autoriteiten aanwezig was, nam ze contact op met haar voormalige handelaar en verspreide haar adres, dat geheim had moeten blijven. Er kan binnen de opvang geprobeerd worden de veiligheid van een slachtoffer zo veel mogelijk te realiseren, maar een slachtoffer handelt niet altijd binnen de veiligheidsregels.

Behalve het risico dat uitgaat van de familie, blijkt uit het ambtsbericht dat er in bepaalde gevallen in Bulgarije een risico bestaat voor het slachtoffer en soms ook voor haar familie, van represailles van handelaren (MBZ, 2006: 10). In hoofdstuk 2 werd daarnaast besproken dat ondanks de positieve ontwikkelingen op het gebied van Bulgaarse wetgeving, de betrokkenheid van de autoriteiten bij bescherming van en bijstand van de slachtoffers, minimaal is. Slachtoffers genieten alleen speciale bescherming wanneer ze meewerken aan het strafrechtelijk onderzoek naar hun handelaren (MBZ, 2006). Bovendien hebben zelfs sommige rechters en openbare aanklagers aangegeven represailles te vrezen van criminele organisaties. Verblijf in opvangcentra van slachtoffers, kan door de speciale beschermingsstatus worden verlengd voor zolang het proces tegen de handelaar duurt.⁶⁴ Ook de bescherming die door de IOM wordt geboden is volgens de coördinator van de IOM in Sofia alleen nodig en beschikbaar tot het moment dat de strafzaak aanvangt. Volgens hem heeft de pooier (of handelaar) vanaf dat moment geen belang meer bij het achternazitten van het slachtoffer. Het gevaar hoeft echter niet geweken te zijn wanneer de zaak voor de rechter komt, bijvoorbeeld wanneer een pooier wraak wil nemen vanwege de getuigenis van het slachtoffer. Surtees (2007) maakt uit haar onderzoek op dat er inderdaad zowel voor, tijdens als na een rechtszaak getuigenbescherming nodig kan zijn, in zowel het land van bestemming als het land van herkomst.

Het verhaal van Desislava illustreert het risico dat ook na een veroordeling nog aanwezig is (casus 110). Op het moment dat zij voor een week naar Bulgarije kwam om haar zieke moeder op te zoeken, was de handelaar tegen wie zij had getuigd op vrije voeten. Hij zou zich in hetzelfde dorp bevinden als waar haar moeder woont. Haar angst was gebaseerd op daadwerkelijke dreigementen van deze man aan haar familie, die al tot twee keer toe bij haar moeder langs was geweest. Bovendien is hij lid van een grote criminele organisatie. Bij het bezoek van Desislava aan Bulgarije contacteerde ze daarom Animus, die haar hulp aanbood voor haar verblijf in Bulgarije.

Op basis van de dossiers is niet veel bekend over daadwerkelijke gevaarlijke situaties na terugkeer. Zodra vrouwen uit het oog van de hulpverlening verdwijnen, kunnen zich nog problemen voordoen, zonder dat dit bekend is bij hulpverlening in Nederland of Bulgarije.

Ondanks dat in het onderzoek van Kootstra en Commandeur (2004) met behulp van risicoanalyses voor 53% van de slachtoffers de terugkeer als 'veilig' werd in geschat, ondervond 70% van de slachtoffers één of meer problemen bij terugkeer. Vaak ging het om een verhoor door politie bij

⁶⁴ Artikel 25.2 en 29 van de Bulgaarse 'Wet ter Bestrijding van Mensenhandel'

aankomst en ook detentie kwam regelmatig voor. Andere problemen waren: een stempel in het paspoort, handelaren die het slachtoffer opwachtten, vervolging (onder andere voor illegale migratie, of het hebben van valse documenten) en problemen met politie (zoals seksuele en fysieke intimidatie of afname van geld en paspoort). Een ander probleem dat in het onderzoek naar voren kwam, was dat politie, familie of een NGO over het slachtoffer was ingelicht zonder diens toestemming. Risicoanalyses voorzien dus niet alle problemen, of kunnen deze niet voorkomen. De meerderheid van de slachtoffers die werden geïnterviewd in het onderzoek van Surtees (2007: 131) kwam veilig thuis en veel van hen kregen niet met dreigingen of wraak te maken. Toch ondervonden ook in dit onderzoek veel slachtoffers wel problemen tijdens de reis of bij aankomst.

6.4 Conclusie

Op basis van de bestudeerde casussen is het vaak onduidelijk of een vrouw echt terugwilde naar Bulgarije of eigenlijk maar weinig keus had doordat de B9 vergunning afliep. Ondanks dat ze soms liever in Nederland wilden blijven, verkozen de vrouwen uit mijn onderzoek vrijwillige terugkeer boven een verblijf in de illegaliteit. Bij deze terugkeer is veel hulpverlening mogelijk, zowel in Nederland als in Bulgarije. In beide landen lijkt er echter een gebrek aan coördinatie en samenwerking tussen de nationale en lokale instanties te zijn, waardoor ze hun werkzaamheden niet goed op elkaar afstemmen. Slachtoffers worden niet altijd op de hoogte gesteld van het volledige aanbod van hulp, wat voor gemiste kansen kan zorgen. Vooral voor degenen die terugkeren naar het platteland en daardoor minder toegang hebben tot de grotere organisaties in de (hoofd)stad. Door middel van initiatieven als het 'terugkeerconvenant' en het *national referral mechanism* in Bulgarije, wordt geprobeerd deze infrastructuur van hulpverleners te verbeteren.

In Nederland is het vinden van geschikte opvang voor slachtoffers van mensenhandel moeilijk, onder andere doordat de opvang die er is, criteria stelt die plaatsing kan bemoeilijken. Daarnaast kan de leefwereld van de vrouw botsen met de eisen die hulpverlening stelt. Het is voor hulpverleners bijvoorbeeld moeilijk om vrouwen die zichzelf niet als slachtoffers zien en loyaal zijn aan hun pooier, daadwerkelijk te helpen.

De slachtoffers die terugkeren, doen dit meestal binnen drie maanden na aanmelding bij Comensha. Soms is er weinig tijd om terugkeer goed voor te bereiden. Dat slachtoffers soms snel terugkeren kan te maken hebben met het aflopen van de B9 en het niet kunnen realiseren van voortgezet verblijf. Andere vrouwen zien geen toekomst in Nederland. Begeleiding bij terugkeer gebeurde bij de Bulgaarse vrouwen meestal door de IOM, die vooral zorgdroeg voor een ticket en financiële ondersteuning.

In Bulgarije is de opvang die ik in mijn onderzoek heb betrokken, voornamelijk gericht op de korte termijn, ongeveer tot drie maanden na terugkeer. De knelpunten bij de eerste opvang na aankomst in Bulgarije hebben ook hier te maken met een discrepantie tussen de criteria die opvang stelt en het profiel van het slachtoffer, dat heel divers kan zijn. Het is bijvoorbeeld moeilijk vrouwen met kinderen of met psychische problemen te plaatsen. En hulp aan hen is meestal alleen voor korte termijn beschikbaar. Niet ieder slachtoffer wil worden geholpen of werkt mee aan hulpverlening.

Tijdens en na terugkeer passen betrokken organisaties allerlei veiligheidsmaatregelen toe en in bestaande rapporten en onderzoeken wordt gewezen op het belang van risicoanalyses voorafgaand aan terugkeer. In de dossiers ontbreken meestal gegevens over de veiligheid bij terugkeer. Of er daadwerkelijk risicoanalyses zijn uitgevoerd blijft daarmee onbekend. Na terugkeer kan de veiligheid van een slachtoffer niet worden gegarandeerd. Hulpverlening en autoriteiten kunnen het beste met iemand voor hebben, maar het slachtoffer schat het gevaar soms anders in dan hen of is wel bang, maar ziet de risico's van haar dagelijks handelen niet. Dit geldt ook voor terugkeer naar familie, die misschien niet goed voor de vrouw kan zorgen of die zelfs een gevaar kan opleveren voor haar. Als een slachtoffer zelf wil terugkeren naar die familie, kan ze niet worden tegengehouden. Bij minderjarigen spelen ouderlijke rechten een rol en zijn er vaak weinig alternatieven. De betrokkenheid van de Bulgaarse overheid bij bescherming van het slachtoffer is niet groot en beperkt zich tot de periode van het strafrechtelijke proces van een handelaar.

Het remigratieproces eindigt niet direct na terugkeer. In het volgende hoofdstuk wordt beschreven wat er bekend is over de langere termijn na terugkeer en wat er bij terugkeer is veranderd aan de verschillende kansenstructuren die vrouwen in een situatie van mensenhandel brachten, zoals beschreven in hoofdstuk 5. Op basis daarvan wordt uiteengezet in hoeverre er een mogelijkheid bestaat voor de vrouwen om te re-integreren in de Bulgaarse samenleving.

Hoofdstuk 7. Re-integratie in de Bulgaarse samenleving

In dit hoofdstuk wordt in de eerste plaats beschreven wat er bekend is over vrouwen op lange termijn na terugkeer. Er is een gebrek aan informatie hierover. Op basis van wat er wel bekend is, wordt daarna beschreven in hoeverre de factoren op de drie beschreven niveaus die in voorgaande hoofdstukken aan bod zijn gekomen, een obstakel kunnen vormen bij re-integratie in de Bulgaarse samenleving op de lange termijn.

7.1 Gebrek aan informatie over de lange termijn na terugkeer

Wat er met de vrouw gebeurt nadat het contact met de hulpverlening werd verbroken (in Nederland dan wel in Bulgarije), is op basis van de dossiers van Comensha maar van 19 vrijwillig teruggekeerden bekend.⁶⁵ Van hen is niet eens bekend hoe het met ze gaat en hoe hun situatie momenteel is, maar enkel waar ze zich (waarschijnlijk) bevinden. Er is maar van één persoon bekend dat het contact tussen haar en de hulpverlening niet is verbroken. Verder zijn de meeste vrouwen teruggekeerd naar huis, heeft één persoon haar leven ergens anders in Bulgarije voortgezet en is van twee personen op basis van de dossiers bekend dat ze opnieuw naar Nederland zijn gemigreerd.

De IOM coördinator in Sofia zegt dat ongeveer de helft van de teruggekeerde slachtoffers na verblijf in hun *shelter* in de hoofdstad, terug naar huis gaat. Ongeveer 30 tot 40% gaat naar één van de *safehouses*. De andere helft van de Bulgaarse slachtoffers kan echter niet terug naar hun families om verschillende redenen, zoals schaamte of het problemen binnen de familie. Zo iemand is afhankelijk van opvangmogelijkheden op middellange tot lange termijn, of aangewezen op andere (verdere) familieleden of vrienden. Van de slachtoffers die de IOM begeleidt, wordt de helft langer dan drie maanden geassisteerd. Er zijn verschillende assistentieprogramma's en cursussen en deze duren gemiddeld zes maanden, wat dus betekent dat deze programma's (in ieder geval deels) worden gevolgd zonder dat een slachtoffer nog in een opvanghuis woont.⁶⁶ Vooral leren bedienen in de horeca en toerisme zijn populaire cursussen omdat ze gemakkelijk en kort zijn. Veel slachtoffers willen na het verlaten van één van de opvanghuizen, terug naar West-Europa, een aantal zijn volgens de IOM coördinator opnieuw naar Nederland gegaan.

In Nederland en Bulgarije worden slachtoffers op de lange termijn vaak uit het oog verloren, waardoor niet eens zeker is of ze op lange termijn in Bulgarije zijn gebleven. Dit komt voornamelijk doordat de meeste slachtoffers enkel voor een korte periode in contact blijven met een NGO in het land van herkomst (Talens & Landman, 2004). Dit komt aan de ene kant door een gebrek aan lange termijn opvang en aan de andere kant heeft het te maken met de keuze van vrouwen zelf.

7.1.1 Gebrek aan hulp op lange termijn en op het platteland

Het aanbod en de kwaliteit van psychologische en psychiatrische hulpverlening is in Bulgarije, vergeleken met andere Zuidoost-Europese landen, relatief hoog, vooral in Sofia (Hulzinger & Coffey, 2003). De meeste gespecialiseerde hulpverlening bevindt zich echter alleen in de hoofdstad of andere grote steden. Omdat veel slachtoffers na enige tijd terug willen naar hun plaats van herkomst, wat veelal op het platteland is, ontvangen zij alleen voor korte periodes psychische hulp (Hulzinger & Coffey, 2003; MBZ, 2006). De geïnterviewde medewerker van de gezondheidsorganisatie NFPA geeft aan dat ze op dit moment bezig zijn om hun gezondheidsdiensten ook in de landelijke gebieden bereikbaar te maken.

De IOM en NGO's monitoren een slachtoffer gemiddeld tot twee maanden nadat hij of zij de opvang verlaat. De meerderheid van de cliënten van Animus zijn maar voor enkele dagen in contact met deze NGO voordat ze verdergaan. Ook bij Pulse Foundation is er sprake van crisisinterventie, hoewel ze wel lange termijn programma's hebben. Dienstverleners zijn van mening dat de meeste slachtoffers eigenlijk op zijn minst drie tot zes maanden intensieve begeleiding nodig hebben voordat

⁶⁵ De vrouwen die zijn uitgezet zijn hier niet meegenomen, omdat bij hen vrijwel geen sprake is van contact met hulpverlening bij de uitzetting.

⁶⁶ Op het moment van onderzoek werd overigens door de IOM in Bulgarije overwogen om assistentie aan te bieden voor minstens een jaar.

ze enigszins stabiel zijn en met de situatie om kunnen gaan. Maar een plek om deze tijd door te brengen, is er niet en de regering lijkt zich hier niet voor te interesseren (respondent 21).

Dat er in veel landen een gebrek aan toegespitste assistentie op lange termijn is, bleek ook al uit een rapport van de Europese Commissie (2004). Vaak is er een tekort aan gespecialiseerde assistentie die door de overheid wordt ondersteund, en de diensten die worden geboden richten zich vooral op het stabiliseren van een slachtoffer zoals dat blijkt in Bulgarije (European Commission, 2004; Surtees, 2007).

7.1.2 Vrouwen gaan hun eigen weg

Wanneer hulpverlening in landelijke gebieden en op langere termijn beschikbaar is, kunnen er nog andere factoren daadwerkelijke hulpverlening in de weg staan. Bij de minderjarige Iva zorgde een herseninfarct van haar vader ervoor, dat ze de sessies bij de kindbescherming niet meer kon bijwonen (casus 112). Samen met haar zus moest ze voor haar vader zorgen, terwijl ook zij voor langere termijn psychologische hulp nodig had volgens Animus.

In veel andere gevallen willen vrouwen zelf na een korte periode van ondersteuning hun leven weer oppakken, zonder hulp, en verdwijnen daardoor uit het zicht. Zo zegt de coördinator van de IOM in Sofia dat vrouwen die via de IOM terugkeren, vaak op het platteland wonen en werken en niet herinnerd willen worden aan wat er is gebeurd. Bovendien kan dit volgens Surtees (2007) een belangrijk onderdeel zijn van het re-integratie- en herstelproces.

Tot slot zijn er natuurlijk ook slachtoffers die helemaal geen assistentie bij terugkeer of re-integratie hebben ontvangen (Talens & Landman, 2003). In die gevallen is er alleen contact met een NGO wanneer het slachtoffer eenmaal terug in Bulgarije zelf bij een NGO om hulp gaat vragen. Slachtoffers nemen echter niet vaak contact op met NGO's, omdat ze willen vergeten wat er is gebeurd, of bang zijn dat bekend wordt wat hen is overkomen, wanneer ze openlijk assistentie ontvangen (Talens & Landman, 2003).

7.1.3 Gebrek aan terugkoppeling

Het gebrek aan informatie op de lange termijn heeft ook te maken met een gebrek aan terugkoppeling tussen de organisaties hier en in Bulgarije. Zo geeft de terugkeercoördinator van de IOM in Nederland aan dat ze te weinig terugkoppeling krijgt over slachtoffers die zij hebben geassisteerd bij terugkeer. Het enige dat zij horen is of het slachtoffer veilig is aangekomen in Bulgarije, zelfs wanneer dit slachtoffer wel langer in contact blijft met de IOM in Sofia.

Het probleem van het gebrek aan informatie, is dat vaak niemand in Bulgarije of Nederland weet hoe het verder is gegaan met een teruggekeerd slachtoffer. Daardoor kan het gehele terugkeerproces, met al het beleid en wetgeving dat er bij komt kijken en de bestaande opvang en re-integratieprogramma's, niet kritisch worden geëvalueerd.

7.2 De mogelijkheid tot re-integratie

Op basis van de dossiers van Comensha en de IND bleken uiteindelijk 29 mensen na vrijwillige terugkeer of uitzetting opnieuw naar Nederland te zijn gemigreerd. Over hen is veelal onbekend hoe lang ze in Bulgarije zijn geweest. Het heen en weer pendelen tussen Nederland en Bulgarije, plaatst niet alleen vraagtekens bij hoe definitief terugkeer is, maar daaraan verbonden ook in hoeverre er van 're-integratie' van deze vrouwen kan worden gesproken.

Na het fysieke proces van terugkeer en de eerste essentiële hulpverlening, is een slachtoffer vaak op zichzelf aangewezen, noodgedwongen of uit eigen keuze. In hoeverre er de mogelijkheid bestaat dat een slachtoffer re-integreert, heeft deels te maken met beschikbare assistentie. Maar waarschijnlijk is het nog belangrijker welke situatie een vrouw heeft achtergelaten toen ze slachtoffer werd. Daarnaast is van belang wat zich precies (in Nederland) heeft voorgedaan en wat de gevolgen daarvan zijn voor het individu. Want assistentie in Bulgarije kan nog zo goed zijn, als een vrouw terugkeert naar problemen waar ze aan was ontsnapt en bovendien een ernstig trauma heeft te verwerken, is re-integratie een moeilijke opgave.

Of een slachtoffer succesvol reïntegreert in de samenleving, is afhankelijk van wat je verstaat onder 're-integratie'. Waar het in het algemeen op neerkomt, is dat voor re-integratie de omstandigheden aanwezig moeten zijn voor de teruggekeerde om in veiligheid een 'normaal' leven te leiden (Talens & Landman, 2003). Men moet een teruggekeerde de mogelijkheden geven om de persoonlijke capaciteiten maximaal te ontwikkelen, wat afhankelijk is van mogelijkheden tot werk, onderwijs en training en toegang tot fysieke en mentale gezondheidszorg in het land van oorsprong. Deze mogelijkheden worden beïnvloed door factoren op individueel niveau van het slachtoffer, factoren in de omgeving waar ze naar terugkeert en door de verschillende ondersteuningsmechanismen voor re-integratie die in het land van oorsprong aanwezig zijn.

Bij Animus zijn ze niet erg optimistisch over de mogelijkheid tot re-integratie van de slachtoffers van mensenhandel die zij assisteren. Eén van de psychologen die ervaring heeft met het assisteren van slachtoffers mensenhandel stelt het als volgt: *"Many have not integrated before, so they can not really be reintegrated"* (respondent 18). Ze legt uit dat de meeste slachtoffers een ervaring hebben van seksueel misbruik tijdens de tienerjaren. Vaak hebben ze geen ondersteunende omgeving dat er in de eerste plaats aan heeft bijgedragen dat ze in een situatie van mensenhandel terecht zijn gekomen. Bij terugkeer kan een slachtoffer dan in een vicieuze cirkel terechtkomen. De meeste slachtoffers met wie ze gewerkt heeft, zijn dan ook opnieuw in moeilijke situaties terechtgekomen. Zij is niet de enige die er zo over denkt, ook de anderen psychologen bij Animus weten uit ervaring dat hoe erg je iemand ook probeert te ondersteunen, er vaak verschillende problemen waren waardoor ze in eerste instantie slachtoffer werd. Deze omstandigheden, op economisch, politiek en sociaal vlak, zijn bij terugkeer nog steeds aanwezig waardoor de term 're-integratie' vaak niet van toepassing is. Structurele veranderingen in de leefomstandigheden van een slachtoffer zijn nodig om ervoor te zorgen dat ze op lange termijn in een stabiele positie terecht kan komen en mee kan draaien in de samenleving (OSCE & ODIHR, 2004). De psychologen wijzen erop dat een vrouw er bovendien vaak een traumatische ervaring bij heeft, waardoor ze extra moeite kan hebben zich aan te passen en relaties te onderhouden. Zoals Surtees (2007) het stelt, in de meeste gevallen betekent terugkeer re-integratie in een omgeving die in het verleden al niet houdbaar en misschien zelfs ongezond was. Daarbij komt nog de stress en tegenslag die is ontstaan door de uitbuitende situatie. Eén psycholoog van Animus denkt dat het om al deze redenen niet mogelijk is voor de slachtoffers die zij heeft geassisteerd om te re-integreren in de Bulgaarse samenleving. Volgens een andere psychologe is het wel mogelijk, maar is het afhankelijk van de ernst van het trauma.

Re-integratie is volgens een aantal van de geïnterviewde psychologen van Animus in de eerste plaats afhankelijk van 'interne' factoren (op micro- en mesoniveau) zoals persoonlijkheid en een stabiele ondersteunende omgeving. Daarnaast spelen 'externe' factoren (op macroniveau) zoals onderwijs, werk en huisvesting een rol. De psychologen geven aan dat eerst gewerkt dient te worden aan die 'interne' factoren voordat het zin heeft om de 'externe' factoren te optimaliseren. Vrouwen met kinderen komen in hun re-integratieproces bijvoorbeeld extra obstakels tegen wanneer ze afhankelijk zijn van humanitaire hulp om het kind te eten te kunnen geven of geen werk kunnen gaan zoeken omdat ze niemand hebben die voor het kind kan zorgen (Surtees, 2007). Zonder een ondersteunende omgeving kan zo'n moeder dan niet aan werk komen en voor een inkomen zorgen. Andersom is het soms belangrijk externe factoren te optimaliseren voordat de interne factoren kunnen verbeteren. Het is bijvoorbeeld moeilijk voor een vrouw om te ontsnappen aan een ongezonde of gevaarlijke omgeving, zonder de middelen daarvoor te hebben, zoals een opleiding, een baan en eigen onderdak. Na terugkeer bestaat een behoefte van slachtoffers aan werk en economische steun, belangrijke behoeften waardoor sommige vrouwen voorheen migreerden en in de uitbuitende situatie terecht zijn gekomen (Surtees, 2007). De 'interne' en 'externe' factoren waar de psychologen het over hebben, overlappen met de factoren op micro-, meso- en macroniveau die in combinatie de kwetsbaarheid voor mensenhandel teweeg brengen en het proces van re-integratie beïnvloeden.

7.2.1 Microniveau: mentale en fysieke gezondheid en de ervaring in het buitenland

Op individueel niveau is het welzijn van een teruggekeerde vrouw het eerste belangrijke aandachtspunt. In de beschreven casuïstiek kwam naar voren dat veel vrouwen te maken hebben

gehad met misbruik en geweld binnen de familie, dat ze van jongs af aan op zichzelf zijn aangewezen en soms zijn verkocht door hun eigen familie. Bij Iva, die 16 was bij terugkeer, zorgde dit voor psychische problemen, aldus een betrokken psychologe (casus 112). Ze voelde zich in de steek gelaten door haar moeder, die verdacht werd van betrokkenheid bij haar zaak. Haar vader was alcoholist en gewelddadig. Haar familie was tegelijkertijd de enige bij wie ze terecht kon, wat voor tegenstrijdige gevoelens zorgde en waardoor ze positief over hen sprak. Ze was bang dat ze bij niemand terecht zou kunnen als haar familie haar zou afwijzen. Tijdens haar verblijf bij Animus sneed ze zichzelf in de polsen. Het was onduidelijk of ze echt dood wilde of dat het een schreeuw om aandacht was. Ze had verschillende symptomen van een Posttraumatische Stresstoornis. Volgens de psychologen van Animus zijn veel vrouwen emotioneel niet stabiel en is er geen positief leven dat ze kunnen 'oppakken' doordat ze in hun jeugd zijn misbruikt en altijd geweld hebben meegemaakt. Behalve psychische problemen die soms al zijn ontstaan voordat iemand het slachtoffer werd van mensenhandel, kan het (gedwongen) prostitutiewerk de fysieke en psychische gezondheid ook negatief beïnvloeden (Talens & Landman, 2003).

Bij aankomst in Bulgarije wordt vaak een medische check gedaan, wat bijvoorbeeld bij de IOM een standaardprocedure is. Voor psychische problemen staan psychologen en sociaal werkers ter beschikking. Uit een onderzoek uit 2006 blijkt welke fysieke en psychologische gevolgen een situatie van misbruik of uitbuiting kan hebben (Zimmerman et al, 2006). De meest voorkomende en ernstigste fysieke klachten waren hoofdpijn, vermoeidheid, duizeligheid, buikpijn en geheugenklachten. Door gedwongen seksueel contact hadden veel vrouwen ook seksuele en voortplantingsklachten, zoals SOA's en klachten door abortus. 44% gaf aan te zijn behandeld voor een SOA en 2% gaf aan een HIV positieve diagnose te hebben gehad. Van de vrouwen had 17% op zijn minst één abortus ondergaan tijdens de periode dat ze in de prostitutie werden gedwongen. De auteurs wijzen er op dat de fysieke symptomen niet alleen worden veroorzaakt door geweld en het seksuele contact, maar ook door psychologische oorzaken zoals stress. Hoewel de meeste klachten binnen vier tot zes weken afnemen, zijn er gezondheidsproblemen die na maanden nog aanwezig zijn en medische aandacht blijven vereisen. De mentale klachten die voortvloeiden uit traumatische ervaringen hadden vaak te maken met angst, depressiviteit, en een minder goed cognitief functioneren. De diversiteit en frequentie van gezondheidsklachten die uit dat onderzoek naar voren komen, benadrukken het belang van medische en psychologische assistentie, ook op langere termijn. Hiervoor bleek echter dat het doorverwijzen naar lange termijn hulp na de eerste crisisinterventie, juist problematisch is.

Behalve de fysieke en geestelijke gezondheid, speelt bij re-integratie ook een rol dat iemand een andere manier van leven heeft meegemaakt. Vooral naarmate de periode in Nederland langer is, een slachtoffer meer heeft opgebouwd in Nederland en zowel fysiek als mentaal heeft geleden, is de weg terug moeilijker (Staring, 2001; Talens & Landman, 2003). De kans dat iemand na terugkeer opnieuw naar Nederland komt is groter naarmate het verblijf in Nederland langer is geweest (Van Gaalen et al., 2008). Van de Bulgaarse slachtoffers uit de dossiers van wie bekend is hoe lang ze in Nederland zijn geweest (N=46), betrof deze periode van een aanzienlijk deel (39%, N=18) minder dan drie maanden.⁶⁷ Er zijn echter ook veel Bulgaarse slachtoffers die langer dan een jaar in Nederland verbleven voordat ze naar Bulgarije vertrokken (35%, N=16). De moeite zich aan te passen in Bulgarije, kan bovendien groter zijn wanneer een slachtoffer dit land al op jonge leeftijd verliet. Op basis van de dossiers van Comensha wordt duidelijk dat onder degenen die ooit zijn teruggekeerd of uitgezet (N=81) de meeste vrouwen tussen de 18 en 23 jaar zijn (26%, N=21) en het kleinste aantal minderjarig is (11%, N=9) op het moment van terugkeer.⁶⁸

7.2.2 Mesoniveau: een stabiele en ondersteunende omgeving

Bij de genoemde problemen op individueel (micro) niveau is emotionele steun van de omgeving heel belangrijk voor het slagen van re-integratie. Over de Bulgaarse vrouwen die bij Comensha zijn aangemeld is op basis van de dossiers vrijwel onbekend of ze bij iemand terecht konden bij terugkeer. In zeven gevallen was in het dossier te lezen dat de vrouw bij familie terecht kon en in één geval bij vrienden. Ook was in drie gevallen bekend dat de vrouw niet bij familie of vrienden terecht zou

⁶⁷ Zie tabel 9, bijlage 3

⁶⁸ Zie tabel 10, bijlage 3

kunnen. In slechts een enkel geval was bekend of deze personen ook op de hoogte waren van wat zich had afgespeeld in Nederland, wat belangrijk kan zijn voor ondersteuning. Perspectief op onderdak was ook zelden in de dossiers vermeld. Van 16 personen was voor terugkeer bekend dat ze zich in het gebied van herkomst konden huisvesten en van vijf personen dat ze in een *shelter* zouden worden opgevangen. De informatie in de dossiers over onderdak en de aanwezigheid van een ondersteunende omgeving bij wie een slachtoffer terecht kan is dus zeer gering. In het beste geval was al deze informatie voorafgaand aan terugkeer wel bekend bij de betrokken hulporganisaties.

Teodora keerde terug naar haar familie binnen een Roma gemeenschap, ondanks de problemen die ze met hen had (casus 109). Ze had twee jaar in een opvanghuis gewoond in Nederland en keerde op haar 24^e terug, omdat haar tijdelijke vergunning niet meer verlengd kon worden en een aanvraag tot voortgezet verblijf mislukte. Ze wist volgens de betrokken psychologe niet goed voor zichzelf te zorgen, waardoor ze niet goed wist wat haar te wachten stond bij terugkeer. In Bulgarije werden zij, haar zoontje van twee en haar babydochter door Animus opgehaald van het vliegveld. Ze verbleven een aantal dagen in de *Crisis Unit* van Animus en Teodora kreeg vooral psychologische hulp. Ze gaf aan dat ze in Bulgarije wilde blijven en niet meer als prostituee wilde werken vanwege haar twee kinderen. Doordat ze zo'n lange tijd in de opvang had gewoond, was ze niet erg zelfstandig. Daarnaast is ze volgens de betrokken psychologe van Animus als lid van een Roma gemeenschap, waarin het individu niet centraal staat, niet gewend om alleen te wonen en te leven en haar eigen beslissingen te nemen. De Roma cultuur schrijft voor hoe je je leven dient in te richten. Teodora verwachtte na terugkeer ook dat anderen voor haar beslissingen zouden nemen, waardoor het risico bestond dat iemand opnieuw misbruik van haar zou maken. Ze is opgegroeid bij haar oma, met haar ouders had ze al lange tijd vrijwel geen contact meer. Haar nicht bracht haar in de prostitutie. Ze wilde in eerste instantie geen contact met haar familie, maar uiteindelijk nam ze toch zelf contact op en ging ze met haar familie mee naar huis, omdat die beloofde voor haar te zullen zorgen. Ondanks de problemen binnen haar familie verkoos ze een vorm van zekerheid en veiligheid die de Roma gemeenschap haar kon bieden, boven de mogelijkheid die Animus haar bood om op zichzelf te gaan wonen. Dit was echter geen succes, want na een week was ze weer terug bij de *Crisis Unit*. Teodora was van mening dat haar familie alleen uit was op haar geld, dat ze vanwege een uitkering kreeg. Toen dit geld op was, liet haar familie haar links liggen. Volgens de psychologe van Animus was het bovendien moeilijk voor haar dat ze vijf jaar was weggeweest: eerst een jaar in Tsjechië en vervolgens vier jaar in Nederland. Hierdoor maakte ze bij terugkeer niet meer echt deel uit van de Roma gemeenschap. Ze bleef een week in de *Crisis Unit* en wat er daarna precies is gebeurd is onduidelijk. De psychologe denkt dat haar zus weer heeft aangeboden met haar mee te komen, dit keer naar de plek waar deze zus woonde. Hoewel Teodora wist dat haar familie haar niet echt zou helpen, wilde ze hierover niet overleggen met de mensen van Animus.

De helft van de Bulgaarse slachtoffers gaat terug naar hun familie, ondanks problemen zoals bij Teodora die 'thuis' geen aansluiting vindt (MBZ, 2006; respondent 12). Soms gaat er gevaar uit van de familie zelf. In andere gevallen kunnen vrouwen niet terecht bij familie omdat zij door hen worden afgewezen of omdat ze geen 'thuis' of familie hebben in het land van herkomst (Surtees, 2007; Talens & Landman, 2003). Het komt ook voor dat een vrouw niet terug kan, omdat de familie niet het geld heeft om voor haar te zorgen en haar naar school te kunnen laten gaan. In al deze gevallen kan een vrouw in een kwetsbare en gedesoriënteerde situatie terechtkomen. Problemen bij terugkeer kunnen daardoor ook besloten liggen in de afwezigheid van een ondersteunende omgeving. Binnen de Roma gemeenschap kan een slachtoffer extra kwetsbaar zijn, vanwege de 'meshere', waarin het slachtoffer vaak verantwoordelijk wordt gehouden voor wat er is gebeurd en waarmee ze de familie te schande heeft gemaakt (MBZ, 2006). De psychologen van Animus geven aan dat onder Roma het merendeel van de vrouwen terugkeert naar hun gemeenschap, wat zij zorgelijk vinden. Vooral vanwege het veelvoorkomende huiselijk geweld in deze gemeenschappen. Wanneer een vrouw niet terecht kan bij haar directe familie, wordt vaak nog gekeken of ze bij een verder familielid terecht kan. Het voordeel is dat vrouwen dan toch kunnen terugkeren naar de gemeenschap waar ze vandaan komen. Bij minderjarigen die echt niemand hebben en daardoor in een overheidsinstelling terechtkomen, is de mogelijkheid tot re-integratie twijfelachtig vanwege de beschreven problemen in hoofdstuk 5.

Volgens de psychologen van Animus vertellen veel vrouwen niet aan hun familie wat hen is overkomen of liegen hierover, vaak uit schaamte of omdat ze bang zijn voor stigmatisering of afwijzing. Dit zwijgen zorgt ervoor dat ze niet kunnen praten over de soms traumatische ervaringen. Wanneer familieleden wel worden ingelicht, gebeurt dit meestal omdat zij problemen ondervinden (met handelaren) en daarom op de hoogte móeten worden gesteld over de situatie (Van Eimeren, 2004). De psychologen van Animus vertellen dat wanneer familie wordt ingelicht, dit verschillende reacties teweeg kan brengen. In sommige gevallen schaamt de familie zich, geeft het meisje de schuld van alles en verstoot haar. Soms vertrouwt de familie haar niet meer of ontkent wat er is gebeurd, bang voor de feiten of ze zegt haar te accepteren, maar doet vervolgens net of er niets is gebeurd. Of de familie geeft zichzelf de schuld, is bezorgd of boos, maar geeft de vrouw of het meisje nergens de schuld van.

De coördinator van de *Crisis Unit* vertelt over een meisje dat zelf niet met een psycholoog wilde praten over wat haar was overkomen, maar haar moeder wel. Ze had dit nodig om te begrijpen wat er met haar dochter was gebeurd, hoe ze hierop moest reageren en ermee om moest gaan. Dit is een voorbeeld van hoe de familie betrokken kan zijn bij de hulp aan een vrouw. Want ook zij kunnen verward zijn door de situatie en begeleiding nodig hebben bij het omgaan met hun familielid. De vrouw kan immers veranderd zijn, een traumatische ervaring hebben waardoor ze psychische klachten heeft. Bovendien kan assistentie aan familie zinvol zijn als familieproblemen op sociaal of economisch gebied hebben bijgedragen aan de situatie van misbruik waar een vrouw in terecht is gekomen (Surtees, 2007: 208).

In het onderzoek van Kootstra en Commandeur (2004) had de meerderheid van de teruggekeerde slachtoffers die lange termijn ondersteuning ontvingen, slechte relaties met hun familie en vrienden, of had op lange termijn geen enkel contact met hen. Vrouwen die door eigen familieleden zouden zijn verkocht, keerden meestal niet terug naar de regio van herkomst en verdwenen vaak uit het zicht van NGO's. Wanneer vrouwen wel naar de oorspronkelijke regio terugkeren, kan het problematisch zijn dat de omgeving geen onderscheid maakt tussen vrijwillige en gedwongen prostitutie of discrimineert op basis van etnische afkomst (Surtees, 2007:196). Veel van deze stigmatisering vindt plaats binnen de directe omgeving van een vrouw, ook door familie en vrienden. Het kan verergeren doordat een slachtoffer assistentie ontvangt, die volgens de omgeving wordt gegeven aan prostituees of andere sociaal 'afwijkende' personen. Na verloop van tijd nemen de negatieve reacties soms af. Stigmatisering of afwijzing door familie vanwege het prostitutiewerk, kan emotionele steun uitsluiten en daarmee re-integratie beperken (Talens & Landman, 2003).

7.2.3 Macroniveau: huisvesting, scholing en arbeid

De meerderheid van de door Animus geassisteerde slachtoffers komt uit arme families, heeft geen onderwijs genoten en heeft geen hulpbronnen. Omdat uit onderzoek blijkt dat ongeveer de helft van de vrouwen niet terug kan naar hun familie is huisvesting vaak een probleem (MBZ, 2006; Hunzinger & Coffey, 2003). Accommodaties voor lange termijn zijn zeer dun gezaaid in Bulgarije en voor een privé-appartement moeten vrouwen eerst geld sparen en dus een baan hebben. Tot die tijd zouden ze dan in de opvang terecht moeten kunnen voor drie tot zes maanden, maar voor die termijn is er juist weer een tekort aan opvang.

De coördinator van het *safehouse* in Plovdiv van de IOM zegt dat hij en zijn collega samen met de vrouwen die zij opvangen aan re-integratie werken. Ze organiseren *community councils*, waarbij lokale vertegenwoordigers van verschillende instanties aanwezig zijn om te helpen bij het vinden van een geschikte opleiding, werk en huisvesting voor een vrouw. Dankzij die vertegenwoordigers zijn ook organisaties in andere delen van Bulgarije te bereiken. Dit is nodig omdat de vrouwen uit heel het land komen. Hij heeft positieve verhalen over vrouwen die in het verleden in het *safehouse* in Plovdiv zijn opgevangen. Zo heeft één meisje haar school weer opgepikt met steun van haar moeder, werkt een ander meisje in de bediening in een hotel en is een ander meisje dat terugkeerde naar haar dorp nu getrouwd en heeft een kind. Toch is hij van mening dat het erg moeilijk is voor de vrouwen om een 'nieuw' leven te beginnen, omdat ze meestal niet sterk genoeg zijn om echt te re-integreren. Door de beschreven macrofactoren is het voor iedereen moeilijk aan werk te komen in Bulgarije. Zonder een goede opleiding, vrienden en steun, is het extra moeilijk om

aansluiting te vinden in de samenleving. De vrouwen die hij heeft geassisteerd zijn daarom niet 'succesvol' in re-integratie op de manier waaraan hij eerst dacht. Ze bevinden zich echter niet meer in een gevaarlijke omgeving, hebben veelal werk, geen contact meer met pooiers en zijn niet teruggegaan naar de straat om snel geld te verdienen. Toch blijft vaak het gevaar aanwezig dat ze opnieuw betrokken raken bij mensenhandel. Hoewel meisjes adviezen en hulp vragen over hoe ze bepaalde dingen aan kunnen pakken, zetten ze dit niet altijd om in acties. Er blijft soms een bepaalde naïviteit, aldus de coördinator van het IOM *safehouse*.

Het probleem is vaak dat men slachtoffers wil 're-integreren' in een wereld die wij als 'normaal' beschouwen, maar waar zij nooit deel van hebben uitgemaakt. Dit is dus niet altijd even realistisch. In andere woorden, wil hulpverlening succesvol zijn, dan moet het aansluiten bij de leefwereld van de vrouwen. Bovendien wil een slachtoffer misschien niet in de wereld passen waarin geprobeerd wordt haar te re-integreren. Zo kan het zijn dat iemand na terugkeer naar onze maatstaven in een ellendige situatie terecht komt. Voor een vrouw kan dit haar 'thuis' zijn, waar ze nog altijd beter af is tussen haar familie dan waar dan ook. Andere vrouwen willen juist niet terug naar huis, maar willen door hun ervaring in het buitenland weg uit hun vroegere wereld, waar ze misschien ook niet meer 'thuis' zijn. Wanneer ze dan niet de middelen en mogelijkheden heeft om mee te draaien in de Bulgaarse samenleving, kan ze hulp nodig hebben bij zaken als onderwijs en het zoeken naar werk. Als dit niet lukt, kan ze tussen schip en wal raken. De kans is bestaat dan dat ze andere middelen, zoals prostitutie, aangrijpt.

Uit onderzoek van Kootstra en Commandeur (2004) bleek de wens van slachtoffers om een baan en een inkomen te verwerven het moeilijkst om in te voorzien. Deze 'externe factoren' kunnen positief worden beïnvloed door ondersteuningsmechanismen van NGO's en de overheid (Talens & Landman, 2003). Deze mechanismen schieten in Bulgarije op lange termijn tekort en de rol van de overheid hierin is zeer beperkt. Terwijl dit met betrekking tot de in hoofdstuk 3 beschreven macrofactoren, zoals werkeloosheid, de te dure sociale diensten, discriminatie van vrouwen op de arbeidsmarkt en problemen van etnische groeperingen, hard nodig is. Wanneer er dus niets wordt gedaan aan deze onderliggende macrofactoren, kan een vrouw bijvoorbeeld hard werken om een vak te leren, maar alsnog worden teleurgesteld op de arbeidsmarkt.

De *boarding school* in Bulgarije is een praktijkvoorbeeld waar geprobeerd wordt de kansen van jonge vrouwen te vergroten en ze opnieuw te integreren in de samenleving. De meiden kunnen hier pas weg, wanneer ze een diploma hebben en bij voorkeur als ze ook een baan en woonruimte hebben (respondent 6). Bij het vinden van werk en onderdak worden ze gesteund door de regering. De kans op een baan wil de school vergroten door de meiden een vak te leren. Zolang de drie punten nog niet zijn gerealiseerd, wordt geprobeerd ze langer op de school te houden. Na vertrek neemt de school nog contact op met de meiden, en op basis van deze contacten is de directeur van de school van mening dat 98% van de meisjes succesvol resocialiseert. Tot nu toe zijn dit ongeveer 15 meiden die volgens hem goed zijn geïntegreerd. Soms komen ze opnieuw in de prostitutie terecht, om economische redenen of vanwege familieproblemen. Hoewel dus wordt geprobeerd factoren als scholing, werk en huisvesting te beïnvloeden, kunnen interne factoren als een ondersteunende familie, niet door de school worden beïnvloed. En ondanks arbeidsperspectieven zitten macro-economische factoren tegen. De directeur weet dan ook dat sommige meiden in het buitenland terecht zijn gekomen waar ze 100.000 euro per maand verdienen met prostitutiewerk of met stelen. Harde cijfers over resocialisatie heeft hij niet. Hij baseert zich op telefonisch contact, dus echt betrouwbaar is het 98%-slagingspercentage niet. De medewerker van het NFPA, die vaker met verschillende meiden van de *boarding school* spreekt en in zijn werk in contact komt met vrouwen die vrijwillig of onvrijwillig in de prostitutie werken, wijst er ook op dat wat de directeur 'succesvolle resocialisatie' noemt, allermindst een zekerheid is. Het is namelijk erg moeilijk om de vrouwen te monitoren wanneer ze de school verlaten.

Lidiya is momenteel 16 en zit ongeveer een jaar op de *boarding school* waar ze nu in de 9^e klas zit (casus 102). Ze is in Bulgarije als 14-jarige een jaar lang in een flat opgesloten, waar ze seks moest hebben met klanten. Ze wil zo snel mogelijk weg uit de school en ze denkt over vier maanden weg te kunnen. Als ze vrij is, wil ze haar opleiding tot toeristengids afmaken waar ze ooit mee is begonnen. Dit lijkt haar veel leuker dan het beroepsgericht onderwijs in de school waar ze nu zit. In

deze kappers- en naailessen, ziet ze geen carrière. Daarna wil ze graag in het leger, net als de man van haar zus. Toch zegt ze, is de verleiding groot om weer als sekswerker te gaan werken, vanwege het geld dat ze daarmee kan verdienen. Ze wil proberen om dit niet meer te gaan doen, want ze weet dat er andere mogelijkheden zijn. Maar de maffia kan grote invloed op haar uitoefenen, door middel van dreigingen en chantage. Wanneer de dreiging ontstaat dat deze maffiosi haar zussen iets zullen aandoen, zegt ze dit werk weer te gaan doen. Bovendien weet ze dat armoede en het gebrek aan mogelijkheden meisjes kan dwingen tot sekswerk. Ze ziet dit bij andere meisjes met wie ze gewerkt heeft. De school is terughoudend in het geven van toestemming aan Lidiya om haar zussen op te zoeken. Volgens haar zijn ze bang dat ze weer met haar pooier in contact zal komen en dat hij haar zal kidnappen. Ze heeft inderdaad veel contact met deze man als ze met verlof of vakantie is. Haar pooier is een grote baas in haar woonplaats. Als je eenmaal in zijn greep bent is het moeilijk om daaraan te ontsnappen. Maar ze vindt dit geen reden voor de schooldirectie om haar het contact met haar zussen te ontzeggen. Haar familie is belangrijk voor haar en hoewel haar zussen het sekswerk afkeuren, accepteren ze haar wel. Ze heeft dus een familie bij wie ze terecht schijnt te kunnen, ze is nog jong en kan naar school. Op microniveau speelt echter een rol dat ze gewend is om 'gemakkelijk' geld te verdienen, ze geeft zelf aan dat dit haar in verleiding kan brengen en bovendien deed ze het werk naar eigen zeggen een jaar lang uit vrije wil. Naar school gaan zou haar geduld op de proef kunnen stellen. Bovendien is er de criminele organisatie die haar in de greep heeft, vanwege de dreiging van de pooier in haar woonplaats. Misschien dat haar ideeën nog veranderen in de periode dat ze op de *boarding school* zit, maar momenteel lijkt de kans aanwezig dat ze opnieuw prostitutiewerk gaat doen. Dat gewenning aan het prostitutiewerk en het snel veel geld verdienen een obstakel kunnen vormen bij re-integratie wordt bevestigd door de IOM coördinator van het *safehouse* en ander onderzoek (Surtees, 2007: 145).

Bij Dana, die in het buitenland in de prostitutie terecht kwam, lijkt de wil sterk om niet meer als sekswerker te gaan werken wanneer ze vrijkomt uit de *boarding school* (casus 103). Zij zit sinds een jaar en vier maanden op deze school, is nu 16 jaar en wil later sociaal pedagoog worden. Ze wil niet terug naar haar geboorteplaats en zeker niet naar de 'hel' waar ze voorheen in zat toen ze werd gedwongen tot sekswerk. Met haar oude 'vrienden' heeft ze geen contact meer, ook niet tijdens verlof of vakanties. Ze wil terug naar haar ouders, die verhuisd zijn naar een stad aan de Zwarte Zee. Ze wil naar een universiteit dicht bij die stad. Haar familie weet ongeveer wat er met haar is gebeurd voordat ze in de *boarding school* terecht kwam, maar ze weten niet alles. Dana's moeder is volgens haar bereid haar te ondersteunen wanneer ze op de universiteit zou worden aangenomen. Ze heeft ondersteunende ouders, die de politie belden toen hun dochter werd vermist. Aan de andere kant heeft de goede band met haar familie er wel toe bijgedragen dat ze in een situatie van uitbuiting terecht kwam. Haar familie is relatief arm, waardoor ze inging op het aanbod om snel veel geld te verdienen voor haar familie. Toen ze eenmaal was gedwongen tot prostitutie werden haar ouders bedreigd en gechanteed. In tegenstelling tot Lidiya, zet Dana zich af tegen het feit dat ze in prostitutie heeft gewerkt, wat de kans voor haar wellicht kleiner maakt om opnieuw in een dergelijke situatie terecht te komen. Toch zegt ze dat armoede en geld willen verdienen voor je familie iedereen in staat stelt om dit werk te doen, het kan ook voor haar opnieuw een reden zijn.

Op basis van gesprekken van de NFPA medewerker met (andere) meiden van deze school, wordt bevestigd dat armoede voor hen een belangrijk motief is om opnieuw in de prostitutie te gaan werken. Volgens deze respondent blijft de meerderheid van de vrouwen dan ook in de prostitutie werken na slachtofferschap van mensenhandel of gaat dit na verloop van tijd opnieuw doen.

De sociale en economische omgeving waarin een vrouw (re)integreert, bestaat dus uit verschillende niveaus: het niveau van de familie, van de gemeenschap en die van de samenleving als geheel (Surtees, 2007: 186). Elk niveau heeft haar eigen belangen en eigen normen en waarden, waardoor (re)integratie een complex proces is. Assistentieprogramma's moeten daarom flexibel zijn en erop zijn ingesteld dat re-integratie meestal niet soepel, lineair en snel verloopt (Surtees, 2007). Er moet bijvoorbeeld een mogelijkheid zijn voor slachtoffers om in een later stadium terug te komen bij hulpverleners. De hulpverlening moet op haar beurt bereid zijn steun te bieden in verschillende stadia met aandacht voor individuele behoeftes. Zoals toegang tot lager onderwijs, voor oudere kinderen en

volwassenen (Hunzinger & Coffey, 2003). Toegespitste hulpverlening houdt tegelijkertijd in dat een vrouw niet te afhankelijk wordt van steun, maar leert zelf de touwtjes in handen te nemen (Surtees, 2007). Dit wordt onder andere nagestreefd door vrouwen een vak te leren. De meeste slachtoffers die een (gratis) cursus daartoe volgen voor drie a vier maanden, kiezen voor computer-, naai- en kapperscursussen (Hunzinger & Coffey, 2003). Het is echter onwaarschijnlijk dat dergelijke korte cursussen de vrouwen in staat stellen om een goedbetaalde baan te krijgen. Bovendien is het onduidelijk of ze aansluiten op de arbeidsvraag. Zo had een Bulgaarse sekswerker die ik op de straten van Sofia sprak, een diploma van een naaischool, maar hiermee kon ze weinig verdienen. Een diploma verandert niet het feit dat veel 'regulier' werk minder oplevert dan prostitutie. De verhalen van Lidiya en Dana illustreren dat assistentie moet aansluiten bij het individu en dat het onderwijs dat wordt aangeboden niet voldoende is om tegenwerkende economische macrofactoren het hoofd te bieden.

7.2.4 Opnieuw prostitutie en 'promotie'

Herhaald slachtofferschap of een gebrek aan alternatieven?

Rayna werd tot twee keer toe uitgebuit in de prostitutie (casus 113). Opvallend is dat ze na de eerste keer aangifte deed, maar deze introk en terugkeerde naar degene die haar zou uitbuiten. Dit kan te maken hebben met wantrouwen in de politie en loyaliteit ten aanzien van de pooier zoals besproken in hoofdstuk 2 of met angst voor de gevolgen. Nadat ze terug was bij haar vriend, keerde ze terug naar Bulgarije, omdat haar B9 werd ingetrokken. Ongeveer een half jaar later kwam ze opnieuw naar Nederland en ging terug naar diezelfde 'vriend'. Volgens het dossier was ze deze tweede keer onder valse beloftes naar Nederland gekomen, opnieuw werd ze in een escort tewerkgesteld als prostituee. Ze deed opnieuw aangifte als slachtoffer van mensenhandel en kwam in de B9 terecht.

Dat vrouwen na slachtofferschap van mensenhandel opnieuw in de (gedwongen) prostitutie terechtkomen, zou je kunnen zien als het niet slagen van re-integratie. Uit onderzoek blijkt dat slachtofferschap in het verleden een betrouwbare voorspeller is voor toekomstig slachtofferschap. De kans dat re-integratie slaagt, is dan ook niet altijd erg groot (Groenhuijsen, 2004; Hakkert & Oppenhuis, 1996). Volgens onderzoek naar herhaald slachtofferschap, kan de leefwijze of persoonlijke omstandigheden van een persoon, die na terugkeer niet veranderen, voor constante kwetsbaarheid zorgen. Loyaliteit ten aanzien van de dader kan ook een rol spelen, wanneer er een relatie tussen dader en slachtoffer bestaat zoals bij Rayna. Er kan echter niet zonder meer geconstateerd worden dat slachtoffers zelf direct of indirect bijdragen aan het feit dat ze (meer dan eens) worden getroffen door bepaalde misdrijven. Ook toevallige factoren dragen bij aan slachtofferschap. Maar een bepaalde kwetsbaarheid of verhoogd risico kan bij mensenhandel wel een rol spelen. Dit verhoogde risico kan ook te maken hebben met een hoge misdaadincidentie in de omgeving waar een slachtoffer woont, (Hakkert & Oppenhuis, 1996). Wanneer de factoren op individueel en gezinsniveau die bijdragen aan de kwetsbaarheid van vrouwen (hoofdstuk 4) niet veranderen na slachtofferschap, kan de kwetsbaarheid hoog blijven. Hierdoor bestaat het risico dat de persoon opnieuw het slachtoffer wordt van mensenhandel (Talens & Landman, 2003). Hetzelfde geldt voor de patronen die zichtbaar zijn in de manieren waarop vrouwen slachtoffer worden, zoals besproken in hoofdstuk 5. Als kinderen na slachtofferschap van mensenhandel bijvoorbeeld opnieuw in een overheidsinstelling terechtkomen na terugkeer, dan lijkt het risico op herhaald slachtofferschap groot. De patronen die zichtbaar zijn dienen dus te worden doorbroken om herhaald slachtofferschap te voorkomen. Dit is in de praktijk moeilijk.

'Herhaald slachtofferschap' is net als het eerste, soms enige, 'slachtofferschap' in sommige gevallen niet de geschikte term. Er kan (opnieuw) misleiding en dwang in het spel zijn en de vrouw kan zichzelf (opnieuw) als slachtoffer zien. Maar als ze door een gebrek aan alternatieven opnieuw begint met prostitutiewerk, ziet ze dit zelf wellicht heel anders. Een vrouw die terugkeert naar haar geboortedorp en geen *follow-up* assistentie ontvangt, gaat soms door een gebrek aan economische mogelijkheden opnieuw naar de stad of migreert opnieuw en gaat weer in de prostitutie werken (Talens & Landman, 2003). Sommige hulpverleners of autoriteiten beoordelen dit als 'herhaald slachtofferschap'. Zo geeft een psychologe van Animus aan dat er meerdere vrouwen die bij hen

terecht komen, al meerdere keren in een situatie van mensenhandel hebben gezeten voordat ze bij Animus kwamen. Een andere psychologe schat dat één derde van de vrouwen die ze assisteert opnieuw in een situatie van mensenhandel terecht komt en dat de meeste vrouwen in ieder geval opnieuw in moeilijke situaties belanden. De coördinator van de *Crisis Unit* van Animus geeft echter aan dat ze geen vrouwen kent die opnieuw het slachtoffer werden van mensenhandel, maar wel vrouwen die opnieuw in de prostitutie gingen werken, omdat dit soms de enige optie is die ze hebben. Het is hoe dan ook lastig vrouwen die zichzelf niet als 'slachtoffer' zien, te beschermen tegen 'herhaald slachtofferschap'.

Het gaat dus niet per definitie om herhaald 'slachtofferschap van mensenhandel', maar om het herhaald in vergelijkbare situaties terecht komen van misbruik. Misbruik of huiselijk geweld in het verleden kan volgens één van de Animus psychologen een voorspellende factor zijn voor slachtofferschap van mensenhandel, of om opnieuw in een ongezonde misbruikende relatie terecht te komen. Dit hoeft niet alleen te maken te hebben met het gebrek aan economische alternatieven. Het kan ook in verband staan met de negatieve ervaringen in het verleden waardoor iemand ongezonde relaties aangaat of altijd in een afhankelijke positie terecht komt. Maya werd bijvoorbeeld op jonge leeftijd misbruikt door haar adoptievader en werd op 17-jarige leeftijd in de prostitutie gedwongen waardoor ze een paar jaar later in Nederland terechtkwam (casus 111). Toen ze door de hulpverlening werd weggehaald uit het huis van een echtpaar dat haar wilde prostitueren, was de ellende echter niet over. Ze ging namelijk naar een 'vriend', maar hij dwong haar tot seks en ze ging daarom ook bij hem weg. Wanneer Maya op 22 jarige leeftijd terugkeert naar Bulgarije, is er dus al meerdere malen misbruik van haar gemaakt en de kans bestaat dat dit opnieuw gebeurt.

Een psychologe van Pulse foundation in Pernik, geeft aan dat het erg moeilijk kan zijn voor een slachtoffer van mensenhandel om uit de prostitutiewereld te komen. Van de vrouwen met wie ze heeft gewerkt zit 60 tot 70% in een psychiatrische inrichting. Van de overige 30% is een gedeelte terug in de prostitutie en van de rest is onbekend waar ze zijn gebleven. De coördinator van het *safehouse* van de IOM zegt echter dat de meeste meisjes die zij hebben geassisteerd niet opnieuw in de prostitutie terecht zijn gekomen. Wanneer dit wel gebeurt, heeft dit volgens hem te maken met allerlei verleidingen, zoals uitgaan, mooie kleding en naar restaurants gaan. De meisjes kunnen hiervoor gevoelig zijn, waardoor ze bereid zijn als sekswerker veel geld te verdienen in korte tijd. De coördinator van de IOM in Sofia, is van mening dat het zelden voorkomt dat vrouwen opnieuw het slachtoffer worden van mensenhandel en bij minderjarigen heeft hij dit nog nooit meegemaakt. Hij zei in hetzelfde interview dat bij minderjarigen meestal familie betrokken is bij de uitbuitende situatie van het kind. Dat de IOM niets hoort van deze minderjarigen nadat ze naar hun familie zijn teruggekeerd, wil echter niet zeggen dat diegene dus zonder problemen het leven thuis weer oppikt. In de eerste plaats kan het kind de problematische situatie thuis 'normaal' vinden, niet anders dan voorheen. Het is tevens aannemelijk dat familie in het vervolg beter uitkijkt dat het kind niet opnieuw bij een dergelijke organisatie terecht komt of dat ze het kind de mond snoeren omdat hij of zij de familie in problemen heeft gebracht.

Bij de vrouwen die volgens de Comensha en IND dossiers opnieuw naar Nederland zijn gekomen na terugkeer of uitzetting (N=29), is mogelijk sprake geweest van herhaald slachtofferschap. Vier van hen kwamen de tweede keer onder valse beloftes hierheen, twee zijn zelfstandig terug gekomen, één is ontvoerd en één persoon is gedwongen om weer naar Nederland te gaan, omdat de handelaren haar familie bedreigden. Tevens is van vijf van deze vrouwen bekend dat ze de tweede keer via een handelaar hier kwamen. In drie gevallen speelden vrienden of een geliefde een rol bij de terugkeer naar Nederland, maar dat wil niet direct zeggen dat zij haar in een situatie van uitbuiting hebben gebracht. Het is mogelijk dat vrouwen graag een verblijfsvergunning willen verwerven in Nederland om hier hun toekomst op te bouwen, omdat het te gevaarlijk is in Bulgarije te blijven of de situatie thuis te uitzichtloos. Kijkend naar hun gegevens bij de IND, zijn er sommigen al jaren bezig op verschillende manieren een verblijfsvergunning te krijgen. Zij hebben, op hun uitzetting na, vanaf 2002 en 2003 tot en met 2007 continu een tijdelijke vergunning of ze zitten in een procedure voor een verblijfsvergunning. Ook de IOM coördinator zei dat een aantal vrouwen dat zij hebben geassisteerd opnieuw naar Nederland is gegaan. De Bulgaarse onderzoeksjournalist die ik sprak in Sofia, deed in 2004 onderzoek naar prostitutie van Bulgaarse vrouwen in Italië. Hij denkt zelfs dat de meeste meiden

die worden gedeporteerd uit West-Europese landen, opnieuw terugkeren naar dat land. Hij heeft nooit iemand gesproken die opnieuw het slachtoffer werd van mensenhandel. Volgens hem gaan ze opnieuw naar dat land omdat het moeilijk is in Bulgarije een 'nieuw leven' te starten. Bij al deze vrouwen is er in ieder geval geen sprake van re-integratie in Bulgarije.

Van slachtoffer naar dader

Wanneer vrouwen in de prostitutiesector blijven werken, of hier opnieuw (al dan niet gedwongen) in terecht komen, kan het ook zo zijn dat ze hierin een andere rol gaan vervullen. Zoals de meisjes in de *boarding school* die meewerkten aan het ronselen van andere meisjes vanuit deze school. De coördinator van het *safehouse* kent ook een meisje van 17 die als prostituee werkte en daarnaast ook zelf andere meisjes ronselde. Ze deed dit bij haar eigen klasgenootjes op school: na de les ontmoette ze een jongen met wie ze een ritje ging maken in zijn auto. Ze nam dan een vriendin mee en ging haar dan vertellen hoe leuk de jongen wel niet is, dat hij knap is en ook knappe vrienden heeft. Ze haalde haar dan over om met hen mee te gaan om koffie te drinken. Daarna was het aan de jongen, een pooier, om haar in het prostitutiewerk te lokken. Volgens een psychologe van Pulse foundation in Pernik zijn vier van de twaalf slachtoffers mensenhandel die ze heeft geassisteerd actief in het ronselen van andere meisjes. De psychologen van Animus hebben geen ervaring met slachtoffers die zelf actief werden. Wel vertellen slachtoffers hen wel eens over meisjes die controle uitoefenen over anderen en over 'vriendinnen' die vrouwen stimuleren om ergens te gaan werken.

De Nederlandse vreemdelingenadvocaat maakt mee dat een vrouw die eerst het slachtoffer is geworden van mensenhandel, later zelf een meer actieve positie inneemt. Zo was er een vrouw die na slachtofferschap vrijwillig terugging naar haar land van oorsprong, waar andere vrouwen haar opzochten. Zij wisten dat ze in Nederland had gewerkt en vroegen haar om hulp om in Nederland te komen en in de prostitutie te gaan werken. De 'ervaren' vrouw hielp hen en reisde bijvoorbeeld met een vrouw mee naar Nederland. Wettelijk gezien was er daardoor sprake van mensenhandel, omdat de 'ervaren' vrouw wist wat de anderen te wachten stond en ervoor zorgde dat zij in de prostitutie terecht kwamen. Hoewel in sommige gevallen vrouwen zich vrijwillig bij haar hadden gemeld en interesse toonden in prostitutiewerk, had de 'ervaren' vrouw ook vrouwen misleid door te zeggen dat ze als serveerster konden gaan werken. Bij een andere zaak had de advocaat een cliënte die in een seksclub de vrouwen 1,5 jaar lang in de gaten hield en hun geld moest innen en afdragen aan de pooier. Ze moest nieuwe vrouwen inwerken en de pooier inlichten als een vrouw het niet goed deed. Zelf moest ze ook in de prostitutie werken, haar geld afdragen en had ze met dezelfde angsten en bedreigingen te maken als de andere vrouwen. Andere vrouwen waren echter weggelopen en door hun verklaringen werd zij verdachte. Dit is een voorbeeld van hoe de grens tussen slachtoffer- en daderschap dun kan zijn.⁶⁹

In de periode 2001 t/m 2006 hebben de meeste bij het OM ingeschreven verdachten de Nederlandse nationaliteit (NRM, 2008: 24). Daarna komt de Bulgaarse nationaliteit, net als de Turkse, Marokkaanse en Roemeense nationaliteit onder de verdachten, relatief veel voor. Wat opvalt, is dat hoewel het merendeel man is, er onder de Bulgaarse verdachten een aanzienlijk deel vrouw is. In 2004 en 2005 bedroeg het percentage vrouwen onder de Bulgaarse verdachten 30%, vergeleken met 11% onder de Nederlandse en 2 a 3 % onder de Turkse en Marokkaanse verdachten (NRM, 2007). En in 2006 was het percentage vrouwen met 38% onder de Bulgaarse verdachten, tegenover 5% onder de Nederlandse, nog steeds opvallend hoog (NRM, 2008). Deze vrouwelijke verdachten zijn mogelijk 'gepromoveerd' binnen de prostitutiesector. Ze werken niet (alleen) of niet meer als prostituee, maar hebben een actievere rol, zoals het controleren van vrouwen of het ronselen van nieuwe vrouwen. Deze actieve rol van vrouwen binnen mensenhandelorganisaties komt volgens onderzoek van Siegel (2008) meestal voor in de vorm van een ondergeschikte positie ten aanzien van de leidinggevende handelaar. De vrouw, die meestal eerst zelf prostituee is geweest, voert vrijwillig of onvrijwillig taken uit die deze handelaar haar opdraagt.

⁶⁹ Het Hof oordeelde in deze zaak dat deze vrouw ondanks haar angsten terug had kunnen treden, net als die andere vrouwen die waren weggelopen. Haar angst werd dus eigenlijk geobjectiveerd, omdat vergeleken met die andere vrouwen, die ondanks hun angsten weglieden, zij dit ook had kunnen doen (respondent 4).

Waarschijnlijk komt een 'loopbaan' van slachtoffer naar dader meer voor dan uit mijn resultaten blijkt. Vrouwen die actief meewerken aan het ronselen of uitbuiten van andere vrouwen, zullen contacten met hulpverlening en politie vermoedelijk meer vermijden. Ze komen daardoor niet in mijn data voor of verzwijgen bewust die 'dader' rol.

7.3 Conclusie

Op de lange termijn blijft in Nederland en Bulgarije vaak onbekend hoe het een slachtoffer na terugkeer vergaat. Vrouwen gaan vaak hun eigen weg en als ze wel hulp willen, kan die meestal alleen voor korte termijn worden gegeven. Vrouwen keren vaak terug naar het platteland waar ze vandaan komen en waar weinig gespecialiseerde hulp aanwezig is. Er zijn gevallen dat organisaties in Bulgarije op de hoogte blijven van een slachtoffer, omdat deze bijvoorbeeld wel op lange termijn wordt ondersteund of contact houdt. Toch wordt deze informatie dan zelden teruggekoppeld naar Nederland.

Omdat er over de lange termijn na terugkeer weinig bekend is, is het moeilijk iets te zeggen over de mogelijkheid tot re-integratie. Bovendien blijkt dat een aantal vrouwen opnieuw naar Nederland komt, die zich dus in ieder geval niet richten op integratie in de Bulgaarse samenleving. Bij degenen die in Bulgarije blijven, is het vaak een groot probleem dat slachtoffers terugkeren naar een situatie die er in de eerste plaats toe heeft geleid dat ze slachtoffer werden van mensenhandel. Op mesoniveau zijn problemen binnen de gezinssituatie of de gemeenschap vaak niet veranderd. Op individueel (micro-) niveau hebben de vrouwen vaak veel meegemaakt wat voor psychische problemen zorgt. Daarnaast kan ze gevaar lopen doordat ze te maken heeft gehad met een crimineel netwerk. Bovendien waren veel vrouwen nog jong toen ze naar Nederland kwamen en een aantal bleven ook relatief lang in (de opvang in) het buitenland. Hierdoor heeft een vrouw een andere manier van leven meegemaakt en is de kans groter dat ze niet kan aarden in haar 'thuis' omgeving en/of opnieuw naar Nederland of West-Europa gaat. Aan veel van de problemen bij terugkeer, op zowel het niveau van het individu (micro), het gezin als de omgeving (meso), liggen macrofactoren ten grondslag. Deze factoren, zoals ondergeschiktheid van de vrouw, discriminatie (op de arbeidsmarkt), werkeloosheid, armoede en weinig toekomstperspectief, zorgen nog steeds voor differentiële kansenstructuren bij terugkeer. De kansen van de teruggekeerde vrouwen kunnen dus nog net zo beperkt zijn als daarvoor, waardoor ze opnieuw in de marges van de arbeidsmarkt terechtkomen met soms het risico van uitbuiting.

Hulpverlening kan soms ingrijpen in deze vicieuze cirkel, maar als de factoren op de drie verschillende niveaus tegenzitten is dit erg lastig. Bovendien vormt het gebrek aan risicoanalyses en inschatting van mogelijke problemen vóór terugkeer, aan bescherming en bijstand door de Bulgaarse overheid en aan opvang en assistentie op lange termijn en op het platteland, belangrijke obstakels. Een andere belangrijke factor is dat slachtoffers zelf hun situatie soms anders zien dan NGO's en autoriteiten. Hierdoor worden deze laatste buitengesloten en kunnen ze niet altijd ingrijpen. Bovendien sluit 're-integratie' zoals NGO's en autoriteiten die zich voorstellen, niet altijd aan bij de behoeftes van het slachtoffer. Iemand 're-integreren' in een wereld waar een vrouw nooit deel van heeft uitgemaakt is erg lastig. En een goed betaalde baan realiseren, wat voor veel vrouwen een belangrijke factor is bij het 'oppakken' van hun leven, wordt tegengewerkt door de slechte economische situatie in Bulgarije. Het ontbreekt betrokkenen dus vaak aan de juiste middelen om deze vrouwen daadwerkelijk te kunnen helpen. De beroepsgerichte cursussen die slachtoffers in Bulgarije worden aangeboden zijn nuttig, al is het maar om een vak te leren, structuur aan te brengen in hun leven en een doel te stellen. Er dient wel in het oog te worden gehouden dat deze cursussen aansluiten bij de wensen van de vrouw en dat ze niet teleurgesteld wordt over het mogelijke inkomen in die sector. Bovendien is het onbekend of de cursussen zijn afgestemd op de vraag op de (Bulgaarse) arbeidsmarkt.

Sommige vrouwen zoeken na terugkeer hun uitweg in de prostitutie, of worden hier door hun omgeving opnieuw in gepusht. Er kan dan sprake zijn van 'herhaald slachtofferschap' waarbij misbruik in het verleden een voorspellende factor is. De vrouwen die terug naar Nederland kwamen en opnieuw een verblijfsvergunning aanvragen zijn mogelijk ook opnieuw het slachtoffer van mensenhandel geworden. Soms is dat echter een stempel dat anderen er op drukken, terwijl de vrouw

haar problemen op haar manier oplost met de middelen die ze tot haar tot beschikking heeft of omdat ze extra geld wil verdienen. Bij de keuze om opnieuw in de prostitutie te werken en eventueel opnieuw naar Nederland te komen speelt het een belangrijke rol dat vrouwen, ook wanneer ze een opleiding hebben genoten, weinig kunnen verdienen in de formele sector. Prostitutie levert nog altijd heel wat meer en sneller geld op dan een 'normale' baan en dit hebben de vrouwen die terugkeren al ervaren.

Een 'loopbaan' binnen de prostitutie, waarbij vrouwen zelf actief gaan meewerken aan het ronselen en tewerkstellen van andere vrouwen komt voor, maar blijkt niet direct uit mijn gegevens. Mijn gegevens wijzen meer in de richting van slachtofferschap, maar de grens met daderschap kan erg dun zijn. Het opvallend hoge aandeel vrouwen onder Bulgaarse verdachten in Nederland kan erop wijzen dat het in de praktijk vaker voorkomt dat vrouwen een actieve rol krijgen in een mensenhandelorganisatie dan uit mijn onderzoek blijkt.

Hoofdstuk 8. Uit het oog, uit het...

Op basis van de verzamelde data, in combinatie met de literatuur, heb ik een beeld geschetst van remigratie van Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel. De probleemstelling die ik in dit afsluitende hoofdstuk wil beantwoorden luidt:

Hoe verloopt het remigratieproces van Bulgaarse vrouwen die, na uitbuiting in de prostitutie, (on)vrijwillig zijn teruggekeerd van Nederland naar Bulgarije en welke factoren op micro-, meso- en macroniveau spelen hierbij een rol?

In deze scriptie ben ik voor de hoofdstukindeling uitgegaan van de deelvragen, voor een beantwoording van die vragen verwijs ik naar de conclusies per hoofdstuk. Ze komen hier indirect aan bod, maar bij het formuleren van een antwoord op de probleemstelling ga ik uit van de tweedeling van de probleemstelling. Op basis van mijn bevindingen zal ik in de laatste paragraaf aanbevelingen doen.

Allereerst moet geconstateerd worden dat er een groot gebrek is aan informatie over het terugkeerproces van deze Bulgaarse vrouwen. De gegevens die bekend zijn, zijn verspreid over verschillende betrokkenen in Nederland en Bulgarije. Een centraal overzicht over de omstandigheden tijdens terugkeer en hun situatie na terugkeer ontbreekt. Dit staat in contrast met de aandacht die uitgaat naar mensenhandel en de ernst van dit delict dat vaak wordt benadrukt. De aandacht gaat vooral uit naar wat zich in Nederland afspeelt. Zodra een vrouw terugkeert, lijkt er weinig interesse te zijn voor hoe het haar eigenlijk is vergaan.

Op basis van de omstandigheden rondom het remigratieproces die wél bekend zijn over deze Bulgaarse vrouwen, blijkt dat er vaak niet van remigratie kan worden gesproken omdat veel vrouwen opnieuw migreren. Er blijken vrouwen opnieuw naar Nederland te komen, soms opnieuw als slachtoffer van mensenhandel. Hierdoor is het juist ook in het belang van de Nederlandse overheid en hulpverleners om er zorg voor te dragen dat dit niet het gevolg is van slechte informatievoorziening (over veiligheid) en een gebrek aan steun bij terugkeer.

Wat opvalt aan de gegevens die bekend zijn over het terugkeerproces, is de houding van vrouwen, die zichzelf niet altijd als slachtoffer zien. Dit maakt het lastig iets in algemene zin te zeggen over het remigratieproces en hoe dit eruit zou moeten zien. Wat betrokken NGO's en autoriteiten bijvoorbeeld als risico's zien bij terugkeer, is voor het slachtoffer zelf vaak een logische keuze.

Een belangrijke bevinding over de factoren op de drie verschillende niveaus die een rol spelen bij terugkeer, is dat de factoren die in eerste instantie een rol speelden bij slachtofferschap van mensenhandel, bij terugkeer vaak onveranderd zijn. Re-integratie is daardoor vaak een moeilijke opgave.

8.1 Het remigratieproces

Om het remigratieproces in perspectief te kunnen plaatsen, is op basis van de dossiers van Comensha en de IND niet alleen gekeken naar de groep Bulgaarse slachtoffers die terugkeert, maar ook naar de groep die niet terugkeert. De kenmerken en achtergronden van de gehele groep is in kaart gebracht, waarbij soms verschillen opvallen tussen degenen die wel en niet vrijwillig terugkeerden. De bestudeerde dossiers en casussen verschillen enorm van elkaar. Iedere vrouw heeft haar eigen verleden, haar eigen ervaringen, de één traumatischer dan de ander. Terugkeer en re-integratie betekenen daarom voor lang niet ieder slachtoffer hetzelfde.

Wel zijn er een aantal patronen zichtbaar voor de groep Bulgaarse slachtoffers. Ze zijn meestal door ingrijpen van de politie uit de situatie van mensenhandel geraakt en deden relatief vaak aangifte. Ingrijpen door de politie en het doen van aangifte kwam relatief minder vaak voor onder de vrouwen die vrijwillig zijn teruggekeerd. Wantrouwen in politie, loyaliteit ten aanzien van de dader en geen belang zien in aangifte, kunnen hierbij een rol spelen. Degenen die vrijwillig terugkeerden stapten vaker zelf op, of ontsnapten aan de mensenhandelsituatie, soms met de hulp van een ander. Zij hebben ook vaker in de bedenktijd gezeten en zijn vaker in contact gekomen met hulpverlening dan degenen die in Nederland bleven of zijn uitgezet. De opvang in Nederland wordt bemoeilijkt door

het beperkte aantal opvangplekken voor slachtoffers mensenhandel en de soms uiteenlopende belangen van opvangcentra, het slachtoffer en de politie.

Het gedachtegoed van Christie (1977), over *professionals* die het conflict uit handen nemen van het slachtoffer, biedt houvast voor de hedendaagse benadering van mensenhandel. Wetgeving en beleid ter bestrijding van het delict mensenhandel is in de eerste plaats gericht op het opsporen en vervolgen van de daders. Het tijdelijke verblijf voor slachtoffers in Nederland, waar de B9 regeling in voorziet, is van belang om het slachtoffer in Nederland te kunnen houden voor zijn of haar bijdrage in deze opsporing en vervolging. Voor de Bulgaarse vrouwen gold, dat als zij ervoor kozen geen aangifte te doen, zij geen verblijfsrecht hadden op grond van de B9 en geen recht op de sociale en collectieve voorzieningen waar de B9 in voorziet. Als zij wel aangifte deden, was het moeilijk op basis van de B9 voortgezet verblijf te realiseren op basis van humanitaire omstandigheden. Het belang van het slachtoffer staat in deze gang van zaken niet voorop, politie en justitie bepalen veelal de koers. De beschermende rol die de Nederlandse overheid op zich neemt ten aanzien van het slachtoffer wordt steeds groter. De B9 is niet meer afhankelijk van het doen van aangifte, ook ander vormen van medewerking aan opsporing en vervolging volstaan. En een slachtoffer komt makkelijker in aanmerking voor voortgezet verblijf wanneer ze aangifte doet in een strafzaak die leidt tot een veroordeling of in een zaak waarin geen veroordeling volgt maar het slachtoffer op het moment van uitspraak al drie jaar of langer in Nederland verblijft op grond van de B9. Van de laatste ontwikkelingen hebben de vrouwen uit mijn onderzoeksgroep echter nog niet veel profijt kunnen hebben. Relatief veel van de Bulgaarse vrouwen kwamen na aangifte in de B9 terecht. Een tiental vrouwen slaagde erin te bewijzen dat ze bij terugkeer geen kans had op een menswaardig bestaan, te duchten had voor haar veiligheid en de Bulgaarse overheid geen bescherming zou bieden, waardoor ze voortgezet verblijf kreeg op basis van humanitaire omstandigheden. Voor de overige slachtoffers is terugkeren één van de weinige opties.

Van de Bulgaarse slachtoffers keerde ruim de helft voor of na aanmelding bij Comensha terug naar Bulgarije, vrijwillig en onder begeleiding van de IOM. Ondanks deze 'vrijwilligheid', hebben veel vrouwen niet veel keus en keren terug omdat ze geen verblijfsrecht meer hebben en terugkeer verkiezen boven een illegaal bestaan. Bij de keuze om wel of niet terug te keren speelt op individueel niveau familie een rol. Terugkeer kan tijdelijk zijn, om familie te bezoeken, of een kind op te halen, of permanent als de vrouw zich bij man en/of kind vestigt. Vrouwen die in Nederland blijven hebben juist vaker een relatie of kinderen in Nederland.

De meeste vrouwen keerden binnen drie maanden na aanmelding bij Comensha terug naar Bulgarije en waren op het moment van terugkeer nog jong, tussen de 18 en 23 jaar. De IOM voorzorg vooral in begeleiding bij de reis, vliegtickets en financiële steun. De IOM begeleiding in Nederland leidt ertoe dat de opvang van het slachtoffer bij aankomst in Bulgarije ook meestal door de IOM wordt verzorgd. De samenwerking en coördinatie tussen verschillende organisaties is zowel in Nederland als in Bulgarije niet optimaal op elkaar afgestemd. Hoewel er wordt gewerkt aan het verbeteren van deze infrastructuur, krijgt een slachtoffer niet altijd een volledig aanbod van mogelijke hulpverlening.

De hulpverlening in Bulgarije concentreert zich in de hoofdstad en is vooral gericht op crisisinterventie. Omdat veel slachtoffers daarna terugkeren naar het platteland, zijn velen verstoken van goede ondersteuning voor de lange termijn. Daarnaast blijkt het vaak moeilijk te voorzien in opvang omdat de criteria van opvanginstellingen vaak niet aansluiten bij het veelzijdige profiel van een slachtoffer, iets dat door Surtees (2007) ook al werd geconstateerd. Vrouwen die ziek zijn, ernstige psychische klachten hebben, of kinderen hebben, blijken moeilijk te plaatsen in de opvang. Daarnaast speelt in Bulgarije en Nederland een rol dat de leefwereld van de vrouw kan botsen met de eisen die de hulpverlening stelt. Een vrouw die zichzelf niet als slachtoffer van uitbuiting ziet en solidair is met haar pooier, schendt soms de regels van opvang en de eisen voor bescherming door contact op te nemen met deze pooier. Ze kan dan op straat komen te staan en bescherming kan vervallen, terwijl er aan haar gedrag (psychische) oorzaken ten grondslag kunnen liggen waarbij ze juist hulp nodig heeft. Haar uitsluiten van hulp kan haar (opnieuw) in een risicovolle situatie brengen, de pooier is dan soms de enige op wie ze nog kan terugvallen.

Hoewel gevaren bij terugkeer van vrouwen uit de dossiers soms bekend waren, is op basis van de dossiers bijna altijd (98%) onbekend of de risico's bij terugkeer van tevoren in kaart zijn

gebracht. Maar zelfs als er een risicoanalyse wordt gedaan en mogelijke gevaren worden geconstateerd, zijn er voor betrokkenen vaak weinig middelen om in te grijpen. Sommige slachtoffers houden zich niet aan veiligheidsregels, of ze willen terug naar hun familie waar de problemen zijn begonnen. Een slachtoffer ziet haar situatie niet altijd als 'onveilig' of 'risicovol'. Ze houdt enkel vast aan de zekerheden die ze heeft, ook al is dat een familie die haar in gevaar heeft gebracht. Zowel bij opvang en ondersteuning van slachtoffers, als bij de bescherming is de rol van de Bulgaarse overheid minimaal.

Hoe het de vrouwen na lange termijn is vergaan na terugkeer is veelal onbekend. Vrouwen gaan meestal hun eigen weg, soms noodgedwongen door het ontbreken van opvang of ondersteuning. Als een organisatie al op de hoogte blijft van het welzijn van een vrouw, wordt dit bovendien niet vaak teruggekoppeld naar Nederland.

Wat wel blijkt, is dat de vrijwillige of onvrijwillige terugkeer lang niet altijd permanent is. Van de Bulgaarse vrouwen uit de dossiers van Comensha die teruggingen naar Bulgarije, kwam ruim eenderde opnieuw naar Nederland. In sommige gevallen is bekend dat er sprake was van herhaald slachtofferschap. Toch lijkt er vooral een trend te zijn van op en neer pendelen tussen Nederland en Bulgarije, door vrouwen die opnieuw hun kansen hier zoeken. De stap om terug te keren naar Bulgarije en om opnieuw naar Nederland te komen, is praktisch gezien kleiner dan in het verleden, door de toegenomen mobiliteit. Terugkeer is voor velen dan ook slechts een tijdelijke fase in het migratieproces.

De mobiliteit bleek ook uit gesprekken met sekswerkers op de straten van Sofia, waardoor een beeld ontstaat van de sekswerker die het heft in eigen handen neemt en de grenzen over gaat voor een hoger inkomen en voor betere werkomstandigheden. Een aantal vrouwen ondervond hier geen problemen bij. Toch zijn sommige sekswerkers ooit als minderjarige in het vak gedwongen, maar zeggen nu vrijwillig aan het werk te zijn. Hieruit blijkt dat er niet altijd een duidelijke scheiding is te maken tussen de 'vrijwillige (migrerende) sekswerker', en het 'slachtoffer van mensenhandel'. De realiteit is veelzijdiger. Dit maakt dat de wereld van de vrouw soms kan botsen met die van overheden of hulpverlening, omdat de laatste meestal uitgaan van hulpverlening aan 'slachtoffers', ook bij terugkeer. Vrouwen die zichzelf niet als slachtoffer zien kunnen ook hulp nodig hebben, of juist andere hulp dan die wordt aangeboden.

8.2 Obstakels voor re-integratie in Bulgarije

Het is moeilijk iets te zeggen over re-integratie op de lange termijn. Dit heeft te maken met het gebrek aan informatie, dat het gevolg is van een gebrek aan opvang op lange termijn, het gebrek aan terugkoppeling, het feit dat veel vrouwen hun eigen weg gaan en de constatering dat 'terugkeer' lang niet altijd permanente vestiging in het land van herkomst betekent. Mede door deze factoren bleek het moeilijk om toegang te krijgen tot vrouwen die zijn teruggekeerd. Bij een aantal vrouwen is in ieder geval geen sprake van re-integratie in Bulgarije, omdat ze terugkwamen naar Nederland.

Op basis van de gegevens die in Bulgarije zijn verzameld, kan geconstateerd worden dat de factoren die een rol speelden bij het slachtofferschap van mensenhandel, bij terugkeer meestal onveranderd zijn, wat in grote lijnen overeenkomt met bevindingen uit bestaand onderzoek (Van Eimeren, 2004; Kootstra & Commandeur, 2004; Surtees, 2007). Door middel van casuïstiek is een beeld geschetst van vrouwen die veel ellende hebben meegemaakt, waarvan mensenhandel slechts één aspect is. Een aantal vrouwen is al vanaf jonge leeftijd op zichzelf aangewezen en werkte soms in Bulgarije al in de prostitutie. Maar pas in Nederland is er ingegrepen en krijgt ze het *label* 'slachtoffer'. Na al die tegenslagen is het niet zo vreemd dat een vrouw graag in Nederland wil blijven. Bij terugkeer loopt ze tegen dezelfde factoren aan die haar in eerste instantie kwetsbaar maakten voor mensenhandel. Als deze factoren niet veranderen, bestaat er een kans op herhaald slachtofferschap (Hakkert & Opperhuis, 1996).

Factoren op macrostructureel niveau zorgen op meso- en microniveau voor frustraties waar de Bulgaarse burgers op verschillende manieren een uitweg voor zoeken. De politieke, culturele en economische veranderingen sinds de transitie zorgden voor armoede, die meer effect had op vrouwen dan op mannen. Vooral vrouwen waren daardoor bereid tot informeel werk, onder slechte

arbeidsomstandigheden en soms tot prostitutie, waarvoor ze soms de grens over gingen. De transitie zorgde voor een versterking van de marginale positie van etnische minderheden in Bulgarije, vooral Roma. Op hetzelfde moment ontstond door de economische verslechtering, de politieke instabiliteit en de toegenomen corruptie een voedingsbodemp voor georganiseerde criminaliteit. Mensenhandelaren zagen in uitbuiting een lucratieve uitweg uit de frustrerende situatie. Een combinatie van deze drijfveren en mogelijkheden aan de daderkant en de toegenomen onzekere positie van vrouwen en hun drijfveren aan de andere kant, kan het hoge aantal Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel die in Nederland zijn aangemeld voor een groot deel verklaren.

Deze macrofactoren werken door op meso- en microniveau, waardoor er sprake is van verschillende kansenstructuren voor de Bulgaarse vrouwen. In de beperkte economische mogelijkheden sinds de transitie, heeft niet iedereen toegang tot sociaal geaccepteerde manieren om (sociaal-economische) doelen te bereiken. Die toegang tot deze doelen wordt onder meer bepaald door werkgelegenheid in de omgeving, de economische positie van het gezin, de ondersteuning die een gezin kan bieden en de toegang tot onderwijs en werkervaring op individueel niveau. Deze factoren uit verschillende niveaus staan met elkaar in wisselwerking. Omdat deze factoren tegenzitten of meezitten, bestaat er verschil in kansenstructuren voor verschillende mensen.

Uit mijn gegevens blijkt waar de vrouwen uit de dossiers vandaan komen. Dit betreft vooral regio's waar veel werkloosheid is en een gebrek aan vooruitzichten, regio's met een groot prostitutienetwerk zoals rondom de grote steden, en regio's waar bepaalde etnische minderheden goed vertegenwoordigd zijn. Armoede in bepaalde regio's kan een belangrijke reden zijn dat vrouwen werk aannemen in de marges van de arbeidsmarkt. Soms is dit werk in de prostitutie, maar verliezen vrouwen gaandeweg de controle over het werk en de werkomstandigheden. Ook komen vrouwen hier vaak op een ongelukkige manier in terecht, via misleiding en werk in de horeca, soms onder dwang. Veel vrouwen zullen ondanks economische beperkingen niet kiezen voor werk in de prostitutie. Dat vrouwen in deze sector terechtkomen, komt vaak doordat ook op andere fronten haar situatie tegenzit.

Deze andere factoren kunnen in de familiesfeer liggen, wat vaak in mijn gegevens naar voren kwam. Vertrouwen en afhankelijkheid in mensen, zoals familie of vrienden, die misbruik maken van die vertrouwen- of afhankelijkheidspositie, hebben vrouwen soms kwetsbaar gemaakt voor mensenhandel. Dit speelt vooral bij minderjarigen een rol, die emotioneel en financieel erg afhankelijk zijn van anderen. Een aantal vrouwen is in hun jeugd misbruikt door familie en komt vervolgens herhaald in situaties van misbruik dan wel mensenhandel terecht. Als een kind door de problemen binnen de familie of de afwezigheid van de familie op straat opgroeit, is de kans ook groter dat ze het slachtoffer wordt van mensenhandel. Als ze in een overheidsinstelling opgroeit, is ze niet persé beter af. Soms ronselen handelaren kinderen juist uit dergelijke instituties en binnen de instituties komt ook misbruik voor. Slechte omstandigheden binnen de instituties zorgen er soms voor dat minderjarigen een uitweg zoeken, en die vinden in prostitutie. Wanneer de vrouwen 18 worden en een instelling verlaten, kunnen ze kwetsbaar zijn voor mensenhandel omdat ze onvoldoende steun ontvangen en vaardigheden hebben om een eigen leven te leiden.

Omdat veel vrouwen na terugkeer vanuit Nederland naar huis gaan, is er vaak weinig veranderd aan de omstandigheden in haar omgeving, zoals armoede. En ook problemen binnen de familie, of het ontbreken van een familie, zijn vaak onveranderd. Soms kan een vrouw dan bij een ander familielid terecht, maar opvang op lange termijn is beperkt. Minderjarigen waar ouders zeggenschap over hebben, zijn moeilijk te beschermen tegen de eigen ouders. En minderjarig of meerderjarig, vaak kan niemand ingrijpen als ze zelf het liefst naar die familie terugwillen. Vrouwen zien in familie niet snel 'risico's'. Familieleden zijn vaak de enigen bij wie ze terechtkunnen en ondanks problemen blijft het toch familie.

Vooraf bij Roma is het moeilijk om iets te veranderen aan de marginale positie, vooral als het om een subcultuur gaat waarin scholing en arbeid geen prioriteit heeft en deze en andere waarden botsen met die van de dominante cultuur. Sommige vrouwen uit bepaalde Roma gemeenschappen hebben nooit deel uitgemaakt van de Bulgaarse samenleving. Re-integratie roept dan de vraag op, re-integratie waarin? In de gemeenschap waar ze ooit deel van uitmaakten zijn ze soms niet meer welkom of ze vinden na jaren in een westers land gewoond te hebben geen aansluiting meer in die gemeenschap. De middelen om mee te draaien in de Bulgaarse samenleving ontbreken echter vaak

en de discriminatie van Roma kan ook bij terugkeer nog steeds de toegang tot een 'normaal' leven beperken.

Bovenop al deze factoren die nog steeds voor verschillende kansenstructuren zorgen na terugkeer, komen nog de factoren die te maken hebben met de ervaringen tijdens mensenhandel. De Bulgaarse vrouwen zijn voor het overgrote deel in de prostitutie uitgebuit. Soms werden ze met harde hand gedwongen tot het werk, in andere gevallen was sprake manipulatie of van beiden. Door een vrouw in sociaal isolement te brengen, geweld te gebruiken, afhankelijk te maken van drugs of te bedreigen, werd de situatie in stand gehouden. De soms traumatische ervaringen kunnen op individueel niveau psychische en fysieke problemen veroorzaken, wat re-integratie extra moeilijk maakt. Op meso niveau speelt een rol dat een vrouw een andere manier van leven heeft meegemaakt. Soms is ze vanaf jonge leeftijd enkele jaren in Nederland geweest en heeft hier iets opgebouwd, waardoor ze van 'thuis' vervreemd is.

De situatie bij terugkeer kan dus nog slechter zijn dan voorheen. Als al deze factoren op de verschillende niveaus bij terugkeer tegenzitten, kan een vrouw opnieuw het slachtoffer worden van mensenhandel. Het probleem is dan met terugkeer niet opgelost. Sommige slachtoffers willen absoluut nooit meer iets met prostitutie te maken hebben. Anderen zeggen dat prostitutiewerk in de toekomst een optie blijft als de financiële nood hoog wordt. En juist werk en een inkomen voor slachtoffers na terugkeer, blijkt uit bestaand onderzoek het moeilijkst om in te voorzien (Kootstra & Commandeur, 2004). Een vrouw lost haar problemen dan op met de middelen die tot haar beschikking staan. Voor hulpverlening is het moeilijk iets aan de situatie van een vrouw te veranderen. Het gebrek aan steun door de Bulgaarse overheid en aan lange termijn opvangplekken met gespecialiseerde hulp, ook op het platteland, maken het er niet makkelijker op. Met beroepsgerichte opleidingen kan geprobeerd worden om het patroon te doorbreken, maar het is moeilijk mensen uit de marges van de samenleving te halen als ze daar altijd al in hebben gezeten. Dit zorgt soms voor het bijstellen van het verwachtingspatroon van hulpverleners in hoeverre zij kunnen bijdragen aan re-integratie van slachtoffers.

8.3 Aanbevelingen

Op basis van de conclusies zou ik de volgende suggesties willen doen voor verbeteringen in het begeleiden van Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel tijdens het terugkeerproces en bij re-integratie in Bulgarije.

8.3.1 Hulpverlening

In veel gevallen liggen de problemen bij terugkeer buiten het bereik van de hulpverlening. Toch zouden een aantal zaken beter kunnen.

Informatie over terugkeer

In de eerste plaats zorgt het gebrek aan informatie over terugkeer ervoor dat het terugkeerbeleid en de praktijk van hulpverlening niet kritisch geëvalueerd kunnen worden. Een organisatie als de IOM in Bulgarije blijkt in sommige gevallen goed op de hoogte te zijn van het wel en wee van slachtoffers die zij assisteren. Deze informatie wordt echter zelden gedeeld met organisaties in Nederland, zelfs niet met de IOM partnerorganisatie. Het gebrek aan informatie zou dus deels kunnen worden verholpen door de informatie die er is, uit te wisselen en meer inzichtelijk te maken voor andere betrokkenen in Nederland en Bulgarije. Organisaties in Nederland zouden hier actiever naar kunnen informeren.

Het gebrek aan informatie wordt ook veroorzaakt doordat vrouwen vaak hun eigen weg gaan. Wanneer vrouwen geen behoefte hebben aan contact met hulpverleners of andere betrokkenen op de lange termijn, moet die wens worden gerespecteerd zoals nu ook geldt. Maar als vrouwen bereid zijn hun ervaringen te (blijven) delen, kan het zinvol zijn hen actief te informeren naar hun situatie, ook op langere termijn. Dit is misschien niet altijd in direct belang voor de vrouw zelf. Maar hulpverlening voor vrouwen die in de toekomst terugkeren, kan eventueel beter worden afgestemd op ervaringen van slachtoffers die in het verleden zijn teruggekeerd.

Het verdient nader onderzoek of informatie over veiligheid bij terugkeer enkel in de Comensha-dossiers ontbreekt, of dat deze informatie er überhaupt niet is. Als het laatste het geval is, dan bestaat er mogelijk weinig duidelijkheid over wie welke rol heeft in het doen van risicoanalyses en wordt er niet voldoende samengewerkt tussen organisaties in Nederland onderling en met organisaties in Bulgarije. Verbeteringen zijn dan wenselijk in rapportering, duidelijkheid over verantwoordelijkheden en in de samenwerking tussen verschillende organisaties zoals politie, NGO's en advocaten. Niet alleen om tijdens terugkeer te kunnen zien welke zaken extra aandacht verdienen en na terugkeer te kunnen evalueren waarin de bescherming eventueel tekort is geschoten. Maar ook om centraal een veiligheidsdossier te kunnen raadplegen, bijvoorbeeld bij een aanvraag tot voortgezet verblijf. Er kan ook blijken dat de risicoanalyses wel worden uitgevoerd, maar dat conclusies uit dergelijke analyses niet centraal bij Comensha terechtkomen, of in ieder geval niet worden vastgelegd in de dossiers. Zolang betrokkenen wel op de hoogte zijn van de risico's, ondanks deze 'blanco pagina's' in de dossiers, kan het centraal vastleggen van deze informatie nog steeds wenselijk zijn voor evaluatie en het gemak waarmee dan gegevens kunnen worden geraadpleegd.

Samenwerking en onderlinge afstemming

In zowel Nederland als Bulgarije zijn veel opvang en ondersteuningsmogelijkheden, die niet optimaal worden benut. Het is daarom wenselijk dat organisaties samenwerken, hun rol in het terugkeer- of reïntegratietraject beter op elkaar afstemmen en slachtoffers een volledig aanbod te geven van mogelijke opvang en ondersteuning. Wanneer slachtoffers naar plaatsen terugkeren ver weg van de grote steden, kan het bijvoorbeeld zinvol zijn te informeren naar kleinere organisaties of niet mensenhandelspecifieke vormen van hulp op het platteland. Zodat vrouwen ook daar naar verwezen kunnen worden.

Opvang en ondersteuning lange termijn

Er is in Bulgarije een groep slachtoffers die lange termijn opvang nodig heeft, maar door een gebrek hieraan, (te vroeg) op zichzelf is aangewezen. Er zou daarom vooral op het platteland meer gespecialiseerde (psychologische) hulp beschikbaar moeten zijn voor langere termijn, in plaatsen waar veel slachtoffers vandaan komen en waar het risico op mensenhandel hoog is. Dan zouden organisaties die zich richten op crisisinterventie, zoals Animus, makkelijker cliënten kunnen doorverwijzen naar deze lokale hulpverlening.

Aansluiting op variërend slachtofferprofiel

Programma's die zich richten op steun en opvang voor terugkeer, direct na terugkeer en op de langere termijn bij reïntegratie, moeten flexibel zijn, met oog voor individuele behoeftes. Bij het vaststellen van criteria waar slachtoffers aan moeten voldoen, dient (meer) rekening gehouden te worden met de diversiteit van slachtoffers, die zich bijvoorbeeld niet altijd slachtoffer voelen en de specifieke psychische problemen die zij kunnen hebben. Door de hulp beter af te stemmen op de vraag van het individu en aansluiting te zoeken bij haar (culturele) opvattingen, kan ook al in Nederland beter een begin worden gemaakt met het verbeteren van de positie en kansen van vrouwen in Bulgarije.

8.3.2 Nederland, Bulgarije en de EU

Informatievoorziening

Er moet meer aandacht uitgaan naar de informatievoorziening over de (veiligheids)problemen die slachtoffers kunnen ondervinden tijdens en na terugkeer en hoe dit in het verleden bij andere slachtoffers is gebleken. Hiertoe speelt hetgeen hiervoor werd aanbevolen over samenwerking en informatie-uitwisseling tussen verschillende organisaties in Nederland en Bulgarije een rol. Ook op overheidsniveau kan de informatievoorziening beter. De constatering dat veel slachtoffers opnieuw naar Nederland komen, benadrukt het belang dat deze informatie heeft, ook voor de Nederlandse overheid. Het probleem van mensenhandel, dat veel prioriteit wordt toegekend in Nederland, houdt niet op nadat slachtoffers ons land verlaten. Deze informatie is tevens relevant voor een besluit over voortgezet verblijf op basis van humanitaire omstandigheden. Hoewel terugkeer in een aantal gevallen

geen goede optie is en het vrouwen opnieuw in een kwetsbare positie kan plaatsen, is de mogelijkheid om in Nederland te kunnen blijven beperkt. Of de beleidswijziging waardoor meer mensen in aanmerking komen voor voortgezet verblijf, ook een positief effect heeft, is nader onderzoek noodzakelijk omdat mijn onderzoeksgroep hier (nog) nauwelijks profijt van had.

Meer aandacht voor belangen slachtoffer

Het is wenselijk de dadergerichte benadering van mensenhandel, om te buigen naar meer aandacht voor het slachtoffer. Niet eens zozeer in het centraler stellen van het slachtoffer tijdens het strafproces, zoals Christie (1977) bepleit, maar meer aandacht te schenken aan de belangen van het slachtoffer, los van zijn of haar rol in dit proces. Meer aandacht voor het slachtoffer, wil niet zeggen dat het 'slachtofferschap' benadrukt moet worden. In Nederland zou de positie van het slachtoffer versterkt kunnen worden door de voorzieningen van de B9 niet afhankelijk te maken van medewerking aan opsporing en vervolging. Om te kijken of de positieve ontwikkelingen waardoor de B9 niet meer afhankelijk is van aangifte van het slachtoffer, ook een positieve uitwerking hebben, is nader onderzoek noodzakelijk. De wetwijziging gold nog niet voor van mijn onderzoeksgroep.

Kernoorzaken aanpakken en meer betrokkenheid Bulgaarse overheid

De meest voor de hand liggende 'oplossing' voor de obstakels bij re-integratie is het aanpakken van de structuren die de kansen van vrouwen beperken en hen in de marges van de samenleving brengen en houden. Dit sluit ook aan bij de ideeën over preventie van herhaald slachtofferschap (Hakkert & Opperhuis, 1996). Dat houdt namelijk ook in feite in dat factoren die mensen in eerste instantie kwetsbaar maakten voor criminaliteit, aangepakt moeten worden. Daarmee kan niet alleen herhaald slachtofferschap, maar ook oorspronkelijk slachtofferschap worden voorkomen.

De situatie waar de Bulgaarse slachtoffers naar terugkeren kan vooral in Bulgarije zelf worden aangepakt. Dat wil niet zeggen dat Nederland hier totaal geen invloed op kan uitoefenen. Bulgarije is in ontwikkeling en het EU-lidmaatschap speelt hierin een belangrijke rol. Via de EU kan ook Nederland (blijven) investeren in de ontwikkeling van Bulgarije. Dit kan bijvoorbeeld door (meer) te investeren in bestaande Bulgaarse projecten die de kernoorzaken van mensenhandel aanpakken, zoals armoede en discriminatie. De Bulgaarse overheid heeft natuurlijk ook een eigen verantwoordelijkheid in het ondersteunen van mensen die zich momenteel in de marges van de samenleving bevinden. Waar hun middelen en/of capaciteiten tekortschieten zouden Nederland en de EU kunnen bijdragen. Dit geldt ook voor de volgende twee aandachtspunten.

In het aanbod van ondersteuning, bescherming en begeleiding van slachtoffers van mensenhandel (die terugkeren), zou de rol van de Bulgaarse overheid, en hun politieke betrokkenheid, actiever mogen zijn. Zij zouden meer kunnen investeren in de positieverbetering van deze vrouwen en in de middelen om hen te kunnen opvangen, ondersteunen en hun situatie te kunnen verbeteren, vooral voor de langere termijn. Er is vooral een behoefte aan onderdak, werk en financiën om deze vrouwen op langere termijn op weg te kunnen helpen. De Bulgaarse overheid zou meer kunnen investeren in bestaande NGO's die preventie van mensenhandel en ondersteuning van slachtoffers nastreven. Bescherming van (teruggekeerde) slachtoffers door de overheid zou bovendien niet afhankelijk moeten zijn van medewerking aan opsporing en vervolging van daders.

Speciale aandacht verdienen minderjarigen, vooral degenen die in problematische familieverbanden opgroeien, of verstoken zijn van een ondersteunende omgeving en noodgedwongen opgroeien in instituties. Naast een verbetering van de omstandigheden in deze instituties, een proces dat al gaande is, kan gedacht worden aan de (verdere) ontwikkeling van een *foster-parent* systeem.

Nederland kan ook invloed uitoefenen op de Bulgaarse situatie door middel van de druk die de EU legt op bestrijding van georganiseerde misdaad en corruptie, hervormingen van het strafrechtelijke systeem en het aanpakken van discriminatie van etnische minderheden. De Bulgaarse overheid moet op haar beurt alles in het werk stellen om tegemoet te komen aan eisen die de EU stelt.

Positieverbetering migranten en prostituees

De migratie van Bulgaren naar andere EU-landen kan voordelen opleveren in eigen land, bijvoorbeeld door het geld dat teruggestuurd wordt vanuit het buitenland en de ervaringen die Bulgaren daar opdoen. Met de opheffing van de werkrestricties, die in sommige EU-landen al is gerealiseerd, wordt dit proces gestimuleerd. Als de beperkingen in Nederland in (uiterlijk) 2012 worden opgeheven, is werken in loondienst voor de Bulgaren ook hier mogelijk. Het verdient aanbeveling de beperkingen eerder op te heffen zodat ook in Nederland de rechten en mogelijkheden voor Bulgaarse migranten op de arbeidsmarkt worden vergroot en gelijk zijn aan die van andere EU burgers.

Om ook in de Nederlandse prostitutiesector werk in loondienst mogelijk te maken, zou ook het verbod op het afgeven van een tewerkstellingsvergunning voor prostitutiewerk opgeheven moeten worden. Zodat ook in de prostitutiesector de mogelijkheid tot legaal werk wordt vergroot en de positie van prostituees wordt versterkt. Mogelijk zou daardoor hun kwetsbaarheid voor uitbuiting ook kunnen afnemen, maar hierover is nader onderzoek nodig.

Referenties

- Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken (2005). *Terugkeer, de nationale aspecten: beleid, uitvoering en draagvlak*. Den Haag.
- Animus Association Foundation (2006). *Annual report 2005*.
- Animus Association Foundation (2007). *Annual report 2006*.
- Baarda, D.B., Goede, M.P.M. de & Meer-Middelburg, A.G.E. van der (1997). *Basisboek Open interviewen; Praktische handleiding voor het voorbereiden en afnemen van open interviews*. Groningen: Stenfert Kroese.
- Baarda, D.B., Goede, M.P.M. de & Teunissen, J. (2001). *Kwalitatief onderzoek; Praktische handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek*. Groningen: Stenfert Kroese. (Hoofdstuk 7, pp. 129-149).
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Berman, J. (2006). Grensoverschrijdingen: van vrouwenhandel naar migratiebeheer. *Terecht; tijdschrift van de liga voor de rechten van de mens. Themanummer: 'mensenhandel, migratie & globalisering'*, 76, pp 4-10.
- Bijwaard, G.E. (2005). Bijna helft immigranten geen blijvers. *Demos*, 21(9), pp 65-69. Den Haag: NIDI.
- Bruinsma, G. (1992). Dark number, in: *Kernbegrippen in de criminologie*. Arnhem: Gouda Quint, pp. 39-40.
- Bunt, H.G. van de (2007). In het hart van de vergunde sector. *Justitiële verkenningen; mensenhandel*, 33(7), pp 78-81.
- Bunt, H.G., van de & Kleemans, E. (2001). De WODC-monitor georganiseerde Criminaliteit. In H. Moerland & B. Rovers (red.) *Criminaliteitsanalyse in Nederland* (Hoofdstuk 18, pp. 263-276). Den Haag: Elsevier.
- Bunt, H.G., van de & Kleemans, E.R. (2007). Georganiseerde criminaliteit in Nederland; derde rapportage op basis van de Monitor Georganiseerde Criminaliteit. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- Claassen, S. (2005). *"Dan moeten ze hun mond maar open doen!"*; *Slachtoffers van mensenhandel in vreemdelingenbewaring*. Bonded Labour in Nederland (BlinN).
- College van procureurs-generaal (2005). *Aanwijzing opsporing en vervolging inzake seksueel misbruik (Stcrt. 25-1-2005, 17, nr. 2005A001)*.
- College van procureurs-generaal (2006). *Aanwijzing mensenhandel. Kernpunten aanpak mensenhandel (Stcrt. 22-3-2006, 58, nr. 2006A002)*.
- College van procureurs-generaal (2008). *Aanwijzing mensenhandel. Kernpunten aanpak mensenhandel (Stcrt. 31-12-2008, 2718, nr. 2008A022)*.
- Comensha (2008). *Jaarverslag 2007*. Amersfoort: Comensha.

- Crampton, R.J. (2005). *A Concise History of Bulgaria (second edition)*. Cambridge: University Press. (hoofdstuk 8 en 9).
- Christie, N. (1977). Conflict as property. *British Journal of Criminology*, 7(1), pp 1-15.
- Dimova, L. & Radeva, P. (2005). *Women in the informal economy in Bulgaria 2004*. Sofia: Agency for Social Analyses & Women's Alliance for Development Foundation.
- Dorosiev, R. & Ganev, G. (2007). Bulgaria. In UNHCR (Ed.) *Nations in transit 2007* (pp 185-210).
- Dijk, R. van, Nijboer, J. & Vocks, J. (2001). Sociale en culturele achtergronden van vrouwenhandel. *Tijdschrift voor Criminologie*, 4, pp. 390-400.
- Duke, V. & Grime, K. (1997). Inequality in Post-Communism. *Regional studies*, 31 (9), p 883-891.
- Glonti, G. (2001). Trafficking in human beings in Georgia and the CIS. *Demokratizatsiya*, 9 (3), pp 382-399.
- Eimeren, E. van (2004). *Een weg terug? Slachtoffers van vrouwenhandel over terugkeer naar het land van herkomst*. BlinN.
- European Commission (2004). *Report of the Experts Group on Trafficking in Human Beings*. Brussels: Directorate-General Justice, Freedom and Security.
- Gaalen, R. van, Ooijevaar, J. & Bijwaard, G.E. (2008). Eerder verblijf in Nederland vergroot de kans op vertrek en terugkomst, *Bevolkingstrends*, 56, pp 39-43.
- Groenhuijsen, M.S. (2004). Herhaald slachtofferschap: een victimologisch begrip met grote crimineel-politieke betekenis. *Delikt en Delinquent*, 34, pp 111-117.
- Hagan, F. (2000). *Research Methods in Criminal Justice and Criminology* (5th Edition). Boston: Allyn and Bacon. (Hoofdstuk 3 en 12, pp. 67-107, 363-403).
- Hakkert, A. & Opperhuis, E. (1996). Herhaald slachtofferschap; Omvang, verschijningsvormen en mogelijkheden voor een aanpak. Ministerie van Justitie; Dienst Preventie, Jeugdbescherming en Reclassering.
- Hopkins, R. (2005). *Ik laat je nooit meer gaan; het meisje, de vrouw, de handelaar en de agent*. Breda: De Geus.
- Hunzinger, L. & Coffey, P.S. (2003). Country report; Bulgaria. In Regional Clearing Point (Ed.) *First annual report on victims of trafficking in South Eastern Europe* (pp 49-74). Wenen: Stability Pact for South Eastern Europe; Task Force on Trafficking in Human Beings.
- IOM Sofia Operations (2003). *Annual report 2003*. International organization for migration.
- International Organisation for Migration (2003). *Migration trends in selected EU applicant countries: Volume I: Bulgaria, the social impact of seasonal migration*.
- International Organisation for Migration (2005a). *Awareness-raising of judicial authorities concerning trafficking in human beings; country report the Netherlands*.

- International Organisation for Migration (2005b). *Awareness-raising of judicial authorities concerning trafficking in human beings; country report Bulgaria*.
- International Organisation for Migration (2005c). *Awareness-raising of judicial authorities concerning trafficking in human beings; handbook volume 1*.
- IOM Bulgaria (2007). *Overview of activities: January 2004- January 2007*.
- Kabinet (2004). *Nationaal Actieplan Mensenhandel; aanvullende maatregelen van het kabinet in het kader van de aanpak van mensenhandel in Nederland*.
- Kapur, R. (2006). De 'andere' kant van globalisering: wettelijke regelingen omtrent grensverkeer. *Terecht; tijdschrift van de liga voor de rechten van de mens. Themanummer: 'mensenhandel, migratie & globalisering'*, 76, pp 18-23.
- Kelly, J.A., Amirkhanian, Y.A., Kabakchieva, E., Csepe, P, Seal, D.W., Antonova, R., Mihaylov, A. & Gyukist, G. (2004). Gender roles and HIV sexual risk vulnerability of Roma (Gypsies) men and women in Bulgaria and Hungary: an ethnographic study. *Aids Care*, 16 (2), pp 231-245.
- Keough, L.J. (2004). Driven women: reconceptualising women in traffic through the case of Gagauz mobile domestics. *Focaal – European Journal of Anthropology*, 43, pp 14-26.
- Kooijman, H. (2006). *In Bulgarije; Een vertwijfelde natie op weg naar Europa*. Amsterdam: Thoeis.
- Kootstra, T. & Commandeur, X. (2004). 'if our skirt is torn, do not show anyone else but try to sew it up'; safe return and social inclusion of victims of traffic in human beings. *An inventory of neglected aspects in ten European and Asian countries*. Utrecht: ICCO.
- Lanier, M.M. & Henry, S. (2004). *Essential Criminology*. Oxford: Westview Press.
- Massey, D.S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. & Taylor, J.E. (1993). Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, 19 (3), pp 431-466.
- Maxfield, M. & Babbie, E. (2001). *Research methods for criminal Justice and criminology* (3e editie). Belmont: Wadsworth. (Hoofdstuk 12, pp. 311-337).
- Minister van Justitie (2004). *Uitvoering van internationale regelgeving ter bestrijding van mensensmokkel en mensenhandel; memorie van toelichting*. 2003-2004, 29291, nr. 3.
- Ministerie van Justitie (2005). *Voortgezet verblijf na de B9 regeling*. Kenmerk 5431581/06/DVB. 14 augustus 2006.
- Ministerie van Justitie (2007). *Reactie op verzoek tot aanpassing van de B9-regeling*. Kenmerk 5481810/DVB/07. 18 oktober 2007.
- Ministerie van Justitie (2008). *Prostitutiebeleid*. Kenmerk 5542735/08. 16 mei 2008.
- Nationaal Rapporteur Mensenhandel (2004). *Mensenhandel. Derde rapportage van de Nationaal Rapporteur*. Den Haag: Bureau NRM.
- Nationaal Rapporteur Mensenhandel (2005). *Mensenhandel. Aanvullende kwantitatieve gegevens; Vierde rapportage van de Nationaal Rapporteur*. Den Haag: Bureau NRM.

- Nationaal Rapporteur Mensenhandel (2007). *Mensenhandel. Vijfde rapportage van de Nationaal Rapporteur*. Den Haag: Bureau NRM.
- Nationaal Rapporteur Mensenhandel (2008). *Mensenhandel. Aanvullende kwantitatieve gegevens; Zesde rapportage van de Nationaal Rapporteur*. Den Haag: Bureau NRM.
- O'connor, M. & Healy, G. (2006). *The Links between Prostitution and Sex Trafficking: A Briefing Handbook*.
- OSCE & ODIHR (2006). *Awareness raising for Roma Activists on the Issue of Trafficking in Human Beings in South-Eastern Europe*. Warsaw: ODIHR.
- OSCE & ODIHR (2004). *National Referral mechanisms; joining efforts to protect the rights of trafficked persons. A practical handbook*. Warsaw: ODIHR.
- Partners Bulgaria Foundation, Vitosha Research & Animus Association (2007). *Developing an effective response to child trafficking through the study of trafficking mechanisms and the needs of the most vulnerable groups*.
- Passas (2000). Global Anomie, Dysnomie, and Economic Crime: Hidden Consequences of Neoliberalism and Globalization in Russia and Around the world. *Social Justice*, 27 (2), pp 16-44.
- Pessar, P. (1999). Engendering Migration Studies: the case of New Immigrants in the United States. *American Behavioral Scientist*, 42 (4), pp 577-600.
- Programme against Corruption and Organised Crime in South-eastern Europe (2002). *Trafficking in Human Beings and Corruption; Report on the regional seminar*. Portoroz: PACO.
- Rijken, C. & Dijk, J. van (2007). Het begrip mensenhandel in de Nederlandse context; achtergronden en reikwijdte. *Justitiële verkenningen*, 33 (7), pp 23-38.
- Salt, J. (2000). Trafficking and Human Smuggling: A European Perspective. *International Migration*, 38(3), pp 31-54.
- Smit, M. (2001). Mensenhandel: een moderne vorm van slavernij. *Tijdschrift voor Criminologie*, 4, pp 378-389.
- Snel, E. & Staring, R. (2001). Poverty, migration, and coping strategies; an introduction. *Focaal; European Journal of Anthropology*, 38, pp 7-22.
- Staring, R.H.J.M. (2001). *Reizen onder regie; het migratieproces van illegale Turken in Nederland*. Amsterdam: het Spinhuis.
- Staring, R. (2007). Handelaars in vrouwen; achtergronden en werkwijzen. *Justitiële verkenningen; Mensenhandel*, 33(7), pp 50-63.
- Stichting tegen Vrouwenhandel (2003). *Informatie bulletin; Sociale en collectieve voorzieningen voor slachtoffer van vrouwenhandel*.
- Stichting tegen vrouwenhandel (2006). *Jaarverslag 2005*. Amersfoort: STV.
- Stichting tegen vrouwenhandel (2007). *Jaarverslag 2006*. Amersfoort: STV.

- Surtees (2007). *Listening to victims; experiences of identification, return and assistance in South-Eastern Europe*. Vienna: International centre for migration policy development.
- Talens, C. & Landman, C. (2003). *Good practices on (re)integration of victims of trafficking in human beings in six European countries*. Bonded Labour in the Netherlands, Novib/Humanitas, Change: anti trafficking programme.
- Toporowski, J. (2005). 'Neoliberalism: The Eastern European Frontier'. In Alfredo Saad-Filho & Deborah Johnston (ed.) (pp 216-221) *Neoliberalism: A Critical Reader*. New York: Pluto Press.
- Tyldum, G. & Brunovskis, A. (2005). Describing the unobserved: methodological challenges in empirical studies on human trafficking. *International migration*, 43 (1/2), pp. 17-34.
- Tweede Kamer der Staten Generaal (2003). *Terugkeerbeleid*, 29344, nr. 1, vergaderjaar 2003-2004. 's-Gravenhage: Sdu Uitgevers.
- Tweede Kamer der Staten Generaal (2004). *Illegalennota*, 29537, nr. 2, vergaderjaar 2003-2004. 's-Gravenhage: Sdu Uitgevers.
- Ülger, M. (2002). Illegale Bulgaren snel weer terug; 'Uitzetting was gratis familiebezoek'. *Contrast*, 33, 31 oktober, pp 8-9.
- Unicef, UNOHCHR, OSCE & ODIHR (2002). *Trafficking in Human Beings in Southeastern Europe; current situation and responses to trafficking in human beings*.
- United Nations (2000). *Protocol to prevent, suppress and punish trafficking in persons, especially women and children, supplementing the United Nations convention against transnational organized crime*.
- USAID (2004). *Trafficking in human beings; The Bulgarian reply*. Combating Child Prostitution and Trafficking, USAID Pilot Project on Child Labor in Ruse, Bulgaria.
- Vocks, J. & Nijboer, J. (2000). The promised land: a study of trafficking in women from central and eastern Europe to the Netherlands. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 8, pp 379-388.
- Werkgroep voortgezet verblijf (2005). *Checklist voortgezet verblijf*.
- Whitehead, J. & Demirdirek, H. (2004). Sexual encounters, migration and desire in post-socialist context(s). *Focaal; European Journal of Anthropology*, 43, pp 3-13.
- Wiarda, J. (2001). Trends in de wetgeving inzake mensensmokkel en mensenhandel. *Tijdschrift voor Criminologie*, 4, pp 368-377.
- Wijers, M. (2005). *La Strada; European Network against Trafficking in Woman; Facts & Practices*. International La Strada Association.
- Zaitch, D. & Staring, R.H.J.M. (2008). The flesh is weak and the spirit even weaker. Prostitution clients and women trafficking in the Netherlands (in press). In: Nicola et al, A. Di (Eds.), *Human Trafficking and Prostitution. The Demand Side*. Springer: Dordrecht.

Zimmerman, C., Hossain, M., Yun, K., Roche, B., Morison, L. & Watts, C. (2006). *Stolen smiles: a summary report on the physical and psychological health consequences of women and adolescents trafficked in Europe*. London: London School of Hygiene & Tropical Medicine.

Zimmerman, C. & Watts, C. (2003). *WHO ethical and safety recommendations for interviewing trafficked women*. London: Health policy unit, London School of Hygiene & Tropical Medicine.

Krantenartikelen

“Aarzelings in de Kamer over arbeidsmigranten” (2008, 26 juni). *NRC Next*, p 13.

Beunderman, M. (2008, 19 juli). Brussel bevriest miljard EU-geld Bulgarije. *NRC Handelsblad*, p 5.

Eijsvoogel, J. (2008, 19 april). Georganiseerde misdaad is een veel groter gevaar dan terrorisme. *NRC Handelsblad*, p 15.

Kas, A. (2009, 8 januari). Geen volwaardige EU-burgers; vooral ‘oude’ lidstaten houden arbeidsmarkt dicht voor Roemeen en Bulgaar. *NRC-Next*, p 10.

Olgun, A. (2007, 27 juni). EU pakt Bulgaar zijn soepgeld af; Corruptie onder agenten en douaniers daalt. *NRC Next*, p 9.

“Politie rolt groot Turks netwerk op” (2007, 10 februari). *NRC Handelsblad*.

Sadée, T. (2008a, 16 februari). Noem je prijs, hier kan alles. *NRC Handelsblad*, pp 6-7.

Sadée, T. (2008b, 18 april). Sofia worstelt met EU en de maffia. *NRC Next*, pp 6-7.

Thompson, T. (2004, 11 april). Bulgarian drugs gangs target UK. *The Observer*.

“Timmermans: wel verbeteringen in weeshuis Bulgarije” (2008, 26 juni). *NRC Next*, p 13.

Weeda, F. (2008, 3 mei). ‘Haagse wijken in trek bij Bulgaren’ en ‘Alle papieren in orde; Bulgaarse arbeidsmigranten trekken vooral naar Haagse achterstandswijken’. *NRC Handelsblad*, p 3 en in bijlage Zaterdag etcetera pp 8-11.

Wiersma, J.M. & Dijksterhuis (2008, 26 juni). Zeg Europa, wie bekommert zich hier nog om de Roma? EU moet de rechten van zigeuner-outcasts beschermen. *NRC Next*.

Internetsites

Amnesty International (2004). *Europe and Central Asia; Summary of Amnesty International's concerns in the region; January – June 2004; Bulgaria*.
<http://asiapacific.amnesty.org/library/Index/ENGEUR010052004?open&of=ENG-BGR>
Geraadpleegd op 10-6-2007.

Amnesty International (2005). *Europe and Central Asia; Summary of Amnesty International's concerns in the region; July – December 2004; Bulgaria*.
<http://asiapacific.amnesty.org/library/Index/ENGEUR010022005?open&of=ENG-BGR>
Geraadpleegd op 10-6-2007.

- Amnesty International (2006). *Amnesty International report 2006 – Bulgaria*. UNHCR Refworld.
<http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/refworld/rwmain?docid=447ff7a02>
 Geraadpleegd op 27-2-2008
- Amnesty International (2007). *Amnesty International Report 2007 – Bulgaria*. UNHCR Refworld.
<http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/refworld/rwmain?docid=46558ec111>
 Geraadpleegd op 27-2-2008
- BlinN (2006). *Werken met een B9 status*.
<http://blinn.nl/docs/Werken%20met%20een%20B9.pdf>
 Geraadpleegd op 10-3-2007
- Brunwasser, M. (2006, 5 december). Questions arise again about Bulgaria's Legal system.
International Herald Tribune.
<http://www.iht.com/articles/2006/12/05/news/bulgaria.php>
 Geraadpleegd op 21-7-2008
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2007). *Immigratie Oost-Europeaanen blijft hoog*.
<http://www.cbs.nl>
 Geraadpleegd op 15-7-2008
- Doezema, J. (2002). *Who gets to choose? Coercion, consent and the UN Trafficking Protocol*.
<http://www.walnet.org/csis/papers/doezeman-choose.html>
 Geraadpleegd op 14-4-2008
- Europa NU (2007). Site van het Bureau Europees Parlement Den Haag & Parlementair Documentatie Centrum UL. *Toetreding Bulgarije tot de Europese Unie en Hervormingen in Bulgarije*.
<http://www.europa-nu.nl>
 Geraadpleegd op 10-12-2007
- Europa NU (2008a, 4 februari). *Tussentijds rapport over voortgang gerechtelijke hervorming en bestrijding corruptie en georganiseerde misdaad in Bulgarije*.
<http://www.europa-nu.nl>
 Geraadpleegd op 16-5-2008
- Europa NU (2008b, 27 november). *Minister Donner houdt grenzen voor Roemenen en Bulgaren dicht*.
<http://www.europa-nu.nl>
 Geraadpleegd op 4-1-2008
- Europa NU (2008c, 16 december). *Roemeen en Bulgaar het land uit als werk ophoudt*.
<http://www.europa-nu.nl>
 Geraadpleegd op 4-1-2008
- Europees Parlement (2008, 18 juni). *Europees Parlement neemt 'terugkeerrichtlijn' aan*.
<http://www.europarl.europa.eu>
 Geraadpleegd op 9-7-2008
- Ecpat (2006). *Slachtoffer mensenhandel mag blijven*.
www.ecpat.nl/ariadne/loader.php/ecpat/actualiteiten/krantenknipsels/handelminderjaringen
 Geraadpleegd op 11-4-2007

Exit: Over de grens; verwijdering van vluchtelingen en migranten uit Nederland (2006). *Grootstedelijke veegacties*.

<http://www.xs4all/~ac/overdegrens/1/index.html#10>

Geraadpleegd op 15-5-2006

Immigration and Refugee Board of Canada (2006a). *Bulgaria: Situation of Roma; availability of state protection (March 2005 – August 2006)*. UNHCR Refworld.

<http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/refworld/rwmain?docid=45f146fb20>

Geraadpleegd op 27-2-2008.

Immigration and Refugee Board of Canada (2006b). *Bulgaria: Domestic violence; protection available to victims, including Romani women; recent government initiatives and legislation to combat it (January 2005- August 2006)*. UNHCR Refworld.

<http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/refworld/rwmain?docid=45f146fc2>

Geraadpleegd op 27-2-2008

IND (2009). *Inschrijving bij de IND van EU onderdanen*.

<http://www.ind.nl/nl/inbedrijf/actueel/InschrijvingEU.asp>. (Laatst aangepast door IND op 9 januari 2009).

Geraadpleegd op 11-1-2009

International Helsinki Federation for Human Rights (2007). *International Helsinki Federation Annual Report on Human Rights Violations; Bulgaria*. UNHCR Refworld.

<http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/refworld/rwmain?docid=46f9133ed>

Geraadpleegd op 27-2-2008

Ministerie van Buitenlandse Zaken (2006). *Thematisch Ambtsbericht Mensenhandel: Bulgarije*. Directie Personenverkeer, Migratie en Vreemdelingenzaken: Den Haag.

www.minbuza.nl

Geraadpleegd op 10-5-2007

National centre for regional development (2002). *National association of municipalities in the republic of Bulgaria (NAMRB)*.

<http://www.namrb.org/english/contents.php?id=148>

Geraadpleegd op 8-10-2007

“Nederland helpt Bulgarije bij bestrijding mensenhandel” (2007, 4 september).

www.nu.nl

Geraadpleegd op 10-12-2007

Netwerk VN Vrouwenverdrag (2008). *Monitor uitvoering van de Concluding Comments CEDAW*.

<http://www.vrouwenverdrag.nl/documenten/vvnl/nieuws/2008/monitor-eindversie-def3.pdf>

Geraadpleegd op 10-1-2009

Nova (2009, 10 januari). *Nieuws en actualiteitenprogramma; overheid breekt belofte aan illegale vrouwen*.

www.uitzendinggemist.nl

Geraadpleegd op 12-1-2009

Tampep (2007). *National report on HIV and sex work; Bulgaria*.

<http://www.tampep.com/documents.asp?section=reports>

Geraadpleegd op 10-7-2007

United States Department of State (2007a). *U.S. Department of State Country Report on Human Rights Practices 2006, Bulgaria*. UNHCR Refworld.
<http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/refworld/rwmain?docid=45f056892f>
Geraadpleegd op 27-2-2008

United States Department of State (2007b). *U.S. Department of State 2007 Trafficking in Persons Report – Bulgaria*. UNHCR Refworld.
<http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/refworld/rwmain?docid=467be3a2c>
Geraadpleegd op 27-2-2008

Waard, E. de & Westerink, H. (2005). Haagse Bulgaren opgejaagd en uitgebuit. *De Fabel van de illegaal*, 70, mei/juni 2005.
<http://www.gebladerte.nl/11115f70.htm>
Geraadpleegd op 10-12-2007

www.guide-bulgaria.com (2006)
geraadpleegd op 14-9-2007

www.lastradainternational.com
geraadpleegd op 14-7-2008

www.mensenhandel.nl
geraadpleegd op 14-7-2008

Gebruikte afkortingen

AAF	Animus Association Foundation
BlinN	Bonded Labour in Nederland
Comensha	Coördinatiecentrum Mensenhandel
CPM	Controle en Prostitutieteam Mensenhandel
CSD	Center for the Study of Democracy
Hesed	Health and Social Development Foundation
IFH	Initiative for Health
IOM	Internationale Organisatie voor Migratie
MBZ	Ministerie van Buitenlandse Zaken
NFPA	National Family Planning and sexual health care Association
NGO	Niet Gouvernementeale Organisaties
NRM	Nationaal Rapporteur Mensenhandel
NAM	Nationaal Actieplan Mensenhandel
PACO	Programme against Corruption and Organised Crime in South-eastern Europe
SECI	Southeast European Cooperative Initiative
SRTV	Stichting Religieuzen tegen Vrouwenhandel
STV	Stichting tegen vrouwenhandel (sinds december 2007 is de naam veranderd in: Comensha)
TAMPEP	Transnational AIDS/STD Prevention Among Migrant Prostitutes in Europe

Bijlagen

Bijlage 1. Respondenten

Deze lijst bestaat uit alle respondenten die ik heb geïnterviewd: 22 deskundigen, 4 slachtoffers van mensenhandel, 10 straatprostituees en 1 pooier.

Nederland

Verwijsnummer	Omschrijving
1	Freelance onderzoeksjournaliste
2	Coördinator terugkeer Internationale Organisatie voor Migratie (IOM)
3	Regisseur handhaving Controle en Prostitutieteam Mensenhandel (CPM)
4	Advocaat vreemdelingenrecht
5	Slachtoffer mensenhandel

Bulgarije

Verwijsnummer	Omschrijving
6	Directeur <i>Boarding school</i>
7	Medewerker <i>Bulgarian Family Planning and sexual health care Association (NFPA)</i>
8	Programma coördinator en psychologe <i>Health and Social Development Foundation (Hesed)</i> , een <i>outreach</i> organisatie die (onder andere) hulp verleent aan sekswerkers in Sofia
9	Assistent coördinator en outreach medewerker Hesed
10	Coördinator van trainingsactiviteiten, ontwikkeling en management van projecten <i>Initiative for Health Foundation (IFH)</i> , een <i>outreach</i> organisatie die (onder andere) hulp verleent aan sekswerkers in Sofia
11	<i>Outreach</i> medewerker IFH
12	Coördinator IOM Sofia
13	Coördinator IOM <i>safehouse</i> Plovdiv
14	Psychologe en klinisch sociaal werker <i>Pulse Foundation</i>
15	Psychologe <i>Pulse Foundation</i>
16	Onderzoeker <i>Center for the Study of Democracy (CSD)</i>
17	Journalist

18	Psychologe en medewerker <i>24-hour hotline</i> van <i>Animus Association Foundation</i> (AAF)
19	Project coördinator, sociaal werker en psychotherapeute AAF
20	Coördinator en psychologe <i>Crisis Unit</i> AAF
21	Psychologe AAF
22	Project coördinator, klinisch sociaal werker en psychologe AAF
23	Sociaal werker AAF
24	Slachtoffer mensenhandel in de <i>Boarding School</i>
25	Slachtoffer mensenhandel in de <i>Boarding School</i>
26	Slachtoffer mensenhandel in de <i>Boarding School</i>
27	Straatprostitutuee Sofia
28	Straatprostitutuee Sofia
29	Straatprostitutuee Sofia
30	Straatprostitutuee Sofia
31	Straatprostitutuee Sofia
32	Straatprostitutuee Sofia
33	Straatprostitutuee Sofia
34	Straatprostitutuee Sofia
35	Straatprostitutuee Sofia
36	Straatprostitutuee Sofia
37	Pooier van straatprostitutuees Sofia

Bijlage 2. Casuïstiek

Bulgaarse slachtoffers mensenhandel

Casus	Fictieve naam	Informatie gebaseerd op
101	Aleksandra	Interview, dossier Comensha
102	Lidiya	Interview in Boarding school in Bulgarije
103	Dana	Interview in Boarding school in Bulgarije
104	Boyana	Interview in Boarding school in Bulgarije
105	Rosa	Dossier AAF, mondelinge informatie betrokken psychologe AAF
106	Selva	Dossier AAF, mondelinge informatie betrokken psychologe AAF
107	Ivanka	Dossier AAF, mondelinge informatie betrokken psychologe AAF
108	Yulia	Dossier AAF, mondelinge informatie betrokken psychologe AAF, boek en mondelinge informatie onderzoeksjournaliste
109	Teodora	Dossier Comensha, dossier AAF, mondelinge informatie betrokken psychologe AAF
110	Desislava	Dossier Comensha, dossier AAF, mondelinge informatie betrokken psychologe AAF
111	Maya	Dossier Comensha, dossier AAF, mondelinge informatie betrokken psychologe AAF
112	Iva	Dossier Comensha, dossier AAF, mondelinge informatie twee betrokken psychologen AAF
113	Rayna	Dossier Comensha, mondelinge informatie betrokken advocaat
114	Maria	Dossier Comensha, mondelinge informatie betrokken advocaat

Bulgaarse straatprostituees

115	Emine	Interview
116	Tereza	Interview
117	Yoana	Interview

Bijlage 3. Tabellen

Tabel 1: Verblijf van Bulgaarse slachtoffers ten tijde van sluiten van het dossier door Comensha

	Frequentie	Percentage %	Valide percentage %
Nederland	61	40	48
Bulgarije	65	43	52
Met onbekende bestemming vertrokken (MOB) ⁷⁰	6	4	-
Geen informatie over verblijf, enkel geregistreerd	19	13	-
Totaal	151	100	100

Bron: dossiers van Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel die in de periode van 2003 t/m 2006 zijn aangemeld bij Comensha

Tabel 2: Door wie is er een einde gekomen aan de situatie van mensenhandel

	Frequentie	Percentage %	Valide percentage %
1 Door interventie van de politie	30	20	56
2 Slachtoffer is zelf ontsnapt/opgestapt	16	11	30
3 Slachtoffer is geholpen door een klant	5	3	9
4 Slachtoffer is geholpen door haar partner	2	1	4
5 Door interventie van NGO('s)	1	1	2
6 Onbekend	97	64	-
Totaal	151	100	100

Bron: dossiers van Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel die in de periode van 2003 t/m 2006 zijn aangemeld bij Comensha

Tabel 3: Hoe de vrouw in contact is gekomen met de hulpverlening

	Frequentie	Percentage %	Valide percentage %
1 Via de politie	69	46	66
2 Niet, ze is enkel door iemand aangemeld	27	18	26
3 Ze heeft zelf contact gezocht	4	3	4
4 Via haar partner	2	1	2
5 Via familie/vrienden	1	1	1
6 Via een klant	1	1	1
7 Onbekend	47	31	-
Totaal	151	100	100

Bron: dossiers van Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel die in de periode van 2003 t/m 2006 zijn aangemeld bij Comensha

⁷⁰ Wanneer een slachtoffer in de illegaliteit verdwijnt of naar het buitenland vertrekt, is dit bij Nederlandse instanties meestal niet bekend. Met zegt dan ook wel dat het slachtoffer 'met onbekende bestemming' (MOB) is vertrokken.

Tabel 4: Laatste bekende verblijfstitels volgens gegevens van de IND in september 2007

	Artikel Vreemdelingenwet waar titel of procedure op is gebaseerd	Frequentie	Percentage %	Valide percentage %
1	Art. 8 e VW: toetsing aan gemeenschapsrecht, arbeid specifiek	23	15	32
2	Art. 8 a VW: vergunning regulier, bepaalde tijd, arbeid vrij	22	15	31
3	Geen verblijfstitel (meer)	14	9	19
4	Art. 8 g & h VW: in procedure voortgezet verblijf	10	7	14
5	Art. 8 e VW: vergunning als gemeenschapsonderdaan	3	2	4
6	Onbekend	79	52	-
	Totaal	151	100	100

Bron: gegevens IND

Tabel 5: Aantal slachtoffers dat naar Nederland kwam per jaar, verdeeld naar wel of niet ooit teruggekeerd

Jaar	Aantal slachtoffers nooit vrijwillig teruggekeerd	Aantal slachtoffers vrijwillig teruggekeerd	Onbekend	Totaal
1998	1	0	0	1
1999	0	0	0	0
2000	2	1	0	3
2001	5	2	0	7
2002	6	3	3	12
2003	9	11	1	21
2004	5	9	1	15
2005	3	14	3	20
2006	3	8	1	12
onbekend	24	21	15	60
	Totaal	58	69	151

Bron: dossiers van Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel die in de periode van 2003 t/m 2006 zijn aangemeld bij Comensha

Tabel 6: Sector waarin de vrouw heeft gewerkt tijdens de situatie van mensenhandel in Nederland en eventueel ook in het buitenland

		Frequentie	Valide Percentage %
1	Prostitutie	104	90
2	Turks café	4	4
3	Land- en tuinbouw	3	3
4	Huishoudelijke arbeid/ au pair	2	2
5	Schoonmaken	1	1
6	Bar	1	1
	Totaal	115	100

Bron: dossiers van Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel die in de periode van 2003 t/m 2006 zijn aangemeld bij Comensha

Tabel 7: Signalen van mensenhandel⁷¹

	Signalen	Frequentie	Valide percentage %
1	Beperking in de bewegingsvrijheid	52	61
2	Niet vrijelijk kunnen beschikken over de eigen verdiensten	47	55
3	In opdracht van iemand anders werken	40	47
4	Schuld hebben bij exploitant of bij derden	27	31
5	Dreiging met geweld	24	28
6	Daadwerkelijke toepassing van geweld	23	27
7	Valse beloftes m.b.t. type werk	22	26
8	Geen beschikking hebben over eigen reisdocumenten	20	23
9	Chantage of bedreiging van familie	18	21
10	Aantasting van de lichamelijke integriteit	16	19
11	Het afwisselend op verschillende plaatsen werken	13	15
12	Niet zelf de reis en/of visa hebben geregeld	13	15
13	Illegaal verblijvend in Nederland	12	14
14	Zwakke economische situatie	12	14
15	Angst voor uitzetting	10	12
16	Valse beloftes m.b.t. verdiensten	10	12
17	Exploitant heeft overnamebedrag betaald	9	11
18	Onder dwang bepaalde seksuele handelingen moeten verrichten	7	8
19	Inperking van de basisvrijheden	7	8
20	Dreigen het thuisfront te vertellen over prostitutiewerk	6	7
21	Onbekendheid met het eigen werkadres	6	7
22	Beschikken over een vals of vervalst paspoort	6	7
23	Spreekt geen taal die in Nederland gebruikelijk is	6	7
24	Daadwerkelijk geweld tegen familie	5	6
25	Onvrijwillig tewerkgesteld in de prostitutie	5	6
26	Het ontbreken van eigen woonruimte in Nederland	5	6
27	Aanwijzingen voor mensensmokkel	5	6
28	Het dragen van sporen van lichamelijke mishandeling	4	5
29	Buitenproportioneel lang moeten werken	4	5
30	Valse beloften m.b.t. omstandigheden waaronder gewerkt wordt	4	5
31	Werken voor een lage prijs	3	4
32	Het onthouden van medische hulp	2	2
33	Drugs als middel om te blijven werken	1	1
34	Overnachten op de werkplek	1	1
35	Moest Nederlandse partner zoeken om makkelijker te kunnen werken	1	1
36	In sociaal isolement gebracht door werkgever/exploitant	1	1

Bron: dossiers van Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel die in de periode van 2003 t/m 2006 zijn aangemeld bij Comensha

⁷¹ Van 86 vrouwen zijn in totaal 447 signalen bekend, minimaal één signaal per persoon

Tabel 8: Periode tussen aanmelding bij Comensha en terugkeer

	Frequentie	Percentage %	Valide percentage %
< 1 week	6	7	13
1 week t/m 1 maand	21	26	44
1 t/m 3 maanden	10	12	21
3 t/m 6 maanden	5	6	10
6 t/m 12 maanden	2	3	4
1 t/m 2 jaar	1	1	2
> 3 jaar	3	4	6
Onbekend	33	41	-
Totaal	81	100	100

Bron: dossiers van Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel die in de periode van 2003 t/m 2006 zijn aangemeld bij Comensha

Tabel 9: Periode dat slachtoffer in Nederland is geweest

	Frequentie	Percentage %	Valide percentage %
< 1 maand	5	6	11
1 t/m 3 maanden	13	16	28
3 t/m 6 maanden	7	9	15
6 t/m 12 maanden	5	6	11
1 t/m 2 jaar	10	12	22
1 t/m 3 jaar	2	3	4
> 3 jaar	4	5	9
Onbekend	35	43	-
Totaal	81	100	100

Bron: dossiers van Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel die in de periode van 2003 t/m 2006 zijn aangemeld bij Comensha

Tabel 10: leeftijd van slachtoffer ten tijde van terugkeer of uitzetting

	Frequentie	Percentage %	Valide percentage %
0 t/m 17	9	11	14
18 t/m 23	21	26	33
24 t/m 29	15	19	23
30 en ouder	19	24	30
Onbekend	17	21	-
Totaal	81	100	100

Bron: dossiers van Bulgaarse slachtoffers van mensenhandel die in de periode van 2003 t/m 2006 zijn aangemeld bij Comensha

Bijlage 4. Artikel 3 sub a Palermo Protocol

Volgens de Nederlandse vertaling van artikel 3 sub a van het Palermo protocol houdt ‘mensenhandel’ in:

“Het werven, vervoeren, overbrengen van en het bieden van onderdak aan of het opnemen van personen – door dreiging met of gebruik van geweld of andere vormen van dwang, van afpersing, fraude, misleiding, machtsmisbruik of misbruik van een kwetsbare positie of het verstrekken of ontvangen van betalingen of voordelen ten einde de instemming van een persoon te verkrijgen die zeggenschap heeft over een andere persoon – met het oogmerk van uitbuiting. Uitbuiting omvat ten minste de uitbuiting van een ander in de prostitutie of andere vormen van seksuele uitbuiting, gedwongen arbeid of diensten, slavernij of praktijken die vergelijkbaar zijn met slavernij of dienstbaarheid of de verwijdering van organen” (Ministerie van Justitie, 2004: 9).

Een belangrijk element in dit artikel is dat uitbuiting niet meer is beperkt tot alle vormen van seksuele uitbuiting, zoals voorheen, maar ook op uitbuiting in andere sectoren en de verwijdering van organen (Minister van Justitie, 2004). Dit leidde er in Nederland toe dat artikel 250a Sr in januari 2005 vervangen werd door artikel 273a Sr (Wiarda, 2001; Minister van Justitie, 2004).

Bijlage 5. Checklist dossieranalyse

Aandachtspuntenlijst

- 1. Persoonsgegevens**
 - 1.1 Situatie
 - 1.2 Geslacht
 - 1.3 Geboortedatum
 - 1.4 Leeftijd bij ronselen
 - 1.5 Plaats van herkomst
 - 1.6 Nationaliteit
 - 1.7 Communicatietaal
 - 1.8 Burgerlijke staat
 - 1.9 Kinderen
 - 1.10 Opleiding
 - 1.11 Werk voorheen
 - 1.12 Ervaring met geweld
 - 1.13 Datum migratie

- 2. Mensenhandel**
 - 2.1 Komst naar Nederland
 - 2.2 Beloofd werk
 - 2.3 Algemene signalen
 - 2.4 Specifieke signalen
 - 2.5 Gewerkte sectoren
 - 2.6 Beëindiging mensenhandel
 - 2.7 Contact hulpverlening
 - 2.8 B9-regeling

- 3. Slachtoffers in Nederland**
 - 3.1 Terugkeerwens
 - 3.2 Binnenkort terugkeer
 - 3.3 Huidig verblijf
 - 3.4 Periode in Nederland

- 4. Voorbereiding terugkeer**
 - 4.1 Datum terugkeer
 - 4.2 Reden van terugkeer
 - 4.3 Hulpverlening in Nederland
 - 4.4 Perspectief op reïntegratie
 - 4.5 Risico taxatie

- 5. Terugkeer korte termijn**
 - 5.1 Veiligheid
 - 5.2 Hulpverlening in Bulgarije eerste 3 maanden

- 6. Terugkeer lange termijn**
 - 6.1 Periode terug in Bulgarije
 - 6.2 Reïntegratie
 - 6.3 Land van verblijf
 - 6.4 Hulpverlening Bulgarije na 3 maanden
 - 6.5 Contacten mensenhandel

- 7. Contacten**
 - 7.1 Laatste contact
 - 7.2 Gegevens van relevante contacten bij deze casus

- 8. Bijzonderheden**

Checklist

Dossiernummer:

Datum van start opmaak dossier:-.....-.....

1. Persoonsgegevens

1.1 Situatie

Waar is de vrouw nu en wil ze terug of niet?

- Slachtoffer is teruggekeerd → *deel 1,2, 4,5,6 en 8 invullen*
- Slachtoffer is in Nederland maar wil terugkeren → *deel 1,2,3 en 8 invullen*
- Slachtoffer is in Nederland maar is teruggeweest in Bulgarije → *deel 1,2,3 en 8 invullen. En voor zover mogelijk: deel 4 en 5*
- Slachtoffer is uitgezet door de IND → *deel 1, 2, 4, 5, 6, 7 en 8 invullen.*

1.2 Geslacht

Welk geslacht heeft het slachtoffer?

- Vrouw
- Man

1.3 Geboortedatum

Wat is de geboortedatum van het slachtoffer?

--.....-.....
- Onbekend

Hoe oud is het slachtoffer bij aanmelding?

-
- Onbekend

1.4 Leeftijd bij ronselen

Hoe oud was het slachtoffer bij ronselen?

-
- Onbekend

1.5 Plaats van herkomst

Waar komt het slachtoffer vandaan?

- Grote stad (>100.000 inwoners)
- Kleine/middelgrote stad (25.000-100.000 inwoners)
- Dorp (<25.000 inwoners)
- Onbekend

1.6 Nationaliteit

Welke nationaliteit heeft het slachtoffer?

- Bulgaars
- Turks
- Anders, namelijk:

1.7 Communicatietaal

Welke taal spreekt het slachtoffer?

Meerdere antwoorden mogelijk (m.a.m.)

- Bulgaars
- Turks
- Nederlands
- Engels
- Anders, namelijk:

1.8 Burgerlijke staat

Wat is de burgerlijke staat van het slachtoffer?

- Gehuwd
- Ongehuwd
- Samenwonend
- Gescheiden
- Onbekend
- Partnerschap

1.9 Kinderen

Heeft hij/zij kinderen?

m.a.m.

- Ja, hier in Nederland. Aantal:,
Geboortedatum:-.....-.....
- Ja, in Bulgarije. Aantal:,
Geboortedatum:-.....-.....
- De vrouw is zwanger
- Nee → *ga verder naar onderdeel 1.10*
- Onbekend → *ga verder naar onderdeel 1.10*

Welke nationaliteit hebben de kinderen?

- Bulgaars
- Nederlands
- Anders, namelijk:
- Onbekend

Wat is de nationaliteit van de vader?

- Bulgaars
- Nederlands
- Anders, namelijk:

Waar bevindt hij zich

- Bulgarije
- Nederland
- Anders, namelijk:
- Onbekend

Is de vader betrokken (geweest) bij mensenhandel?

m.a.m.

- Ja, hij is de pooier van de vrouw
- Ja, hij heeft de vrouw geronseld
- Ja, hij heeft een andere functie binnen de mensenhandel namelijk:
- Ja, hij is een (voormalige) klant
- Nee
- Onbekend

1.10 Opleiding

Welke opleiding heeft het slachtoffer gehad?

- Minder dan 5 jaar formeel onderwijs
- Basisschool
- Middelbare school
- Beroepsopleiding
- Universiteit
- Onbekend

1.11 Werk voorheen

Had het slachtoffer werk voor de mensenhandel situatie?

- Werkeloos
- Full time werk
- Part time werk
- Onbekend

1.12 Ervaring met geweld

Heeft het slachtoffer eerdere ervaring met geweld gehad, voor de mensenhandelsituatie?

- Fysiek geweld van ouders
- Fysiek geweld van partner
- Emotioneel geweld van ouders
- Emotioneel geweld van partner
- Seksueel misbruik als kind
- Seksueel misbruik als volwassene
- Nee
- Onbekend

1.13 Datum migratie

Wanneer is het slachtoffer naar Nederland gekomen? *Als dit meer dan eens was gaat het om de 1^e keer. Wanneer alleen jaartal bekend is, kies voor 1-1-....*

--.....-.....
- Onbekend

2. Mensenhandel

2.1 Komst naar Nederland

Hoe is de vrouw naar Nederland gekomen? *De 1^e keer*

- Zelfstandig → *ga verder naar 2.2*
- Ze is onder valse beloftes hierheen gekomen
- Ze is ontvoerd
- Anders, namelijk:
- Onbekend

Wie speelde een rol bij haar komst naar Nederland?

- Familie
- Vrienden
- Partner/geliefde
- Vreemde
- Niemand, ze kwam geheel zelfstandig
- Handelaren, relatie tot slachtoffer onbekend
- Onbekend

2.2 Belofde werk

Welk werk is er beloofd

De eerste keer dat ze naar Nederland kwam

- Werk in het algemeen
- Huishoudelijk werk/ au pair
- Horeca
- Schoonmaken
- Werk in de agrarische sector
- Anders, namelijk:
- Niet van toepassing

2.3 Algemene signalen

O.b.v. welke algemene signalen is er sprake van mensenhandel?

m.a.m.

Geen signalen: vul bij 1^e in '99'

Rest van de signalen: '0'

- Status: illegaal verblijvend/werkend in NL.
- Angst voor uitzetting
- Exploitant heeft overnamebedrag betaald
- Onvrijwillig tewerkgesteld in de prostitutie
- De combinatie van een huwelijk of verblijf bij partner en kort nadien werken in de prostitutie
- Relatie met personen met relevante antecedenten of locaties die geassocieerd worden met mensenhandel
- Het afstaan van organen
- De uitbuiting is niet incidenteel, maar er is sprake van een patroon of een in enigerlei mate georganiseerd verband
- Tips van betrouwbaar geachte bekende derden
- Spreekt geen taal die in NL gebruikelijk is
- Anders, namelijk:
- Er is geen sprake van deze signalen, maar wel van de specifieke signalen
- Onbekend

2.4 Specifieke signalen vul in indien van toepassing, m.a.m.

Signalen m.b.t. gemaakte beloften voor komst naar NL

- Valse beloftes m.b.t. type werk
- Valse beloftes m.b.t. verdiensten
- Valse beloftes m.b.t. omstandigheden waaronder gewerkt wordt.
- Valse beloftes m.b.t. 'liefde'

Signalen m.b.t. documenten

- Niet zelf de reis, visa, etc. hebben geregeld
- Beschikken over een vals of vervalst paspoort
- Slachtoffer heeft geen beschikking over eigen reisdocumenten

Signalen m.b.t. woonsituatie

- Ontbreken van eigen woonruimte in NL
- Overnachten op de werkplek

Signalen m.b.t. sociaal isolement

- ❑ Geen bewegingsvrijheid: ze mag nooit alleen zijn. Er is altijd iemand die haar in de gaten houdt
- ❑ Inperking van de basisvrijheden van het slachtoffer
- ❑ Gebouwen met camera's (ook intern); schuilplaatsen, fake-inrichting, bodyguards etc.

Signalen m.b.t. financiën

- ❑ Zwakke economische situatie
- ❑ Niet vrijelijk kunnen beschikken over de eigen verdiensten
- ❑ Afdracht van de inkomsten aan derden
- ❑ Slachtoffer ontvangt een ongebruikelijk laag loon in vergelijking met de markt
- ❑ Verplichting om een minimum bedrag per dag te verdienen
- ❑ Slachtoffer heeft een schuld bij exploitant/bij derden

Signalen m.b.t. werkomstandigheden

- ❑ In opdracht van iemand anders werken
- ❑ Het werken of verlenen van diensten onder zeer slechte omstandigheden
- ❑ Slachtoffer werkt onder gevaarlijke omstandigheden
- ❑ Slachtoffer maakt uitzonderlijk lange werkdagen of werkweken
- ❑ Het afwisselend op verschillende plaatsen werken
- ❑ Onbekendheid met het eigen werkadres

Signalen m.b.t. dwang en geweld

- ❑ Slaafse houding ten opzichte van exploitant of souteneur
- ❑ Aantasting van de lichamelijke integriteit van de betrokkene
- ❑ Onder dwang (bepaalde) seksuele handelingen moeten verrichten
- ❑ Dreiging met geweld
- ❑ Daadwerkelijke toepassing van geweld
- ❑ Het dragen van sporen van lichamelijke mishandeling
- ❑ Chantage of bedreiging van familie
- ❑ Daadwerkelijk geweld tegen familie
- ❑ Dreigen thuisfront te vertellen over prostitutiewerk
- ❑ Het onthouden van medische hulp

2.5 Gewerkte sectoren

In welke sectoren heeft het slachtoffer in NL gewerkt?
m.a.m.

- Prostitutie, maar onbekend wat/waar precies
- Straatprostitutie
- Raamprostitutie
- Bordeel/club
- Escort
- Internet
- 06-nummers
- Privé-huis
- Anders, namelijk:
- Onbekend

2.6 Beëindiging mensenhandel

Waardoor is de mensenhandelsituatie geëindigd?

- Door interventie van de politie
- Door interventie van NGO's
- Vrouw is ontsnapt/zelf opgestapt
- Handelaren hebben haar laten gaan
- Vrouw is geholpen door een klant
- Vrouw is geholpen door vrienden of familie
- Onbekend

2.7 Contact hulpverlening

Hoe is het slachtoffer in contact gekomen met de hulpverlening

- Via de politie
- Via vrienden/ familie
- Via klant
- Ze heeft zelf contact gezocht
- Niet, ze is enkel door iemand geregistreerd

2.8 B9-regeling

Heeft het slachtoffer aangifte gedaan?
Zo niet, vul volgende twee vragen in '0' (niet van toepassing)

- Ja, datum:-.....-.....
Plaats:
- Nee, zit nog in de bedenktijd → *ga verder naar volgende onderdeel*
- Nee, heeft in bedenktijd gezeten maar uiteindelijk geen aangifte gedaan → *ga verder naar volgende onderdeel*
- Nee, en ze heeft ook niet in de bedenktijd gezeten → *ga verder naar volgende onderdeel*
- Onbekend → *ga verder naar volgende onderdeel*

Zit de vrouw in de B9?

- Ja
- Nee, niet meer
- Onbekend
- Zat wel in de B9, onbekend of ze er nu nog in zit.

Is er voortgezet verblijf aangevraagd?

- Ja, maar deze is afgewezen
- Ja, er is nog niet op beslist
- Ja, deze is toegewezen
- Nee
- Onbekend

3. Slachtoffers in Nederland

3.1 Terugkeerwens

Wil en kan het slachtoffer terugkeren naar het land van herkomst?

- Ja
- Nee → *ga verder naar de derde vraag van dit onderdeel*
- Onbekend → *ga verder naar onderdeel 3.3*

Zo ja, wat is de reden dat betrokkene toch nog in Nederland is?

- Hij/zij gaat binnenkort weg → *ga verder naar onderdeel 3.2*
- Anders, namelijk:

Zo nee, Waarom wil of kan ze niet terugkeren?
m.a.m.

- Vanwege angst voor represailles van handelaren t.o.v. het slachtoffer
- Vanwege angst voor represailles van handelaren t.o.v. de familie van betrokkene
- Algemene onveiligheid: geen bescherming in Bulgarije door politie/overheid
- Veroordeling voor illegale migratie
- Vanwege problemen met het verkrijgen van de juiste documenten
- Betrokkene moet hier blijven voor verhoor
- Anders, namelijk:
- Onbekend

Ga verder naar onderdeel 3.3

3.2 Binnenkort terugkeer

Op welke datum keert het slachtoffer terug?

--.....-.....
- Onbekend

Wie gaat de terugkeer begeleiden?
m.a.m.

- IOM
- BlinN
- STV
- Anders, namelijk:
- Geen, betrokkene keert zelfstandig terug

Heeft betrokkene bepaalde ondersteuningswensen voor de terugkeer?
m.a.m.

- Vliegticket
- Reisdocumenten
- Financiën voor de terugkeer tot aan huis
- Financiën om te voorzien in het levensonderhoud
- Psychologische steun
- Medische hulp/behandeling
- Scholing/werk
- Juridische ondersteuning
- Contacten met Animus/IOM Bulgarije
- Contact leggen met familie
- Accommodatie tot terugkeer
- Anders, namelijk:

Zijn deze wensen al gerealiseerd?

- Ja
- Nee
- Gedeeltelijk

3.3 Huidig verblijf

Waar verblijft het slachtoffer momenteel?

- Opvang
- Zelfstandig
- Inwonend bij anderen
- Ziekenhuis
- Detentie
- Zwervend
- Anders, namelijk
- Onbekend

3.4 Periode in Nederland

Hoe lang is het slachtoffer in Nederland op 6-3-2007
Als ze terug geweest is in Bulgarije, vanaf haar laatste komst naar Nederland

-
- Onbekend

Ga verder naar onderdeel 8

4. Voorbereiding terugkeer

4.1 Datum terugkeer

Op welke datum is het slachtoffer teruggekeerd

Indien vaker, dan gaat het om de laatste keer

--.....-.....
- Onbekend

Hoe oud was de vrouw ten tijde van terugkeer

-
- Onbekend

Hoe lang (in maanden) is de vrouw dus in Nederland geweest?

.....

Hoeveel tijd zat er tussen aanmelding bij STV en terugkeer?

Als iemand is aangemeld na terugkeer, vul in '0'

- < 1 week
- 1 week – 1 maand
- 1 – 3 maanden
- 3 – 6 maanden
- 6 – 12 maanden
- > 1 jaar
- > 2 jaar
- > 3 jaar
- Onbekend

4.2 Reden van terugkeer

Wat was precies de reden voor terugkeer?

M.a.m.

- De vrouw wilde zelf graag terug omdat:
.....
- De volgende omstandigheden dwongen de vrouw terug te keren:
.....
- Onbekend

4.3 Hulpverlening in Nederland

Welke organisatie heeft de terugkeer begeleid

m.a.m.

la Strada niet invullen als persoon enkel adresgegevens heeft gekregen van La Strada.

- IOM
- BlinN
- STV
- La Strada
- Anders, namelijk:
- Geen, betrokkene is zelfstandig teruggekeerd → *Ga verder naar onderdeel 4.4*

Waarmee heeft de betreffende organisatie het slachtoffer geholpen?

m.a.m.

- Vliegticket
- Reisdocumenten
- Financiële steun/ cash
- Ondersteuning bij vertrek en/of aankomst
- Psychologische steun
- Medische hulp/behandeling
- Scholing/werk
- Juridische ondersteuning
- Contacten met Animus/IOM
- Contact leggen met familie
- Anders, namelijk:
- Onbekend

Voldeed deze hulpverlening aan de wensen van het slachtoffer?

- Ja → *Ga verder naar onderdeel 4.4*
- Nee
- Onbekend → *Ga verder naar onderdeel 4.4*

Wat was de reden hiervoor?

m.a.m.

- Niet mogelijk: de betreffende instantie voorziet hier niet in
- Geen financiële middelen voor
- Hier was geen tijd voor omdat hij/zij binnen korte tijd moest vertrekken
- Anders, namelijk:
- Onbekend

4.4 Perspectief op re-integratie

Kan het slachtoffer rekenen op steun van familie of vrienden in Bulgarije?
M.a.m.

- Ja, hij/zij zou bij familie terecht kunnen
- Ja, hij/zij zou bij vrienden terecht kunnen
- Nee
- Onbekend

Zijn deze mensen op de hoogte van wat er is gebeurd met betrokkene?

- Ja, betrokkene heeft dit zelf verteld
- Ja, ze zijn op de hoogte gebracht door: toestemming slachtoffer? Ja/nee
- Nee
- Onbekend

Is/was er perspectief op arbeid?

- Ja
- Nee
- Onbekend

Is/was er perspectief op huisvesting?

- Ja, het slachtoffer kan zich vestigen in gebied van herkomst
- Ja, het slachtoffer kan zich elders in het land vestigen
- Nee
- Onbekend

4.5 Risico taxatie

Is er voorafgaand aan de terugkeer vastgesteld of terugkeer veilig was?

- Ja, de terugkeerrisico's zijn getoetst
- Ja, maar dit is onvolledig gebeurd
- Nee, dit is niet vastgesteld → *ga verder naar onderdeel 5*
- Onbekend → *ga verder naar onderdeel 5*

Wie heeft de terugkeerrisico's getoetst?
m.a.m.

- STV
- BlinN
- IOM Nederland
- Politie in Nederland
- Animus
- IOM Bulgarije
- Politie in Bulgarije
- Anders, namelijk:
- Onbekend

Welke risico's waren vastgesteld die een rol zouden kunnen spelen bij terugkeer van het slachtoffer?
m.a.m.

- Represailles van handelaren: t.o.v. het slachtoffer
- Represailles van handelaren: t.o.v. zijn/haar familie
- Algemene onveiligheid: geen perspectief op bescherming in Bulgarije door politie/overheid
- Veroordeling voor illegale grensoverschrijding
- Veroordeling voor arbeid als prostituee
- Veroordeling voor bezit van valse documenten
- Anders, namelijk:
- Er werden geen gevaren verwacht

5. Terugkeer korte termijn

5.1 Veiligheid

Welke gevaren heeft het slachtoffer daadwerkelijk ondervonden?

m.a.m.

- Represailles van handelaren: t.o.v. het slachtoffer
- Represailles van handelaren: t.o.v. zijn/haar familie
- Algemene onveiligheid: geen bescherming in Bulgarije door politie/overheid
- Veroordeling voor illegale grensoverschrijding
- Veroordeling voor gedwongen arbeid als prostituee
- Veroordeling voor bezit van valse documenten
- Anders, namelijk:
- Er bleek geen enkel gevaar voor het slachtoffer
- Onbekend

Waren de risico's juist ingeschat?

- Ja, er waren geen gevaren zoals verwacht
- Ja, er waren gevaren maar die waren van tevoren verwacht
- Nee, de gevaren bleken minder dan verwacht
- Nee, de gevaren bleken ernstiger dan verwacht
- Nee, hoewel er niet eens was bepaald of terugkeer veilig was, bleek dat er wel gevaren waren
- Onbekend

Waren de autoriteiten van Bulgarije op de hoogte van de aard en omstandigheden van het verblijf in NL?

- Ja
- Nee, → *ga verder naar onderdeel 5.2*
- Onbekend, → *ga verder naar onderdeel 5.2*

Door wie zijn de autoriteiten op de hoogte gebracht?

m.a.m.

- Door betrokkene zelf
- Door familie van betrokkene
- Door handelaren
- Door politie NL
- Door politie Bulgarije
- Door de overheid NL
- Door anderen, namelijk:
- Onbekend → *ga verder naar onderdeel 5.2*

Had de betreffende instantie/persoon hiervoor toestemming van het slachtoffer?

- Ja
- Nee
- Onbekend

5.2 Hulpverlening in Bulgarije eerste 3 maanden

Heeft het slachtoffer na aankomst in Bulgarije bij de hulpverlening aangeklopt?
m.a.m.

- Ja, bij IOM Bulgarije
- Ja, bij Animus
- Ja, bij een andere organisatie, namelijk:
.....
- Nee → *ga verder met onderdeel 6*
- Onbekend → *ga verder met onderdeel 6*

Welke hulp heeft hij/zij ontvangen?
m.a.m.

- Huisvesting
- Financiële hulp
- Werk/scholing
- Medische hulp of behandeling
- Psychologische steun
- reisdocumenten
- Juridische ondersteuning
- Contact met familie
- Maatjesproject
- Anders, namelijk:

Voldeed deze hulpverlening aan de wensen van het slachtoffer?

- Ja, → *ga verder naar onderdeel 6*
- Nee
- Onbekend → *ga verder naar onderdeel 6*

Om welke rede(en) werd niet aan de hulpwens voldaan?
m.a.m.

- Niet mogelijk: de betreffende instantie voorziet hier niet in
- Geen financiële middelen voor
- Anders, namelijk:

Wat is er gebeurd met betrokkene nadat contact met hulpverlening is beëindigd?
Alleen invullen voor mensen die zijn teruggekeerd (ook die inmiddels weer in Nederland zijn). Laatste contact kan in Nederland of in Bulgarije zijn.

- Contact is niet beëindigd
- Hij/zij is terug naar huis gegaan
- Betrokkene heeft zijn/haar leven elders in Bulgarije voortgezet
- Betrokkene is opnieuw gemigreerd, namelijk naar:
- Anders, namelijk:
- Onbekend

6. Terugkeer lange termijn

6.1 Periode terug in Bulgarije

Hoe lang is het slachtoffer nu in Bulgarije?
Op 6-3-2007

.....

Is dit korter dan 3 maanden, ga dan verder naar onderdeel 8

6.2 Re-integratie

Welke problemen heeft hij/zij ondervonden bij terugkeer?
m.a.m.

- Stigmatisering en uitsluiting binnen de gemeenschap vanwege werk in prostitutie
- Stigmatisering en uitsluiting binnen de familie vanwege werk in prostitutie
- Discriminatie door afkomst (bijv. Turks)
- Problemen bij het vinden van werk
- Problemen bij het vinden van huisvesting
- Anders, namelijk:
- Geen
- Onbekend

Is het contact met familie hersteld?

- Ja, en het slachtoffer is tevreden met het contact
- Ja, maar er zijn wel problemen, namelijk:
- Ja, maar inmiddels is het contact weer verbroken omdat:
- Nee
- Onbekend

Is het contact met vrienden hersteld?

- Ja, en het slachtoffer is tevreden met het contact
- Ja, maar er zijn wel problemen, namelijk:
- Ja, maar inmiddels is het contact weer verbroken omdat:
- Nee
- Onbekend

Heeft vrouw momenteel werk, zo ja wat?

- Ja, namelijk:
- Nee
- Onbekend

6.3 Land van verblijf

Waar bevindt het slachtoffer zich momenteel?

- In Bulgarije
- Hij/zij is weer terug in Nederland → *ga verder naar vraag 6.4*
- Anders, namelijk: → *ga verder naar vraag 6.4*
- Onbekend → *ga verder naar vraag 6.4*

6.4 Hulpverlening Bulgarije na 3 maanden

Heeft het slachtoffer in Bulgarije nog om hulpverlening gevraagd na de eerste 3 maanden?
m.a.m.

- Ja, bij IOM Bulgarije
- Ja, bij Animus
- Ja, bij een andere organisatie, namelijk:
- Nee → *ga verder met onderdeel 4*
- Onbekend → *ga verder met onderdeel 4*

Welke hulp heeft hij/zij ontvangen?
m.a.m.

- Huisvesting
- Financiële hulp
- Werk/scholing
- Medische hulp of behandeling
- Psychologische hulp
- reisdocumenten
- Juridische ondersteuning
- Contact met familie
- Maatjesproject
- Anders, namelijk:

Voldeed deze hulpverlening aan de wensen van betrokkene?

- Ja, → *ga verder naar laatste vraag van dit onderdeel*
- Nee
- Onbekend → *ga verder laatste vraag van dit onderdeel*

Om welke rede(en) werd niet aan de hulpwens voldaan?
m.a.m.

- Niet mogelijk: de betreffende instantie voorziet hier niet in
- Geen financiële middelen voor
- Anders, namelijk:

Wat is er gebeurd met betrokkene nadat contact met hulpverlening is beëindigd?

- Contact is niet beëindigd
- Hij/zij is terug naar huis gegaan
- Betrokkene heeft zijn/haar leven elders in Bulgarije voortgezet
- Betrokkene is opnieuw gemigreerd, namelijk naar:
- Anders, namelijk:
- Onbekend

6.5 Contacten mensenhandel

Heeft het slachtoffer momenteel nog contact met mensen uit de mensenhandelsituatie?
m.a.m.

- Ja, met andere mensen die slachtoffer van mensenhandel(geweest) zijn
- Ja, met degene(n) die hem/haar voorheen verhandeld heeft/hebben
- Ja, met andere personen betrokken bij mensenhandel, namelijk:
- Nee
- Onbekend

Wat is de relatie van het slachtoffer met deze persoon?

- Familie
- Vrienden
- Partner
- Anders, namelijk:
- Onbekend

